

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

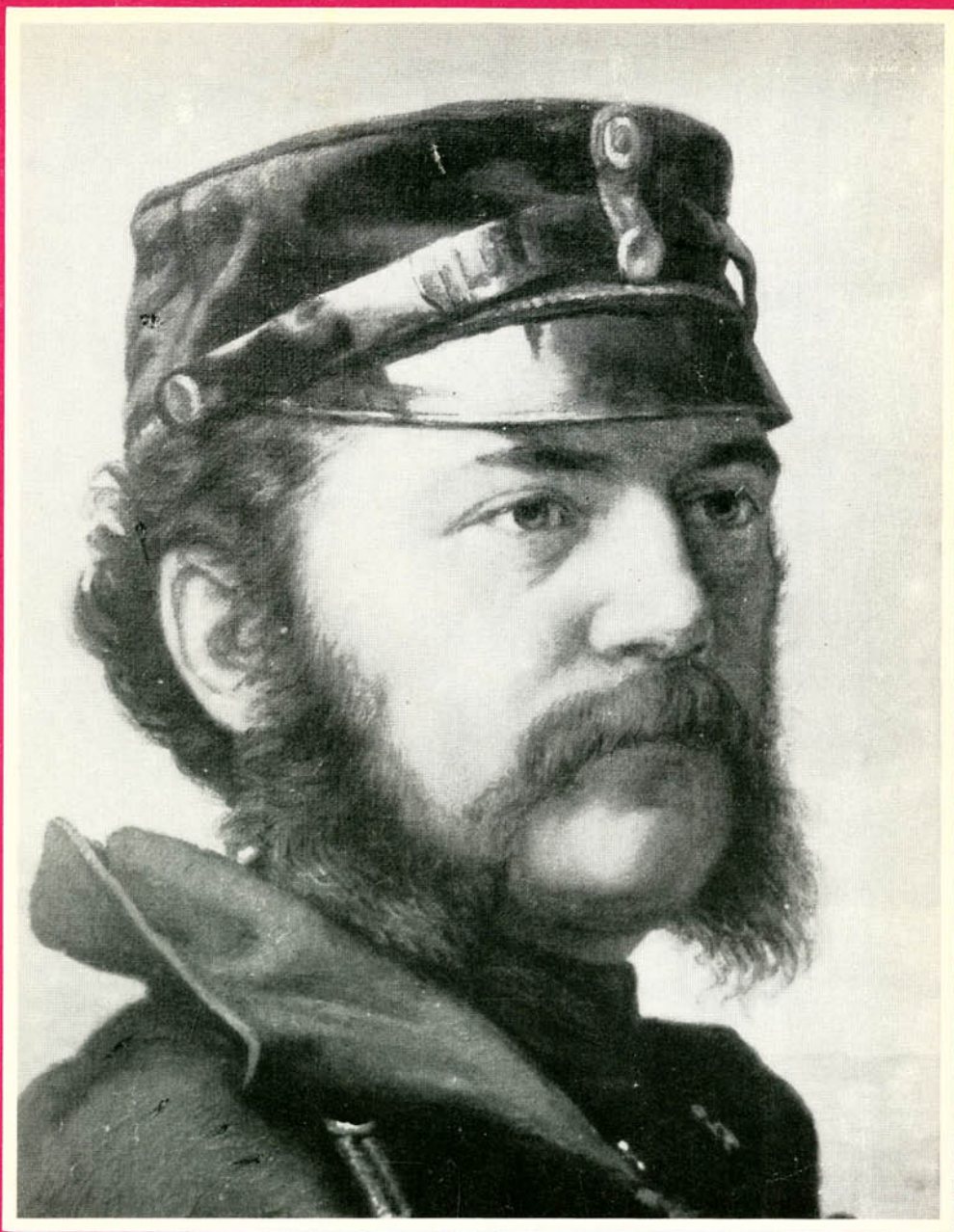
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE *SAMLINGER*

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 4. BIND

RØNNE 1969
COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

I kommission hos William Dams boghandel, Rønne

INDHOLD

<i>J. W. G. Norrie</i>	
Bornholms Værns historie	9
<i>V. Svendsen</i>	
Baggrunden for Martin Andersen Nexø's novelle Frænke	87
<i>Leila Krogh</i>	
»Bornholmerskolen« Isakson og Weie på Bornholm	105
<i>Niels Aarup</i>	
JAKOB i Sct. Ibs Kirke	155
<i>J. Klindt</i>	
Gaven til Frederik III	159
<i>C. H. Kibsgaard</i>	
Lektor Th. Lind	171
<i>Olaf Hansen</i>	
Bornholms Historiske Samfund	175
<i>Olaf Hansen</i>	
Foreningen Bornholm	179
<i>Love</i>	
for Bornholms Historiske Samfund	181
<i>Medlemsfortegnelse</i>	
for Bornholms Historiske Samfund	183
<i>Esther Iversen</i>	
Litteratur om Bornholm 1966–67	197

FORORD

Dette bind af Bornholmske Samlinger, II. række nr. 4, bringer bidrag af civilingeniør J. Klindt, stud. mag. Leila Krogh, major J. W. Gordon Norrie, kontorchef V. Svendsen og sognepræst, cand. theol. Niels Aarup.

Redaktionen takker bidragyderne for det store arbejde, de har ydet for Samlingerne.

For velvilligt samarbejde med fremskaffelse af billedmateriale til »Bornholmerskolen« takker vi Statens museum for Kunst og Kunsthistorisk Pladearkiv (Kunstakademiet), og for det tilsvarende arbejde til Bornholms Værns historie takker vi Tøjhusmuseet.

Den bibliografiske oversigt af bibliotekar Esther Iversen bringes for sidste gang. Dette i dansk lokalhistorisk litteratur helt enestående arbejde skulle nødig afbrydes, men vi må bøje os for, at fru Esther Iversen ikke mener at kunne overkomme det fremover. Vi glæder os over og takker for det fremragende arkiv, der allerede foreligger.

Major Gordon Norrie, der var en af vore mest sagkyndige på det militærhistoriske område – 1944–57 leder af Det kgl. Garnisonsbibliotek, 1957 Rigsarkivets militærhist. ekspert og fra 1960 konsulent ved Hærestabens krigshistoriske arbejder – døde 30. oktober 1966 og nåede derfor ikke at gennemse og ajourføre sit arbejde om Bornholms Værn.

Det har derfor været af stor værdi for Bornholms Historiske Samfund, at major H. V. Jørgensen, Bornholm Værn, påtog sig dette arbejde. Major Jørgensens tilføjelser og rettelser er placeret efter artiklen i form af noter. Disse noter er endvidere gennemset, kommenteret og diskuteret med major Jørgensen såvel af min kollega, adjunkt Ebbe Gert Rasmussen, som af mig. Vi mener på denne måde at have gjort, hvad vi kunne, for at erstatte major Norries såvel militære som historiske indsigt.

Rønne, 1. oktober 1969.

C. H. Kibsgaard
*lektor v. Rønne statsskole
redaktør af Bornb. Samlinger*

INTRODUKTION TIL BORNHOLMS VÆRNS HISTORIE

Denne artikels forfatter, major Gordon Norrie, nåede ikke at gøre arbejdet færdig til trykning, idet han døde 30. oktober 1966.

Major Norrie var fra 1944–57, efter at være trådt tilbage fra aktiv tjeneste på grund af alder, leder af Det kongelige Garnisonsbibliotek. I 1957 ansattes han i Rigsarkivet som dettes militærhistoriske ekspert. Fra 1960 var major Norrie endvidere knyttet som konsulent til Hærstabens krigshistoriske arbejder.

Det er rimeligt, at major Norrie, hvis han havde levet, ville have rettet en del detaljer i sit arbejde om Bornholms Værn inden trykningen.

Det har derfor været af stor værdi for Bornholms Historiske Samfund, at major H. V. Jørgensen, Bornholms Værn, påtog sig dette arbejde. Major Jørgensens tilføjelser og rettelser er placeret efter artiklen i form af noter. Disse noter er endvidere gennemset og kommenteret såvel af min kollega, adjunkt Ebbe Gert Rasmussen, som af mig.

Vi mener på denne måde at have gjort, hvad vi kunne, for at erstatte major Norries såvel militære som historiske indsigter.

C. H. Kibsgaard.

FORORD

Bornholms Værn indtager en særstilling i den danske hær, idet det udelukkende er knyttet til forsvaret af øen, og desuden ved dets faste forbindelse med Kongelige Majestæt efter at øens befolkning efter befrielsen i 1658 hyldede ham til arvekonge og derefter fik sine privilegier.

Forskellige forfattere har hævdet, at værnet er oprettet af kong Christian IV i året 1613, og dette har ført til, at *vi* har måttet foretage en række undersøgelser for at finde frem til de nærmere enkeltheder ved oprettelsen.

I sin meget nøjagtige Bornholms Krønike fortalte Rasmus Pedersen Raufn, at kong Christian IV i 1613 kom til Bornholm og tog natteleyer på Hammershus. Under sit ophold samlede han øens beboere, mønstrede dem og gav dem skønne privilegier.

Desværre blev undersøgelserne negative. Kongen førte personlig detaillerede dagbøger, men de mangler for disse år. Hans tro følgesvend, Eske Brok, førte også dagbøger, men han havde deltaget i Kalmarkrigen og tilbragte derfor 1613 på sine godser. Havde kongen 1613 været på Bornholm, måtte det fremgå af flådens regnskaber, da han altid benyttede en fregat på sine rejser. Et ophold på Hammershus burde sætte sig spor i lensregnskaberne, men de melder intet om kongens nattelejr. Præstearkiverne for den tid mangler. Mellem de kongebreve, der i disse år blev udfærdigede og alle indført i Kancelliets brevbøger, findes intet dateret Hammershus eller Bornholm.

Foruden Rigsarkivets samlinger blev håndskriftsamlingerne i Det kongelige Bibliotek og henimod et halvt hundrede historiske værker om denne periode gennemgået. 1611 og maj 1612 indskærpede kongen beboernes pligt til at underholde de knægte, han havde sendt til øen. Disse undersøgelser talte således nærmest imod årene omkring 1613.

For en ny organisation på denne tid taler, at værnet blev mønstret 1618, og at Hans Lindenov ikke nævnes mellem de lensmænd, der 1614 fik ordre og detaillerede kongebreve om rekrutteringen

til de to nye nationale regimenter henholdsvis øst og vest for Storebælt. Det kan betyde, at værnet har været organiseret på denne tid. Moderniseringen var allerede begyndt, da kongen omkring år 1600 lod bønderne købe lange fyrrør ved tøjhuset, og kort før Kalmarkrigen fik Lindenov ordre til at bringe øens forsvaret i orden. Under krigen var vor flåde den svenske overlegen, så til at begynde med kom Bornholm ikke i særlig fare. 1611 var kongen helt bunden af kampene om Kalmar, og 1612 kæmpede han først i Vestergötland og forsøgte derefter at angribe Stockholm med flåden, men det mislykkedes, og han sejlede derefter ned i Østersøen. Den 12. september 1612 mødte han sin broder, hertug Ulrich, under Bornholm, gik om bord på hans skib og sejlede til København, medens rigsadmiral Mogens Ulfeld tog kommandoen over flåden. Hans opmærksomhed blev hurtigt rettet mod Lübeck, der rustede en flåde med hjælp til Sverige, og i efteråret 1613 måtte han ud med flåden igen mod Lübeck, hvor ved Bornholm kom i farezonen.

Selv om der intet står i lensregnskaberne, er der en mulighed for, at kongen omkring 12. september 1612 har været i land på Bornholm og mønstret værnet, eller at Lindenov selv har organiseret sine folk på samme måde, som kongen ordnede bondeopbuddene langs Smålands og Vestergötlands lange grænser, idet han havde delt dem i kompagnier på samme måde som det hvervede mandskab. Men dette betyder kun en reorganisation af de tidligere mere løse hobe til ordnede kampformationer .

Vi kommer derfor til det resultat, at det, der skete under slutningen af Kalmarkrigen eller umiddelbart efter kun var en modernisering af det gamle fælles forsvar, der stammer fra oldtiden, når øen truedes af ubudne gæster, gennem Valdemarernes ledingsordning, Erik af Pommerns og Christian II's forsøg på genoplivning af rigets forsvar. Men den slags reorganisationer har ethvert gammelt regiment måttet gennemgå, efterhånden som våbnene blev moderniserede og kampformationerne ændrede, ligefra tæt sluttede hobe med spyd, bue og økse over flinter med bajonetter til nutidens spredte formationer med maskinskyts og panservogne.¹

BORNHOLMS VÆRNS HISTORIE

Af J. W. G. Norrie

Bornholm ligger som en langt fremskudt post i Østersøen, vanskelig tilgængelig på grund af sin stejle klippekyst og de mange rev og skær, der omgiver den. Ingen fjorde eller dybe åmundinger danner naturlige havne, og de, der senere er bygget, er så at sige klistret på øen. I stormvejr kan Sænebugten på vestkysten eller Nexø red på østkysten danne læ for skibe, men drejer vinden, må de søge til søs for ikke at blive knust mod den ugæstfri kyst.

Men beliggenheden som forpost er altid udsat, og fjendtlige flåder har gang på gang søgt at gøre strandhugst. Bornholmerne danner kun et lille samfund, og for at løse forsvarsopgaverne har det været nødvendigt, at hver mand havde sine våben hos sig og forstod at bruge dem. På grund af afstanden fra rigets andre dele har bornholmerne altid måttet kæmpe alene, og udfaldet afhang derfor af den leder, kongen sendte over til øen. Var han handlekraftig og myndig, ydede regeringen og øens embedsmænd ham den støtte, han havde brug for, og fulgte bornholmerne ham villigt og trofast, blev fjendens angreb afvist eller opgivet på forhånd.

Magtede han ikke opgaven, der stiller så store krav til hans personlighed, eller blev han svigtet af dem, der skulle støtte ham, kunne fjenden plyndrende og hærgende oversvømme øen, og utilstrækkelig uddannelse og disciplin har altid måttet betales med blod og brandskatning.

Gik fjenden i land, forsøgte de våbenføre mænd på det angrebne sted naturligvis straks at kaste dem tilbage, medens de ukampdygtige, kvinder og børn, søgte ly på bjergknolde eller høje i moser, der var lette at forsvare. Disse tilflugtssteder blev efterhånden udbyggede med volde og andre forsvarsmidler, og Bornholms klippeland har ydet særlig gode muligheder for at indrette sådanne uindtagelige folkeborge.

Medens nordlandet var nogenlunde sikret ved sin stejle klippekyst, var resten af stranden tilgængelig flere steder, og til rygstød for befolkningen i disse egne kendes i hvert fald Storeborg i Spællingemose i Rø sogn, borgvolden på Borrehoved ved Bobbeå til brug for Gudhjem-egnen, Ringborg på Rispebjerg på grænsen mellem Povlsker og Pedersker sogne, Rabæk² øst for Rønne, Duebjerg uden for Hasle og frem for andre det mægtige befæstningsanlæg Gamleborg i Almindingen 25 m over Kodalen, der på de mindre stejle partier var sikret med mandshøje volde og omfattende et område på 30.000 kvadratmeter.

Da man omkring år 1200 begyndte at bygge stenkirker i stedet for de gamle stavkirker, lagdes disse på høje, letforsvarlige punkter, hvor de kunne danne rygstød for omegnens befolkning i ufredstider. Denne egenskab lagde man særlig vægt på i nærheden af de mest udsatte landgangssteder, og derfor blev fire af dem bygget som uindtagelige rundkirker.³

Bornholms vigtigste forsvarslinie er dens kyst, fordi en angriber altid vil være splittet og svækket under selve landgangen. Når fjenden først har fået fast fod på stranden og nedkæmpet forsvarerne, har han store muligheder for at brede sig, røvende og plyndrende over hele øen. Man har derfor tidligt søgt at komme naboen til hjælp, når han blev udsat for overfald, og dette samarbejde har efterhånden udviklet sig til et fælles værn, hvor folk fra andre dele af øen har kunnet tilkaldes ved bavner og budstikker.

I det 11. århundrede blev Danmark angrebet fra syd af venderne, og sørøvere fra Østersøens sydkyst plyndrede de danske kyster. Knud den Hellige satte derfor en af sin faders mest betroede mænd, Egil Ragnarsson, som høvedsmand på Bornholm, og det lykkedes ham hurtigt at rense den vestlige del af Østersøen med sine langskibe og sin store, hvervede hird. Han var en brutal og hensynsløs kriger, der blev kaldt Blodegil, fordi han engang under en kamp havde drukket noget vand, der var løbet ud på dækket fra en knust tønde og blev blandet med blod. Efter ham kom svagere mænd, og venderne plyndrede igen de danske kyster.

Under striden mellem de tre kongsemner Svend, Knud og Valde-

mar, lod kong Svend ærkebisen fængsle, men da han svarede med en bandlysning, blev kongen nødt til at frigive ham og forlene ham med de tre af Bornholms herreder, så kronen kun beholdt Vesterherred.

Forholdet mellem kongen og kirken blev efterhånden spændt, og ærkebisen søgte derfor at sikre sin magt på øen. På en mægtig klippeknode voksede hans faste borg, Hammershus, op, og herfra kunne hans foged styre lenet og sikre forbindelsen med Skåne.

Samtidigt byggede kongens foged Lilleborg omtrent midt i Almindingen på en brat affaldende, langstrakt bjergryg i Borresø. Til sidst endte stridighederne med åben krig. Ærkebiskop Jacob Erlandsens broder Anders tilkaldte fyrst Jaromar af Rygen, og sammen angreb de 1259 kongens foged, der tappert forsvarede Lilleborg, til den blev stormet og brændt.⁴

Uvenskabet fortsatte. Til tider trodsede ærkebisen kongen fra det stærke Hammershus, og to gange angreb rigens marsk slottet, men striden endte 1327 med, at ærkebisen beholdt hele øen som kongens lensmand. Den tid, der nu fulgte, var en af Danmarks ulykkeligste perioder. Riget var ødelagt af indre splid, og tyskerne herrer i landet.

HANSEKRIGENE

1400–1525⁵

Langs Tysklands nordkyst var imidlertid vokset en række rige handelsstæder op, de såkaldte Hansestæder. Ved et energisk samarbejde tilrev de sig efterhånden kontrollen over det meste af handelen og fiskeriet i de nordiske riger, og under Valdemar Atterdag, Dronning Margrethe og Erik af Pommern gik vor politik ud på at bryde deres magt. Dette førte til lange kampe, der gik stærkt ud over Bornholm.

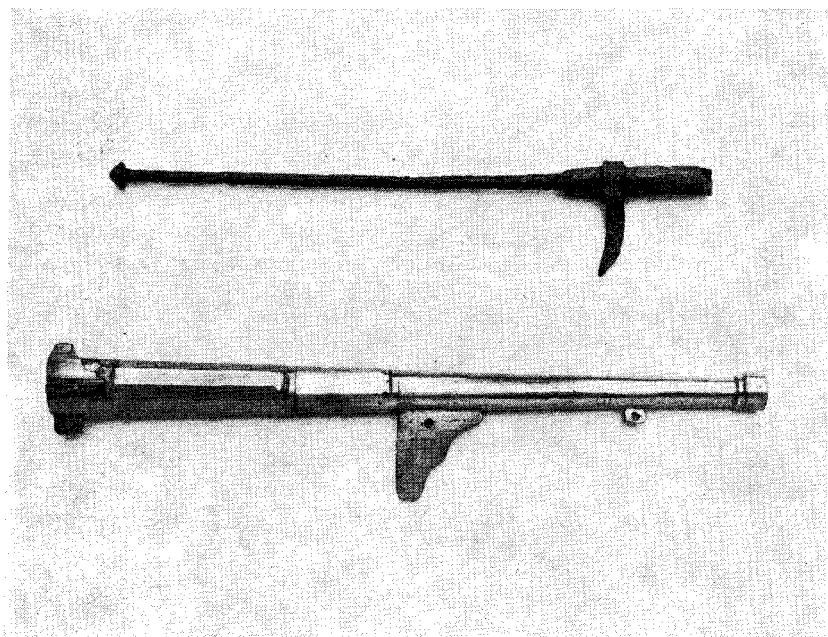
Farvandet uden for øen vrimlede med kapere fra begge sider, så al sejlads og fiskeri blev meget udsat. Befolkningens kampånd og forsvarsmod var efterhånden døet hen, og slotshøvedsmanden måtte først og fremmest sikre Hammershus.

1428 opbød kongen befolkningen til strandvagt og kystværn. Men samme år angreb en mægtig hanseflåde Bornholm. Efter en hård kamp blev over halvdelen af øens gårde afbrændt, og 1200 kreaturer og 6 læster smør bortført. Kort efter sluttedes der fred, og øen havde nu ro over et halvt hundrede år.

Hansestæderne fortsatte dog stadig deres tryk på vor handel og fiskeri, og da de støttedes af svenskerne, der havde gjort oprør mod kong Hans, besluttede kongen af bryde deres magt. Han begyndte at bygge en flåde og opstille en stor udskreven hær, der forstærkedes med hvervede folk. Men hansestæderne rådede over en meget stærk flåde, så man måtte være forberedt på angreb overalt langs Østersøens kyster. Kongen lod derfor anlægge lange, lave skærm diger langs stranden, og »Langeskanse« mellem Neksø og Balka stammer rimeligvis fra den tid.⁶ Når det udskrevne mandskab afgik, var der kun landeværnsfolkene tilbage, og deres bevæbning og uddannelse kunne ikke stå mål med fjendens vel-skolede landsknægte.

Folkene skulle dengang selv holde sig med våben. Ved fodfolket havde hver hvervet soldat et sværd, og dertil kom for de flestes vedkommende harnisk og langt spyd eller hellebard, medens et mindre antal havde armbrøst eller hage. Hvad opbuddene angår, har bevæbningen sikkert været meget broget, lange eller korte spyd, udrettede leer og forke, økser, hamre og sværd, en del armbrøster, enkelte buer, lodbøsser eller hager. Lodbøsserne var de første håndskydevåben og bestod af et kort rør med en lang stiert af jern eller træ. Hagerne var langløbende og nedfældet i et lige skæfte, så de kunne støttes mod kinden. Over krudtladningen i geværet fandtes et fæng hul, der førte op til en pande, hvorpå skytten hældte noget krudt. Ved affyringen antændtes pandekrudtet med en lunte, der på de mere moderne våben spændtes fast i hanen på den såkaldte luntelås.

For at bryde den svenske modstand havde kong Hans forbudt al handel med Stockholm, men i eftersommeren 1509 besluttede Lübeck at bryde dette forbud og sendte en stor flåde af sted. Undervejs overfaldt den det intetanende Bornholm. Landeværnet blev

»Vedelspangbøssen«, dansk lodbøsse af smedejern fra ca. 1400, fundet i voldstedet Vedelspang i Slesvig, der ødelagdes 1426. Museets ældste ildvåben. Mus. nr. B. 1. Længde: ca. 81 cm; pibens længde, 21 cm; kaliber: 18–27 mm; vægt 2,44 kg. Dansk? hagebøsssepibe af bronze, ca. 1500. Fundet ved opmudring på Københavns Red. Mus. nr. B. 6. Længde: 92,9 cm; kaliber: 24,1 mm; vægt 17,69 kg.

Foto: Tøjhusmus.

straks alarmeret, men inden det kom til kamp, gik bornholmerne ind på at udrede en stor brandskat. Et års tid efter dukkede pludselig en lybsk flåde op ved sydkysten. Den talte 36 skibe med 2000 landsknægte. Landfogeden Sten Stensen havde samlet landeværnet og besat et langt skærmrige, men trods hård modstand og langvarige kampe på selve kysten, lykkedes det fjenden at få landsknægtene i land. Støttet af små kanoner trængte de ind over diget, og i åben mark kunne vore løst sammensatte styrker ikke klare sig mod de lybske knægte. Medens Sten Stensen trak sig tilbage til Hammershus, bredte lübeckerne sig over det meste af øen og plyndrede den på det forfærdeligste. Særligt gik det ud over Neksø og Aakirkeby, der endog måtte have sine hofafgifter efter-

givet i 7 år. En lille trøst har det vel været, at den fjendtlige flåde kort efter blev slået først ved Kalmar og derefter i nærheden af Bornholm af Jens Ulfstand.

1511 kom lübeckerne igen, og denne gang skulle det gælde Sandvig. Stensen havde i tide samlet landeværnet, men netop som fjenden skulle til at gå i land, kom Ulfstands og Søren Nordbys flåder til og tvang fjenden efter en hård kamp til at fortrække.

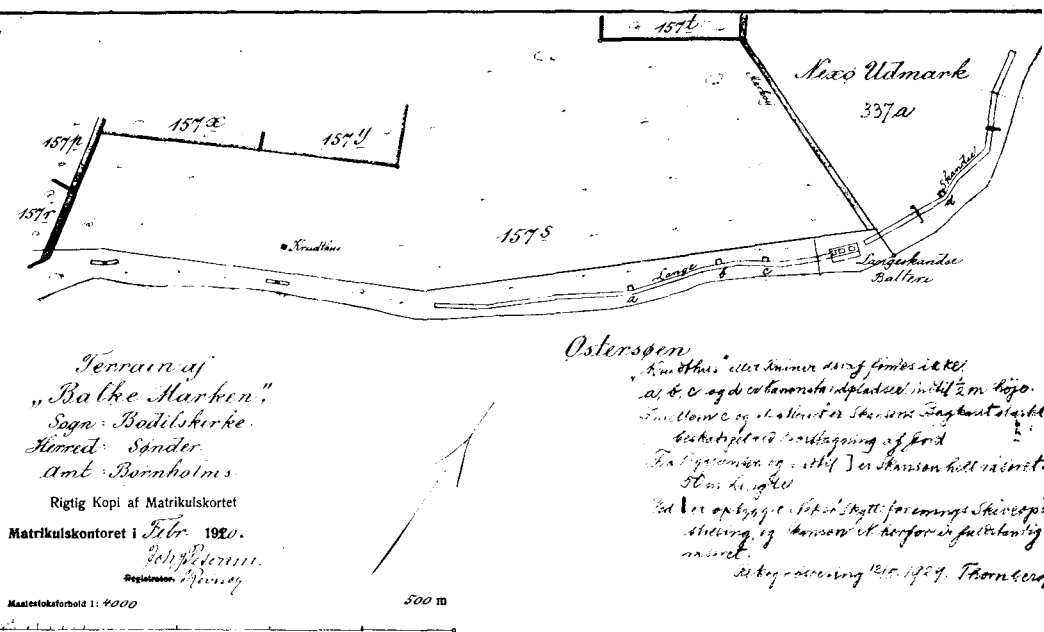
Christian II's krig med Sverige gav stødet til den næste hansekrig, idet stæderne i sommeren 1522 sluttede et forbund mod kongen. Den 3. august løb den lybske flåde ud og angreb Bornholm, der nu var blevet inddraget under kronen. Hammershus blev angrebet og stormet, Neksø brændt, og befolkningen tvunget til at udrede en klækkelig brandskat. Næppe var lübeckerne sejlet, før en flåde kom fra Danzig, den gik dog videre uden plyndring, men i oktober kom lübeckerne igen og begyndte at rive Hammershus ned. Året efter brød uvejret løs over Christian II, og Lübeck var nu allieret med den nye konge, Frederik I. De besluttede derfor at skåne øen og fik også resten af hanseforbundet overtalt dertil. 1524 forsøgte Lübeck at annektere øen og sendte knægte derover. Ærkebispens fik imidlertid melding herom og bad kongen om hjælp. Denne sendte straks skibe og tropper til Bornholm, hvis befolkning sluttede sig til de kongelige, og i løbet af få dage var det lybske herredømme slået ned.

LYBÆKKERTIDEN

1525–1575

Frederik I havde ved krigen pådraget sig en stor gæld, og derfor måtte han 1525 pantsætte Bornholm til Lübeck for 50 år. Øen skulle stadig være at betragte som et dansk len, underkastet dansk lov og svare mandfølge og landeværn. Næppe var kongen død, før der udbrød en voldsom tronfølgerstrid, Grevens Fejde, mellem Frederik I's søn, Christian III, og den gamle kong Christian II's tilhængere, der støttedes af Lübeck.

Christian III's flåde under Peder Skram slog lübeckerne ved

Langeskansen ved Næst.

Bornholm, og kort efter opfordrede kongen befolkningen til at afkaste det lybske åg og lovede dem hjælp. Landeværnsfolkene rykkede straks mod Hammershus, men kunne ikke tage borgen og trak sig derfor tilbage til Rispebjerg. Undervejs blev de indhentet af den lybske foged Bernd Knop's beredne knægte ved Ugleenge syd for Aakirkeby og adsplittet efter en kort kamp.⁷ Knop lod nu alle våben indsamle og bringe til Hammershus, kort efter sluttedes et forlig mellem kongen og Lübeck.

Det blev en hård tid for Bornholm. De lybske fogeder for hårdt frem mod befolkningen, og mange klager indløb til kongen, der gang på gang måtte sende kommissærer over for at undersøge forholdene, og lübeckerne måtte ofte betale store erstatninger.

For at forbedre rigets forsvar lod kongen oplægge sognedepoter af våben og oprettede et særligt artillerikorps, hvis medlemmer, bøsse-skytterne, fordeltes til landets borge.

Der var også sket store fremskridt i den sidste tid. Man havde fundet på at støbe gode kanoner, der kunne hamle op med krigsskibenes skyts, og samtidig havde man konstrueret et brugeligt håndskydevåben, hvormed man udrustede en del af fodfolket. Til en yderligere forstærkning af hæren holdt kongen et hvervet korps af landsknægte, og samtidig udvidede han flåden, der benyttedes som søpoliti til bekæmpelse af de mange sørøvere.

SYVÅRSKRIGEN

1563–1570

Kort efter at Frederik II var blevet konge, fandt der også et tronskifte sted i Sverige, hvis nye konge, Erik XIV, snart begyndte at udvide sin magt i de baltiske lande. Dette svækkede Danmarks herredømme i Østersøen, og 1563 førte det til Syvårskrigen, hvor Danmark og Lübeck var allierede mod Sverige. I maj stødte flåderne sammen syd for Rønne, og den danske blev slået, hvorefter kong Frederik erklærede Sverige krig.⁸

På Bornholm sad på det tidspunkt Schweder Ketting som lybsk foged. Han havde hidtil ikke gjort sig bemærket fra den gode side, men nu viste han sig pludselig som en klog, dygtig og handlekraftig mand. Han lod straks alle de inddragne våben udlevere. En del af dem var meget forældede og ubrugelige, og han skaffede derfor nye både fra Lübeck og København. Medens man tidligere havde støttet forsvaret af kysterne ved lange skærmdiger, hvor man anbragte de gamle kanoner mere tilfældigt, byggede Ketting nu en række strandbatterier på de mere udsatte steder. Som felttropper rådede han dels over 400 hvervede hageskytter, dels over landeværnsfolkene, og efter at disse var blevet indøvet, sendte han halvdelen af sine hageskytter tilbage til Lübeck. Ved sin energiske optræden lykkedes det ham hurtigt at vinde befolkningen, og under hele krigen fandt der et udmærket sammenhold sted. Hans tropper lå dels på Hammershus, dels i teltlejr på sydlandet ved Snorrebakke uden for Rønne, Rispebjerg og på Slamrebjerg vest for Neksø. Selv opholdt han sig enten på slottet eller i den

af lejrene, hvor der var mest brug for ham, og for at skaffe sig rettidig meddelelse om fjendens bevægelser udrustede han lette spejderfartøjer, der krydsede uden om øen og holdt forbindelse med de danske og lybske flåder.⁹

Takket være det gode skyts, han rådede over, kunne han lægge hovedvægten på kystforsvaret, men han manglede en centralstilling, hvor han kunne have en hovedreserve stående, og hertil egnede Hammershus sig ikke, da det på grund af sin beliggenhed lå for langt fra de mest truede steder. Ketting formindskede dog denne ulempe meget ved at udskrive en mængde vogne, så han hurtigt kunne transportere skyts og hageskytter hen til de truede punkter.

1564 slog Herluf Trolle den svenske flåde under Øland, og efter slaget kom han til Bornholm, hvor han landsatte sine sårede og i stedet fik 200 sømænd. 18. juli kom svenskerne imidlertid til farvandet ved øen, og her overfaldt de en lybsk handelsflåde, hvoraf de tog 9 skibe. Kampen fandt sted så tæt under land, at 2 af skibene strandede, og Ketting lod straks nogle folk besætte dem. Om aftenen forsøgte svenskerne at tænde nogle fiskerlejer i brand, men bornholmerne afviste dem med deres stykker og hageskytter.

1565 døde Herluf Trolle, og hans efterfølger, Otto Rud, kunne ikke måle sig med ham. Svenskerne blev derfor herrer til søs, og i juni lå de ved Bornholm, hvor de forsøgte landgang, men blev afvist. Bedre gik det dem ikke i august og september, og Ketting meldte, at han havde kunnet afvise dem overalt.

1570 gjorde svenskerne et alvorligt forsøg på at tage øen, admiralen sendte et brev ind til befolkningen om at overgive sig og truede dem ellers med mord, rov og brand. Men Ketting svarede, at han ikke var den svenske admiral andet skyldig end krudt og lod. I de følgende 10 dage angreb fjenden derefter rundt langs kysterne, men Ketting kunne skrive til kongen:

»Medens de nu således løb rundt om øen, ville de gerne gøre landgang. Derfor fulgte jeg dem med hele landfolket, nogle tyske landsknægte og godt skyts, så de intet steds kunne komme i land men fik gode skud og nogle døde. Og er det visseligen sandt, at

Eders kongel. Majestæts underdanige landfolk har holdt sig så trofast og standhaftigt imod fjenden, at det i sandhed bør berømmes.«¹⁰

Kort efter sluttedes fred. Danmark var nu herre i Østersøen, og kongen lod sine orlogsskibe patruljere der for at beskytte skibsfarten mod sørøvere. Imidlertid nærmede den tid sig, da Bornholms pantsætning til Lübeck skulle udløbe, og endelig den 1. august 1576 overtog Mandrup Parsberg Hammershus som kongeligt len, og øen kom dermed helt under dansk styre.

KALMARKKRIGEN

1611–1613

Erfaringen fra »7 årskrigen« havde jo tydeligt vist værdien af landfolkets kampkraft på Bornholm, og nogle gange indskærpede kongen, at man der skulle være rede til at imødegå angreb og fribyttere. Hver mand skulle altid have et godt, færdigt langrør med krudt, lod og tilbehør, og lensmanden skulle føre tilsyn med dem ved årlige mønstringer.¹¹ Da »Kalmarkrigen« brød ud i 1611 mellem Danmark og Sverige, blev landeværnspligten og kystvagttjenesten sat i gang igen under ledelse af lensmanden Hans Lindenov. Baverne blev gjort klar til alarmering, og beholdningen af stykker, musketter, kugler og krudt blev forøget stærkt. Det fremgår således af Københavns tøjhus regnskaber, at af kronens 680 skattebønder købte de 600 hver et »langt fyrrør« på tøjhuset for 3 rdl. stykket. Landeværnsfolkenes uddannelse i brug af våbnene blev fremskyndet ved, at en del veluddannede folk blev sendt over til øen, ligesom forbindelsen med flåden blev ordnet. Men vi var så overlegne til søs, at der ikke meldes om et eneste angreb på øen.

Fyrrørene havde hjullås i stedet for luntelås. Hanen på denne nye lås bar et stykke svovlkis, der ved affyringen slog mod et stykke jern således, at gnisterne tændte pandekrudtet, men låsen var ret kompliceret og kom let i uorden. Fyrrørene var derfor ikke populære mellem de hvervede soldater, der stadig foretrak luntelåsen. Heller ikke de følgende såkaldte snaphanelåse gjorde lykke, og det

var først, da man hen mod år 1700 indførte flintelåsen, at luntens rolle var udspillet. Kort efter år 1600 begyndte musketterne at vise sig. De var meget kraftigere end fyrrørene, men derved blev de så tunge, at det var nødvendigt at støtte forenden til en stok med en gaffel foroven. Samtidigt bøjede man kolbehalsen, så skæftet kunne støtte mod skulderen, ligesom ved vort nuværende gevær.

Det krudt, der var beregnet til ladning af geværet, bar musketeren på bandoleret afmålt i nogle metalhylstre, de såkaldte patroner, og ved ladningen hældtes krudtet herfra ned i løbet. Pandekrudtet opbevarede i et krudthorn, og kuglerne transporteredes i lommerne. Der var de imidlertid vanskelige at komme til, og før kamp tog musketeren et par stykker i munden. Datidens bestemmelser foreskrev derfor også, at en kampklar styrke skulle marchere med brændende lunte og kugle i munden.

MILITSEN OMORGANISERES¹²

1613

Da krigen var afsluttet, kom Christian IV til Bornholm og blev der i længere tid. Efter en del forhandlinger med lensmanden og øens førende mænd gav han en del instrukser for en tidssvarende indretning af øens forsvar, og fra den tid regnes organiseringen af Bornholms Milit. Alle landeværnspligtige blev opført på by- og herredslistor og inddelt i 5 by- og 4 herredskompagnier af meget forskellig størrelse.¹³ Lensmanden havde overkommandoen og til befalingsmænd de mest fremtrædende personer inden for kompagniet, borgmesteren, herredsfogeden og store landejendomsbesiddere eller andre, der nød almindelig agtelse og var vant til at befale. Ved hvert kompagni var en kaptajn, en løjtnant, en fændrik og en furér, og mandskabet samledes sognevis under en korporal. Disse befalingsmænds kundskaber var imidlertid ikke særlig gode, og kongen sendte derfor 2 tidligere befalingsmænd derover til at uddanne bønderne, og ansatte 1629 2 kaptajner med nogle få underofficerer på øen. Dette slog alligevel ikke til, og lensmanden måtte derfor sende sine hvervede folk ud fra Hammershus som

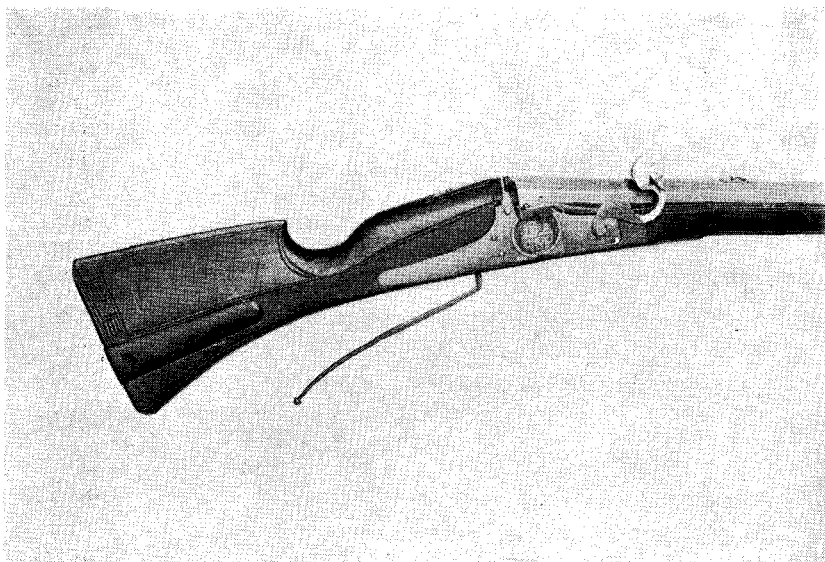
lærere. Uddannelsen fandt sted et par timer hver søndag efter gudstjenesten ved kirkerne, hvor våbnene opbevaredes. Man kunne på den måde nok lære mandskabet betjening af de forskellige våben, så det kunne gøre fyldest som besætning på en skanse eller langs et skærmidige. Men virkelig manøvredygtige felttropper, der kunne tage kampen op med professionelle soldater i åben mark, kunne man selvfølgelig ikke få, dertil krævedes langt mere vidtgående øvelser. Thi det kan ikke hjælpe, at mandskabet kan betjene sine våben og er tappert, hvis det ikke er vel indøvet i kamp, og befalingsmændene ikke er så godt uddannede, at de kan føre dem.

Hvad våben angår, fandtes der en del kanoner, der alle opbevaredes på Hammershus med undtagelse af 2 i Neksø og 1 i Hasle. De mere velhavende folk skulle anskaffe musketter, medens resten var bevæbnet med hellebarder og andre stagevåben og kårder, således som det også dengang var skik og brug i de regulære hære. Da hvert kompagni skulle forsvare sit område, bestod det naturligvis af ryttere, bøsseskytter og fodfolk til besætning af stillingerne og forbindelserne, og til alarmering af øen skulle bavnerne holdes rede. Da organisationen var færdig, inspicerede kongen kompagnierne og rejste derefter tilfreds bort.

1618 lod kongen militsen inspicere, og 1623 og 24 kom han selv. Han var straks klar over, at den manglede en stærk kerne, og han lod derfor undersøge, om man kunne få 50–70 hvervede folk indkvarteret på øen, og ud på efteråret kom 20 mand, der fordeltes til Rønne, Hasle, Svaneke og Neksø.

Uddannelsen af rekrutterne havde hidtil fundet sted ved korporalskaberne, men denne ordning var ikke tilfredsstillende i det lange løb.

1632 samlede man dem i et rekrutkompagni med kaptajn Anders Hansen som eksercermester, og 1638 oprettedes et kompagni til under Christian Maccabæus. Bornholms milits bestod herefter dels af de 5 by- og 4 herredskompagnier, dels af militsens kraftigste styrker, de to rekrutkompagnier under Hansen og Maccabæus. Rostjenestens ryttere, der blandt andre stillede af adelen, indgik i Maccabæus' kompagni.

Luntemusket, fremstillet i Subl 1607. På låsen Lüneburgs byvåben. Mus. nr. B. 412.

Foto: Tøjbusmus.

TORSTENSONFEJDEN

1643–1645

Da Christian IV måtte trække sig ud af trediveårskrigen, fik protestanterne hjælp fra Sverige, og Gustav Adolf førte sine hære fra sejr til sejr. Efter hans fald blev de svenske styrker stadig kærnen i kampen mod kejseren under ledelse af Lennart Torstenson. Disse hære måtte naturligvis have fast forbindelse med hjemlandet, og efterhånden modnedes ønsket om at komme i besiddelse af en provins ved Østersøen.

Da den gamle hertugslægt i Pommern uddøde, satte Sverige alle kræfter ind på at få en del af hertugdømmet, hvilket også lykkedes ved den endelige fred i 1648.

De søværts forbindelser mellem Sverige og Pommern måtte foregå mellem de danske øer i Østersøen: Øsel, Gotland og Bornholm.¹⁴ Set med vore øjne betød de svenske landsdele i Tyskland, at Sverige for fremtiden ville være i stand til at angribe os fra to sider, dels fra det egentlige Sverige og dels fra Tyskland. Forhol-

det til Danmark måtte derved blive skærpet, og Christian IV begyndte at modarbejde de svenske ønsker.

Dette førte til, at Sveriges mægtige rigskansler, Axel Oxenstierna, gav Torstenson ordre til at overfalde Danmark. Uden krigserklæring rykkede han midt i december 1643 ind i Holsten, og snart oversvømmede hans tropper Jylland. De for frem med den største grusomhed og plyndrede befolkningen for det lidet, Wallensteins horder havde levnet i kejserkrigen. I februar 1644 brød Gustav Horn ind i Skåne, hvor Ebbe Ulfeldt dog kunne holde ham stangen. Dermed begyndte den række krige med Sverige, hvor vi måtte kæmpe med front mod to sider.

Lensmand på Bornholm var Holger Rosenkrantz. Han havde som ung fået en god militær uddannelse i udlandet. I kalmarkrigen havde han ført et selvstændigt kompagni udmærket, og 1625 var han blevet forlenet med Bornholm, hvor han optrådte godt under kejserkrigen og ledede forsvaret og kystsikringen særdeles tilfredsstillende. Han var godgørende over for de fattige og oprettede flere hospitaler for dem. Nu var han blevet ældet og forsumpet, flyttede sig nødigt uden for Hammershus eller sin gård i Rønne. Øens forsvar kom derved til at mangle den overlegne personlighed og faste hånd, der i tidligere krige havde spillet så overvældende rolle i kampen mod fjenden.

Hans kaptajner følte, at de ikke kunne magte opgaven og bad ham gang på gang om at tage kommandoen. Men han afslog det stadigt og indskrænkede sig til at give instruks for forsvaret og inspicere kompagnierne. Til sidst udnævnte han dog Christian Maccabæus til major og chef for militsen.

Denne gjorde god fyldest som kompagnichef, men manglede den myndighed og selvtilid, der er absolut nødvendig for en øverstkommanderende. Anders Hansen havde måske været bedre, men han var heller ikke nogen overlegen personlighed. Herredskaptajnerne var den stovte, myndige og viljefaste landsdommer Mads Koefoed, hans skikkelige og jævne broder Jacob, den karactersvage og derfor upålidelige Sigvard Gagge og den storpralende og uvederhæftige tyskfødte Just Nikolai. Blandt bykaptajnerne ragede Neksøs

borgmester, Christopher Rømer, højt op over de andre. Der var den modige, men tankeløse Christen Gregersen fra Aakirkeby, den dygtige og raske Knud Christensen fra Svaneke, den noget for beregnende Peder Koefoed fra Rønne og den åleglatte Peder Olsen fra Hasle.

Til søs begyndte krigen med, at Christian IV slog svenskernes allierede, hollænderne, ved Sild og derefter den svenske flåde ved Kolberg Heide uden for Kielerfjord. Kort efter slap svenskerne dog ud og forenede sig med en hollandsk flåde, der havde banet sig vej gennem sundet, og herved blev de to flåder stærke nok til at beherske Østersøen.

Lensmanden havde i april udstedt en instruks til militsen. Alle, der havde råd, skulle anskaffe skydevåben, medens resten skulle have blanke våben, og de gamle udrustes som skansearbejdere. Der skulle oprettes kystvagt inden for hvert kompagni med vagter, poster og patrouiller, bygges skytsbænke, skærmvolde og nye skanser, hvor det tiltrængtes. Bavnerne skulle altid være klar, og på alarmpladserne skulle til stadighed være en vagtmester med melderyttere. Om natten skulle det vagtfri mandskab være på alarmpladsen med udrustning og gevær. Viste en fjendtlig flåde sig, skulle bavnerne tændes, og medens det vagthavende halvkompagni skulle blive på sin post, skulle kompagnichefen følge fjenden med det andet. Rekrutkompagnierne deltog ikke i vagtjenesten, men skulle danne hovedreserve. Lykkedes det fjenden at gå i land og trænge frem over øen, skulle kompagnierne trække sig tilbage mod Hammershus.

I 1644 blev man et par gange alarmeret ved, at de fjendtlige flåder viste sig ved øen og kom den så nær, at de kunne kapre ankerliggere, men til gengæld lykkedes det neksøkompagniet en stille nat at borde et svensk fartøj på 8 stykker.

Ved daggry den 9. juni 1645 opdagede Rønnes søndre strandvagt en svensk flåde på 29 skibe, der af en voldsom sydvestenstorm førtes langs øens sydkyst. Der blev straks slået alarm. Bavnerne tændtes, og melderytterne for af sted. Hvis flåden ville angribe øen, kunne det først finde sted, når den var kommet i læ

ved Neksø, og rønnestyrken satte sig derfor i march mod Aakirkeby. Cheferne for Aakirkebys og Søndreherreds kompagnier lod deres løjtnanter samle det mandskab, der skulle marchere, og ilede selv af sted med de ridende og kørende styrker for at melde sig til kaptajn Rømer, der havde besat kysten og snart rådede over 300 mand og 12 stykker.

Da den svenske admiral, Wrangel, ved 8-tiden var nået frem til Neksø, lod han flåden ankre op tæt under land og åbnede en voldsom ild mod byen og den søndre strand. Efter denne ildforberedelse sendtes en række landgangsfartøjer ind mod kysten syd for Neksø. Rømer lod bådene komme helt ind i nærheden af stranden, før han åbnede ilden med stykker og musketter og tilføjede dem så store tab, at angrebet blev afvist. Wrangel signalerede derfor til bådene, at de skulle dreje af og gå nord på langs kysten. Rømer tænkte først på at følge efter, men da det lille svanekekompani og dele af Østerherreds kompagni gik i stilling ved Malkværnskysten, og han stadig frygtede et nyt angreb fra flåden, besluttede han at blive i nærheden af Neksø. Han besatte derfor Lerskredsbanen, hvorfra han både kunne understøtte svanefolkene og hurtigt komme tilbage til Sønderstrand.

De fjendtlige både svingede nu ind mod land modtaget af ilden fra kysten, men svenskerne var for stærke, og efterhånden måtte bornholmerne vige. Kun den unge Albert Wolfsen¹⁵ og hans folk holdt ud i Malkværnskansen.¹⁶ Men da han og hans to befalingsmænd faldt, lykkedes det fjenden at tage den.

Kl. 10 havde svenskerne fået over 500 veluddannede og krigsvante knægte i land, der besatte højderne nord for Neksø. Rømer forsøgte at forsvare adgangene til byen, men efter at 5 mand var faldet og mange såret, trængte fjenden ind i byen og afvæbnede resten af bykompagniet. Rømer og de tagne våben bragtes hurtigt ud på flåden, og byen blev derefter givet til pris for plyndrende horder. Herunder blev der taget hul på tønnerne med de stærke drikke, der besejrede landsknægtene i den grad, at Wrangel måtte rømme byen og lade dem transportere ud på flåden igen. Hen mod middag kom major Maccabæus og kaptajn Hansen til med

rekrutkompagnierne. Han ordnede nu sine styrker, der efterhånden talte over 400 mand, med den tanke at kaste fjenden ud af byen, når han følte sig stærk nok dertil.

Kort efter middag var kompagnierne fra nord- og vestlandet samlet med 500–600 mand ved Aakirkeby under landsdommer, kaptajn Mads Koefoed. Efter at have begyndt marchen til Neksø, kom der melding om en ny, meget stor flåde syd for øen,¹⁷ og han besluttede derfor foreløbig at blive, til situationen var mere afklaret. Et par timer efter fik han imidlertid ordre fra majoren til at rykke til Neksø, men da han nåede til bakkerne ved Egeby, så han den nye flåde tæt under land, han svingede derfor mod syd til den gamle borg ved Rispebjerg.

Natten mellem den 9. og 10. juni var situationen den, at lensmanden sad på Hammershus med 60 soldater, major Maccabæus stod ved Neksø med 400–500 mand, og kaptajn Koefoed på Rispebjerg med en noget større styrke. Wrangel lå stadig uden for Neksø, og den nye flåde havde søgt læ ved Dueodde.

Ved daggry den 10. lettede den nye flåde og stod til søs, og Koefoed rykkede derfor til Neksø, hvor Maccabæus således kom til at råde over ca. 1000 mand og 20 stykker. Wrangel forstod nu, at overfaldet var mislykket, og han begyndte derfor at forhandle. Maccabæus meldte det til Rosenkrantz, men i stedet for at komme til stede og gribe ind, sendte han et brev, hvori han forbød majoren at slutte nogen overenskomst. Maccabæus og Koefoed var imidlertid under hårdt pres dels fra svensk side, dels fra en del af de andre kaptajner, og den 11. blev der underskrevet en akkord, hvorefter Wrangel lovede bornholmerne frihed for plyndringer og andre forulempelser mod en brandskat på 10.000 rdl. Dagen efter sejlede han til Svaneke, hvor han købte frisk proviant og derefter stak til søs.

Der er ikke tvivl om, at denne akkord af begge parter blev betragtet som en fredstraktat, og befolkningen var heller ikke til at formå til at bevogte kysterne, men samledes på landstinget ved Klemens kirke for at påligne brandskatten.

Wrangel krydsede et par dage uden for øen, men den 16. gik han i land i Sandvig uden at møde modstand, og om eftermid-

dagen åbnede han ilden mod Hammershus både fra land og fra skibene, så Rosenkrantz den næste dag måtte overgive sig.

Efter at have bødet på de værste ødelæggelser sammenkaldte Wrangel befolkningens ledende mænd til et møde i slotsgården den 23. juni 1645, og her tvang han dem til at aflægge ed til Sverige. Nogle dage senere forlod han Bornholm og efterlod oberst Burdon¹⁸ med 200 landsknægte. Burdon følte sig selv sagt mindre sikker med sin lille styrke og besluttede derfor at afvæbne befolkningen ved en list. Han gav militsen ordre til at stille på engen foran slottet, og da den var samlet, viste det sig pludselig, at den var omringet fra alle sider, og at slottets stykker var rettet mod den. Da der derefter blev kommanderet »Kast alle våben!« havde de overrumplede intet andet at gøre end at lystre.

I det følgende fjerdingår inddrev Burdon den brandskat, der var aftalt i akkorden. Men det nøjedes han ikke med, han udskrev folk og vogne til reparation af Hammershus, forplejning og lønning til sine soldater, ekstra skatter og mange andre ydelser. Til at ind-drive og fordele dem benyttede han naturligvis landsdommeren, borgmestrene og herredsfogederne, og skønt der ikke kan påvises en eneste virkelig begrundet klage, samlede befolkningens forbitrelse sig mod dem, og hertil kom, at Rosenkrantz, der var rejst til Skåne, skød hele skylden for katastrofen på sine officerer.

Ved freden ved Brømsebro 1645 måtte vi blandt andet afstå Øsel og Gotland, men da bornholmerne blev klar over, at de skulle hjem til Danmark, rankede de ryggen og trodsede svenskerne, hvilket førte til hårde straffeekspeditioner, der formede sig som rene røvertogter.

Da øen var kommet tilbage til kronen, rejste kongen sag mod Rosenkrantz, hvem han gav hele ansvaret, idet han gjorde gældende, at det var lensmandens pligt at forsvare øen og sørge for, at dens milits var tilstrækkelig godt bevæbnet og uddannet og garnisonen på slottet var stor nok. Herredagen, der for en stor del bestod af Rosenkrantz's venner og slægtninge, frifandt ham, men for at tilfredsstille den vrede, der almindeligt herskede over katastrofen dømte den officererne. Maccabæus, Mads Koefoed og to

andre kaptajner fra ære, liv og gods, og de fleste af de andre til store bøder. Kongen var rasende over frifindelsen af Rosenkrantz og benådede de fire hårdest ramte med landsforvisning, en kendelse, Frederik III straks efter at være kommet på tronen ændrede til frifindelse og tilbagegivelse af ejendom med mere.

Bornholmerne havde kæmpet tappert og forsvaret deres ø hårdnakket, men det havde igen vist sig, at deres uddannelse ikke slog til over for de veltrænede landsknægte, og at nogle af førerne havde været af for ringe kvalitet.

I den følgende tid fandt der en del ændringer sted i øens forsvarsstyrker. Allerede Christian IV ansatte en fuldt uddannet oberstløjtnant til chef for militsen, og efterhånden fulgte nogle hvervede kaptajner og befalingsmænd, der fordeltes til kompagnierne og Hammershus. Men dernæst forøgede man øens modstandskraft ved at overføre en hvervet fodfolksstyrke og nogle ryttere, således at de kunne danne kærnen i forsvaret.

I 1652 blev rigets hovmester (statsminister) Joachim Gersdorff lensmand på Bornholm, og da han selvfølgelig ikke direkte kunne lede øens styrelse, især ikke i krig, blev Albert Friis udnævnt til chef for militsen og kommandant på Bornholm, samtidig med at Jens Risom blev udnævnt til landfoged.

I Sverige var imidlertid Karl X Gustav kommet på tronen, og da han hurtigt indvikledes i en voldsom krig med Polen, mente Frederik III i sommeren 1657, at tiden var inde til at erobre de lande tilbage, vi tabte i Torstenssonfejden. Til søs var vor flåde overlegen, og da svenskerne i september indlod sig på et søslag ved Gedser, måtte de efter 3 døgns hårde kampe gå til Wismar, hvor de blev, til vor flåde gik i vinterkvarter, hvorefter de også søgte til hjemlandets havne.

Karl Gustav afbrød imidlertid sine kampe i Polen og førte sin hær i ilmarch gennem Tyskland til Jylland. Men så kom den største ulykke: den hårde isvinter. Bælter og sunde lagde til, og Karl Gustav benyttede sig dristigt heraf, gik over isen til Fyn og derfra over Langeland, Lolland og Falster til Sjælland. Skønt der her stod en stor og veluddannet hærstyrke under ledelse af en så dygtig

feltherre som Hans Schack, tabte rigsrådet helt modet. Ved freden i Roskilde 26. februar 1658 måtte vi afstå Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm, Båhuslen og Trøndelag.

I april brød havisen op, og den 29. kom den nye svenske landshøvding og kommandant, oberst¹⁹ Johan Printzenskøld, til Sandvig med 120 mand og 4 kanoner, og besatte Hammershus. Oberst Friis og de hvervede kompagnier afgik omgående, medens landsofoged Risom blev tilbage på øen efter at have nedlagt sit embede.

SVENSKETIDEN OG BEFRIELSEN

1658²⁰

Printzenskøld lod straks foretage en opgørelse af militsen, der talte 688 yngre, kampdygtige og 420 ældre, mindre brugbare mænd, men desuden blev 157 drenge i alderen 15–18 år optaget i rullerne. Til forstærkning af det forældede Hammershus lod han opkaste nogle jordvolde og hvervede enkelte artillerister til betjening af kanonerne, så han i alt havde 130 pålidelige folk.

Stemningen i befolkningen var selvfølgelig meget uvillig over for det nye styre, dertil var Wrangels optræden i 1645 i for frisk erindring, og da Karl Gustav den 7. juli lod halvdelen af de fuldt kampdygtige bornholmere føre til Stettin, den 8. oktober 45 ryttere sende til Riga og den 7. november 40 båds mænd bringe til Helsingborg samtidig med, at han lod store skatter inddrive til brug for Sverige og dets krigsførelse, voksede uviljen til forbitrelse og et glødende had mod Sverige og alt svensk.

Disse fjendtlige følelser næredes ikke mindst ved Carl Gustavs overfald på Danmark, da han den 7. august 1658 uden krigserklæring gik i land på Sjælland og angreb København. Alle betragtede derfor Roskildefreden for ophævet, og på nordvestlandet dannedes der lidt efter lidt en sammensværgelse med det formål at befri Bornholm for det svenske åg.

Ledere af frihedsbevægelsen blev den kloge og rådsnare præst i Rødsker og Hasle, herr Poul Ancker,¹² og den uforfærdede og handlekraftige Jens Pedersen Koefoed, der i 1657 havde deltaget i

krigen i Skåne i Ulrik Christian Gyldenløves dristige og rask førte rytterkorps. Af andre deltagere i bevægelsen kan særlig nævnes i Hasle borgmester Peder Olsen, byfoged Niels Gumløs og den tidligere landsfoged Jens Risom og i Rønne byfoged Klavs Kames, Villum Kelov og Mads Koefoed.

Bladet havde imidlertid vendt sig, og vore forbundsfæller ilede til hjælp. En stor nederlandsk flåde undsatte København, brandenborgske, polske og østrigske tropper rykkede op gennem Holsten, og Trøndelagen blev erobret tilbage. Midt i november kunne man fra Bornholm se en stor dansk-nederlandsk flåde passere forbi i Østersøen, og da man endog fik to breve fra kong Frederik, hvori han opfordrede befolkningen til at fordrive fjenderne og tage Hammershus, modnedes bevægelsen, så der kunne skrides til handling.

Printzenskøld anede stadig ikke uråd. Han havde flere gange forsøgt at lette trykket for bornholmerne ved henvendelser til Stockholm, men altid forgæves, og da det var ham, der måtte udskrive soldater og skatter, samledes hadet særligt mod ham. I midten af november begyndte han at inddrive skatterne, og nu mærkede han pludselig, at der herskede krigstilstand mellem befolkningen og svenskerne, og han bad derfor Karl Gustav om hjælp. Det gjaldt nu for frihedskæmpernes ledere at slå til, inden den kom.

Den 8. december forlod Printzenskøld med nogle få ledsagere Hammershus for at ride til Hasle, der ikke havde indbetalt den forfaldne skat. Efter at have truet Peder Olsen med at ville inddrive den med magt, red han videre til Rønne. Nu stod det Ancker og Koefoed klart, at tiden var inde. Medens Ancker lod budstikken gå over hele øen, red Jens Koefoed, Niels Gumløs, Jens Risom og 3 andre bevæbnede til Rønne. Her opsøgte de straks Klavs Kames, der i en fart samlede en del bevæbnede mænd, der begyndte at afsøge byen for at fange svenskerne, der var der.

Jens Koefoed og Jens Risom gik derefter til borgmestergården, hvor Printzenskøld var taget ind. Efter at have udstillet poster ved porte og døre trængte Koefoed, Risom og Jens Lavridsen ind

i stuen. Obersten protesterede først skarpt, men da Jens Koefoed erklærede, at han optrådte som kong Frederiks repræsentant, lod han sig tage til fange og føre til rådhuset. Undervejs forsøgte han at flygte, men blev skudt ned af en af vagterne, Villum Kellov. Imidlertid havde Kames eftersøgt byen og fanget 5 officerer og 1 knægt, der alle blev holdt arresteret på rådhuset.

Jens Koefoed havde sendt 3 ryttere til Hasle for at bede Peder Olsen forhindre, at slottet blev underrettet. Han gav Kames ordre til at alarmere Rønne og Vesterherred og lod militsen samles hurtigst muligt til Rutsker kirke. Han og Niels Gumløs red derefter på friske heste til Nykirke og bad præsten sammenkalde sine folk ved klokkeringning. Medens Niels Gumløs tog kommandoen over folkene fra Hasle by og omegn, skaffede Jens Koefoed sig en rytterdeling og red til Ancker for at aftale nærmere om angrebet på slottet. Undervejs lykkedes det ham at fange artilleriløjtnanten og nogle flere svenskere, så der til forsvar af slottet kun var 1 løjtnant og 100 mand.²²

Den 9. december rykkede Koefoed ved daggry mod slottet med den del af militsen, der var kommet i løbet af natten, og sendte bud til løjtnanten om at overgive sig. Denne indlod sig på forhandling, og om aftenen kunne Koefoed besætte slottet.

Den 10. december holdt bornholmerne landsting ved Hammershus, og her kårede de Jens Koefoed til kommandant og chef for militsen og Klavs Kames til landsfoged, med Poul Ancker som det samlende, rådgivende og vejledende overhoved. Den 12. december nævntes kong Frederik atter i kirkebønnen som Bornholms rette herre.

For igen at overgive Bornholm til kong Frederik som dens arvekonige sendtes den 20. en deputation under ledelse af Mads Pedersen Koefoed til København, der stadig var belejret på landsiden af svenskerne. Den 29. overbragte de kongen et gavebrev på øen.²³ Kongen modtog selvfølgelig med glæde øen som sit arveland og udnævnte efter deres indstilling oberst Michael Eckstein til kommandant, Peder Jensen til landsfoged og Peder Olssen til landsdommer.

Printzenskøld havde jo bedt om hjælp, og den 27. december kom en svensk galliot for Hammershus uden at ane noget om, hvad der var sket. Jens Koefoed sendte bud ud, at officererne skulle komme i land, og da de vel var fanget, hentedes på samme måde skipperen og styrmændene ind, derefter blev gallioten taget med 63 ryttere og 80 rideheste og ført til Rønne.

I begyndelsen af januar 1659 kom deputationen tilbage fra København. Sammen med den fulgte oberst Eckstein, major Wecke og nogle hvervede ryttere og knægte. Han tog straks fat på organisation af militsen. Jens Koefoed og Niels Gumløb blev kaptajner for de to udskrevne kompagnier, det ældre mandskab inddeltes i 4 herredskompagnier til bevogtningstjeneste, og uddannelsen blev drevet med den største energi.

Naturligvis måtte man vente et svensk forsøg på at tage øen tilbage. Den 4. juli 1659 kom det. En stor svensk flåde med landgangstropper ankrede op ud for Allinge. Der udspandt sig en voldsom kamp ved og på kysten, hvorunder Eckstein fik sin hest skudt under sig. Men til sidst måtte svenskerne opgive, og de få, der var kommet i land, flygtede tilbage til flåden.

I slutningen af juli sendte kongen generalmajor Adolph Fuchs over til Bornholm som guvernør. Han havde gjort sig berømt ved sit glimrende forsvar af Christianshavn i de strenge belejringsdage og under stormen. Han var en meget hård mand, og det kunne ikke undgås, at det af og til kom til sammenstød mellem ham og hans hjælpere. Han fik den hvervede styrke forøget og drev øens forsvarsstyrke op, så der ikke mere blev gjort forsøg på at erobre den.

SKÅNSKE FEJDE

1675–1679

I de følgende år udviklede de politiske forhold i Norden sig således, at Sverige og Frankrig indgik et forbund, og som modvægt dannedes en alliance mellem Danmark, Brandenburg, Nederlandene og den tyske kejser. Da Sverige i december 1674 angreb Brandenburg, førte dette naturligvis til, at vi i sommeren 1675

kom i krig med Sverige. Som vi har set i de foregående krige, var Sverige i stand til at angribe os fra to sider, dels fra hjemlandet, dels fra dets tyske provinser. For at kunne få frie hænder i Skåne, som det måtte blive vort mål at erobre tilbage, måtte vi først udelukke faren for et angreb fra Tyskland, og da vi var herrer til søs, begyndte vi med at rense landene dér for fjendtlige tropper og tage de stærke fæstninger Wismar, Stettin og Stralsund, hvorefter krigen førtes i Skåne.

Til søs var vi herrer, og Bornholm kom derfor ikke foreløbig til at mærke noget videre til krigen. Militsten bestod nu af 3 landkompagnier, et udskrevet hvervet artillerikommando og et rytterkompagni, foruden de 5 by- og herredskompagnier.²⁴

I juni 1676 gik den svenske hovedflåde med 36 orlogsskibe med 3000 soldater om bord til søs for at søge at tage Bornholm.²⁵ Den ankrede op uden for skudvidde ved Sandvig og satte landgangsfartøjer i vandet. Oberstløjtnant Julius Erik Fischer var imidlertid kommet til stede med hele den vagtfri styrke og havde fået sine kanoner bragt i stilling. Så snart de tætbemandede både kom inden for skudvidde, åbnedes ilden med kanoner og geværer, og den voksede voldsomt, efterhånden som fartøjerne kom ind mod stranden, og til sidst måtte svenskerne flygte tilbage til orlogsskibene. Svenskerne opgav derefter forsøget på at tage øen og sejlede videre.

Oberstløjtnant Fischer havde delt øen i tre afsnit med et udskrevet kompagni og dele af by- og herredskompagnierne i hvert med et lille rytterkommando. For hurtigt at kunne samle styrkerne havde han ordnet et transportvæsen inden for afsnittene, så soldaterne kunne komme frem ved hjælp af heste og vogne.

Sejren ved Sandvig havde tydeligt vist betydningen af artilleriet ved forsvaret af kysterne, og det lille artillerikommando blev derfor forøget til et kompagni med 1 kaptajn, 1 stykjunker (løjtnant), 64 konstabler og håndlangere, som de menige artillerister dengang kaldtes.

I Skåne led vore hære nederlag, men til søs var vi sejrige, og i Nordtyskland, hvor svenskerne en overgang havde fremgang,

måtte de i 1678 overgive sig mod fri rejse hjem. Undervejs blev det tæt tåge, og på grund af den strandede 24 af skibene fra Læså mod Dueodde natten til den 5. december. Mandskabet søgte naturligvis i land, og førerne lod straks deres folk forjage vore poster og patrouiller og sætte sig fast. Nogle steder drejede det sig kun om smågrupper, men et enkelt sted talte de op til 400 mand, der indrettede sig til hårdnakket forsvar.²⁶

På grund af tågen varede det noget, inden vore vagter blev klar over, hvad der var sket. I en fart fik de alarmeret Jens Koefoed, der kommanderede det sydøstre afsnit. Så snart han havde fået samlet halvdelen af sin styrke, red han forud med nogle ryttere og besluttede straks at angribe den store styrke. Løjtnanten førte fodfolket efter så hurtigt, han kunne, og samtidig kom en del folk fra Rønne og Vesterherred til. Koefoed sendte bud til svenskerne, at hvis de ikke overgav sig og afleverede alle våben, ville han lade dem skyde ned, og skønt hans styrke ikke var så stor som fjendens, overgav de sig. Da alle de ilandkomne var afvæbnet, gjorde man, hvad man kunne, for at redde resten, og efterhånden samledes 3000 fanger, der interneredes i kirker og kældre, til de hen på foråret kunne sendes til København. Men desuden fik man en kærkommen forøgelse af våben, idet man ud over de af svenskerne afleverede tog 70 kanoner fra skibene.

Kort efter begyndte fredsunderhandlingerne, og i september 1679 sluttedes der fred i Lund. Vi havde sejret til søs og i Nordtyskland, men målet: Skånes tilbageerobring, var ikke nået.

Bornholm mangler jo store, naturlige havne, og under krigen havde flåden flere gange lidt herunder. Efter at der var sluttet fred, foretog Niels Juel derfor en undersøgelse af dette spørgsmål. På grundlag heraf befalede Christian V i 1684, at Ertholmene skulle befæstes, således at man der fik et stærkt flådestøttepunkt, fæstningen Christiansø, der kom til at sortere under admiralitetet og fik en særlig garnison.

På selve Bornholm blev der også tale om befæstningsanlæg. Det gamle, middelalderlige Hammershus slot var nu helt forældet. Dets mure ville hurtigt falde for de forbedrede kanoners kugler.

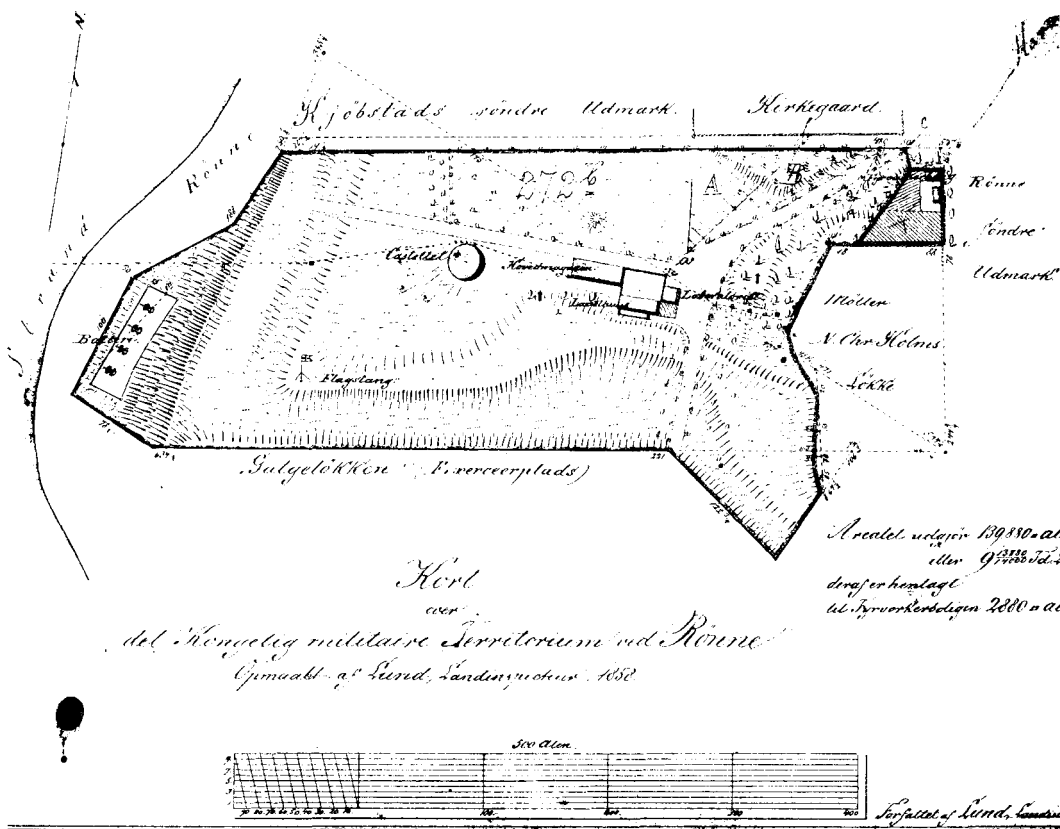
1687 besøgte kongen øen, og han besluttede derunder, at Rønne skulle befæstes, og året efter godkendte han planen for fæstningen Rønne, der skulle omgives med en vold med 6 bastioner. Den sydligste blev udbygget til en hel lille fæstning for sig: Kastellet omkring det mægtige fæstningstårn, i hvis nederste etage der indrettedes krudtmagasin, i de to følgende stokværker standplads for fodfolk, hvorfor murene var gennembrudt af to rækker skydeskår til gevæerne, medens de 10 svære kanoner skulle stå i et særligt kanongalleri øverst oppe. Den nordligste bastion blev også forstærket med et tårn, Lilletårn, og det var disse to fæstningsværkers opgave dels at danne støttepunkter i forsvaret mod land, dels at dække havnen mod angreb fra søsiden.²⁷

Til bygningen af fæstningen brugte man 3 kompagnier norske marinere,²⁸ 80 soldater fra Christiansø og endelig 150 militssoldater, så der i alt var 750 mand i arbejde det første år, men allerede det følgende kølnedes interessen, fordi arbejdet var meget kostbart. Der var også andre anstødsstene. Man kunne ikke afse det fornødne skyts fra København, og kommandanten måtte derfor tage det fra de kystbatterier, der bedst kunne undvære dem. Men værst var det, at han forlangte 3 kompagnier hvervede soldater til garnisonen foruden byens eget kompagni, der kunne stille 160 mand, idet han under ingen betingelser ville svække øens kystbevogtning og den bevægelige reserve. Følgen blev, at arbejdet gik i stå, og fæstningen Rønne stille blev opgivet.

DEN STORE NORDISKE KRIG

1700 og 1709–20

Christian V døde 1699 og efterfulgtes af Frederik IV. I Sverige havde Karl XII to år før afløst sin fader, og tidspunktet synes nu inde til at gentage forsøget på tilbageerobring af Skåne. Danmark allierede sig med Polen og Rusland, og ligesom i Skånske Fejde begyndte vi 1700 kampen med at angribe Sveriges forbundsfælle, hertugen af Gottorp. Men Karl XII fik hjælp fra England og Holland, og Frederik IV blev hurtigt tvunget til fred. Kort før var

Kort fra 1858 over »det Kongelige militaire Territorium ved Rønne«.

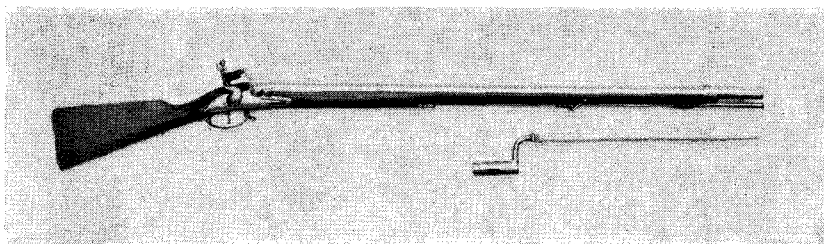
generalmajor Valdemar Reedtz blevet kommandant på Bornholm, og han fik i en fart øens milits bragt til et meget højt stade. Den bestod nu af et artillerikompagni på 221, et rytterkompagni med 294, 3 infanterikompagnier med 651, 6 bykompagnier med 608 og endelig 4 herredskompagnier med 992 befalingsmænd og menige. For at kunne føre tropperne hurtigt til de udsatte punkter organiseredes der et særligt transportvæsen, der rådede over et stort antal vogne. Men dertil kom, at en eskadre på 1 fregat og 3 mindre skibe under krigen havde været stationeret ved øen for rettidigt at skaffe underretning om fjendtlige flådebevægelser.

Karl XII gik imidlertid fra sejr til sejr, men 1709 led han et afgørende nederlag i Rusland og flygtede til Tyrkiet. Frederik IV mente derfor, at tidspunktet var kommet til at gribe ind, og gik i land i Skåne, som han dog hurtigt måtte rømme, og i de følgende år føres krigen til lands i Nordtyskland. Den svenske flåde var vor meget overlegen i tal, men vore førere var de dygtigste. Gang på gang ankrede den danske flåde eller dele af den op ved Bornholm for at landsætte fanger, sårede og syge og få erstatningsmandskab²⁹ i stedet eller skaffe sig frisk proviant. På øen havde Reedtz fået oprettet et infanterikompagni til,³⁰ og dens forsvar var nu så godt, at svenskerne ikke en eneste gang forsøgte at bemægtige sig den. Enkelte gange strandede svenske orlogsmænd på kysten, hvor deres besætninger gjordes til fanger og sendtes til København.

Kun én gang, i juli 1712,³¹ fik bornholmerne lejlighed til at bruge deres skyts. Under en rekognoscering fra Christiansø var kaptajn Gyntelberg med fregatten »Højenhald« stødte på 4 svenske krigsskibe og havde hurtigst muligt søgt mod Hammeren. Da han undervejs passerede Sænebugten, sendte han bud i land til Hammershus og meddelte, at han ville søge ly ved Allinge. Militærens næstkommanderende, oberstløjtnant Ambschoff, slog straks alarm, gjorde batterierne skudklare og samlede hurtigt Nordlandets bevægelige styrker på kysten ved Allinge og Sandvig. Gyntelberg ankrede op så tæt ved land, som han kunne, ud for Kongeskær, der ligger midt mellem de to byer.

Kort tid efter rundede 4 svenske skibe Hammerodden 2 km fra »Højenhald« og sejlede ned mod den tæt under land, »skjulende« sig under Dannebrog. Så snart de var inden for skudvidde, åbnede Gyntelberg ilden mod dem, og nu halede de det danske flag ned og lod det svenske gå til tops. I samme øjeblik åbnedes ilden fra Hammerens nordre og søndre, Finkes venstre og østre batteri; i løbet af få timer havde de lidt så meget, at de måtte opgive kampen og stå til søs, hvorefter »Højenhald« ankrede op i Sandvig bugten.

For at gøre ende på krigen besluttede de allierede 1716 at samle et stort dansk-russisk korps på Sjælland og derpå gå over til Skåne.

Dansk flintelåsmusket med bajonet, ca. 1760. Mus.nr.B.1553. Længde: 144,8 cm; pibens længde: 104 cm; kaliber: 19,3 mm; vægt 4,89 kg. Foto: Tøjhusmus.

Czar Peter rejste selv herover for at undersøge sagen. Østen for Bornholm blev de russiske skibe mødt af danske, og i august ankrede de forenede flåder, der talte 51 linieskibe og 11 fregatter, op ud for Sandvig-Allinge. Czaren gik straks i land, utvivlsomt for at undersøge, om den egnede sig til en fremskudt russisk flådebase,³² men han blev der kun kort tid og sejlede derefter videre mod København. Forhandlingerne brast dog imidlertid hurtigt, og czaren sejlede til Mecklenborg med sin flåde og landgangskorps. I resten af krigen var krigsskuepladsen forlagt til Norge, og Bornholm berørtes ikke oftere af krigsbegivenhederne, og det vellede, stærkt udbyggede forsvar havde til gavns vist sin store værdi.

Ved freden, der sluttedes på Frederiksborg 1720, fik vi ganske vist ikke Skåne tilbage, men den gottorpske hertug måtte afstå sine sønderjyske besiddelser, og Sønderjylland var endelig samlet igen under den danske krone.

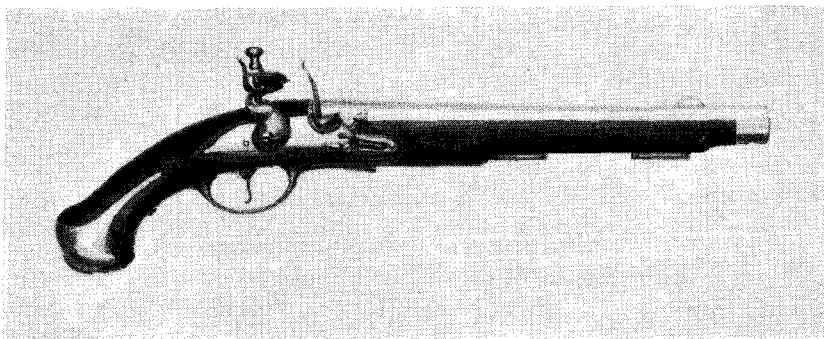
1720–1800

I de følgende 80 år lykkedes det at holde vort fædreland uden for de krigsbegivenheder, der til tider rasede hos vore naboer. Som det altid går i lange fredsperioder, forfaldt landets forsvar, man kviede sig ved at ofre penge på hær og flåde, fordi der ingen udsigt var til at få brug for dem i nær fremtid. Når uvejret viste sig i horisonten, fik man pludselig travlt, men da det hver gang drev over, faldt man hurtigt til ro igen.

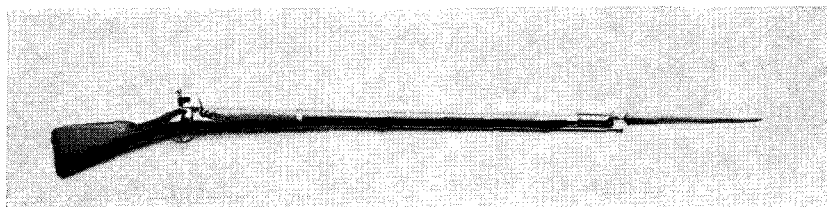
I denne periode bestod militsen af et artillerikompagni med en del hvervede konstabler og underkonstabler og 200 udskrevne håndlangere, 4 fodfolkskompagnier med tilsammen 1000 mand, der bestod af det yngre udskrevne mandskab, der fik udleveret flinter med bajonet, kårde og lædertøj, men selv måtte holde sig med uniform. Til disse kompagnier var knyttet en del lettere kanoner, således at de kunne forstærke artilleriforsvaret på den truede kyst. Desuden fandtes 4 herredskompagnier med i alt 500 mand og 7 bykompagnier med 600 mand til bevogtningstjeneste, der alle skulle holde sig selv med våben og klæder. Heraf stilledes de 2 af Rønne, og kompagniernes størrelse afhang selvsagt af antallet af borgere i de enkelte byer. Rytterkompagniet var blevet afløst af 2 dragonkompagnier med 500 mand, hvilket var en stor forbedring.³³ Medens rytteren dengang bar kyrads og kun førte pallask og pistol, var dragonen desuden bevæbnet med gevær og kæmpede hovedsagelig til fods, medens hesten nærmest var at betragte som transportdyr. Dragonerne blev dels udskrevet hos proprietærer og præster, dels fra særlige bøndergårde, der var udlagt dertil. De fik gevær med bajonet, pistol, pallask og lædertøj udleveret, men måtte selv møde med hest og uniform. I nærheden af de mere udsatte punkter var bygget vagthuse og ammunitionsmagasiner, således at man hurtigt kunne oprette kystsikring.

Forholdet i Østersøen var stadig noget spændt, og derfor oprettedes en »bestandig kommission«, således at øens styrelse såvel i fred som i krig blev fastlagt. Den bestod af kommandanten som formand, og amtmand, landprovst og amtsforvalter som bisiddere. Var de to første stejle og stridbare, førte denne ordning naturligvis til sammenstød, men det hændte også, at de to høje embedsmænd forstod at bøje sig for hinanden.

1739 blev oberst Jørgen Kruse kommandant på øen. Han sørgede for, at kystforsvaret blev grundigt forbedret. Da den store nordiske krig var sluttet, fandtes 45 brugbare batterier, men de var i de forløbne år kun dårligt vedligeholdt. 1744 foretog den senere general Gedde en rekognoscering af øen og fremsatte en plan for dens sikring med batterier. Af de gamle var halvdelen

Dansk rytterpistol M/1772. Mus. nr. B. 1807. Længde: 51,1 cm; pibens længde: 33,1 cm; kaliber: 17,6 mm; vægt: 1,83 kg. Foto: Tøjhusmus.

Dansk flintelås-dragonkarabin med bajonet, 1757. Mus. nr. B. 1586. Foto: Tøjhusmus.

gået til, og af resten foreslog han 5 nedlagt og i stedet opført 30 nye. Det gamle Hammershus slot blev nu endelig opgivet, og øens hovedvagt flyttet til Rønne, som man igen tænkte på at befæste, men det blev hurtigt opgivet. Der kom imidlertid ikke rigtig gang i skansearbejderne før 1762, da Ruslands czar truede med krig, og den danske hær derfor blev sat på krigsfod.

ENGLÆNDERKRIGENE

1801 og 1807–1814

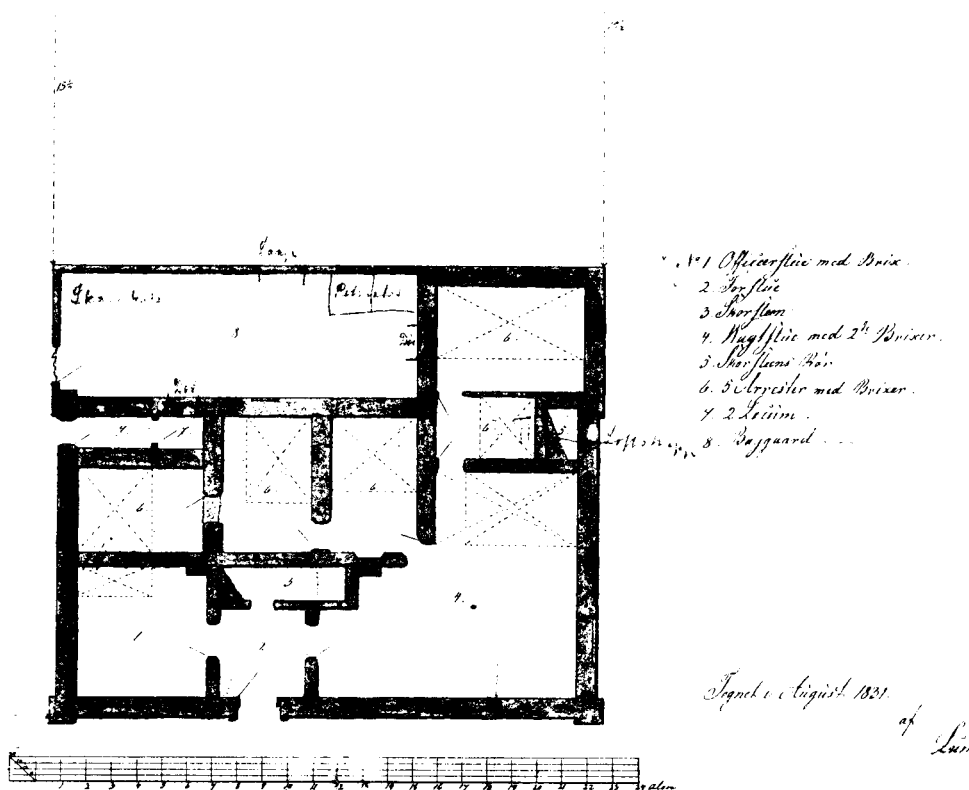
I 1789 udbrød den store franske revolution, og den førte til den lange række krige, der først sluttede 1815, og omfattede store dele af de europæiske stater. Storbritannien søgte ved en skarp blokade at lamme sin modstander ved at forhindre ham i at få alle de varer, der kun kunne fås ad søvejen. Men de neutrale nordiske lande,

der tjente store penge ved at hente de efterspurgte sager dækket af det neutrale flag, ville ikke anerkende den britiske blokade og sluttede sig sammen om at lade handelsskibene følge af krigsskibe, der skulle sikre dem mod at blive opbragt. Dette førte til det britiske angreb på Danmark 1801, men kampen varede så kort, at Bornholm først fik meddelelse derom, da det hele var forbi.

Kronprins Frederik blev under denne episode klar over, at der var mangler i forsvaret, der snarest måtte rettes, og han gav derfor kommandanten, den bornholmsk fødte oberstløjtnant Johan Christian Funch, ordre til at bringe militsen i så god stand som muligt. Medens artilleriets befalingsmænd var gode, manglede fodfolkets og dragonernes ikke så lidt i kundskaber og øvelse, og de blev derfor sendt til Sjælland på kursus. Befolkningen på øen talte nu ca. 20.000 mennesker, og Funch søgte derfor at få styrken omorganiseret, men det blev foreløbig ikke til noget.

Efterhånden havde krigen på Europas fastland nærmet sig Danmarks sydgrænse og Østersøen, og kronprinsen havde 1805 formeret en sikringsstyrke i Holsten. I foråret 1807 sejlede en engelsk flåde ind i Østersøen, Funch satte derfor militsen på krigsfod, kystvagterne blev besat, bavnerne gjort rede, og alle var parat til øjeblikkelig at kunne ile derhen, hvor faren truede. Stemningen var på dette tidspunkt, såvel hos kronprinsen som hos hele befolkningen, for at gå sammen med England, hvis vi ikke kunne opretholde neutraliteten.

Modstanden mod Napoleon brød imidlertid sammen, og i Tilsit måtte hans sidste modstandere på fastlandet slutte fred. Storbritannien var nu hans eneste fjende, og som modtræk over for den engelske blokade havde Napoleon 1807 beordret fastlandsspærring. I en hemmelig paragraf bestemtes, at Danmark skulle tvinges til at tiltræde spærringen og stille sin flåde til Napoleons rådighed. I London fik man dette at vide og tabte helt hovedet. I en hast blev en gesandt sendt til kronprinsen med forlangende om, at han skulle udlevere hele vor store flåde. Kronprinsen anede intet om grundlaget for den britiske fordring og afslog. Svaret blev bombardementet og erobringen af København og tabet af flåden.

Grundplan af hovedvægten i Rønne.

Danmark var nu draget ind i krigen, og vor søhandel helt afbrudt af de fjendtlige krigsskibe. Hadet mod England var enormt, og over hele landet samledes der ind for at skaffe en erstatning for den tabte flåde i form af kanonbåde og tilføje dets sejlads så stort afbræk som muligt ved kapring af skibene. Kronprinsen udstedte derfor et kaperreglement, men da det nåede øen, havde den dygtige amtmand Thaarup allerede udstedt et, og der var taget priser for 350.000 rdl. Alene på Bornholm udrustedes 21 kapere, som oftest med en halv snes mands besætning og 1–2 kanoner. Men også både fra København, Lolland, Falster og Møen deltog i jagten i Østersøen. Særlig berømt blev bornholmeren

Kasper Henrik Wolfsen for sine dumdristige togter, hvorunder han tog mange større og mindre skibe. Det lykkedes disse småskibe at tilføje fjenden meget følelige tab, der for hele landets vedkommende i løbet af krigen indbragte over 100 millioner rigsdaler.

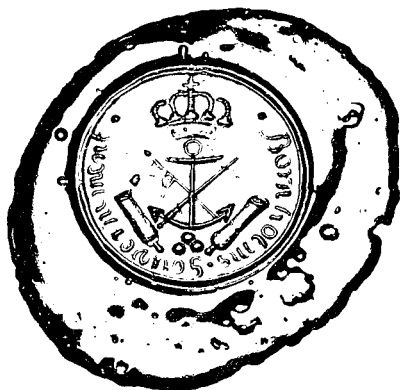
Medens militsens opgave selvsagt kun kunne være at forsvare øen mod angreb og altså var rent defensiv, kunne man tilføje fjenden store tab og skaffe vigtige oplysninger til fordel for hele landets forsvar ved de mange kapere, der kunne søge ly under de bornholmske kystbatteriers kanoner og Christiansøs fæstningsværker. I slutningen af 1807 udnævnte kronprins Frederik derfor kommandør Georg Albrecht Koefoed til guvernør over Bornholm og Christiansø. Han sejlede fra København den 14. januar 1808, men da man fik Rønne i sigte, blev vejret så slemt, at man måtte søge ly i Stubbekøbing. 8 dage efter lettede han igen, og denne gang lykkedes det. Der var ikke megen plads i båden, kun 2 køjer, og resten af Koefoeds følge måtte ligge på nogle sildetønder i lasten, hvortil lugerne kun åbnedes en gang om dagen.

Sammen med Koefoed kom en stor stab af officerer fra hæren, og de vigtigste blandt dem var absolut hans dygtige stabschef, ritmester Salchow³⁴ og artillerikaptajn Hoffmann.

Koefoed døde allerede samme år og blev erstattet af Carl Adolph Rothe, der havde gjort sig kendt under slaget på reden 1801, og var invalid efter kampen ved Sjællands Odde, hvor han var næstkommanderende på vor sidste orlogsmand, »Prins Christian«.

Rothe og hans dygtige stab forstod fuldt ud at komme i den kontakt med mandskabet, hvilket er en betingelse for, at en hær kan præstere det yderste. Ritmester Salchow, der fra 1808–15 var stabschef hos Rothe, udtalte sig således om bornholmerne: De er lærenemme, fatter let og er lette at have med at gøre. Man taler sig let til rette med dem. De er smidige og behændige, betænker sig ikke længe og går dristigt på. Men de er i lige så høj grad egennyttige og misundelige, og de forfordeler hverandre indbyrdes.

For at sikre øen de fornødne levnedsmidler i tilfælde af, at den skulle blive afskåret, fik han tilført 400 tdr. rug, 400 tdr. byg

og 100 tdr. ærter, og forbød brændevinsbrænding. Da bønderne holdt kornet tilbage for at tvinge priserne op, udskrev han 1050 tdr. byg fra gårdene og solgte 300 af dem til fattigfolk for kapitel-takst. Denne steg efterhånden til 34–35 rdl. for rug og 16–18 for byg, og han lod derfor i 1814 fattigkommissionen sælge byg til trængende for 18 rdl. 2 mark pr. tønne. Alligevel kunne det til tider knibe med enkelte varer, og særlig galt var det med saltet.

Hvad militsen angår, oprettedes et jægerkompagni, hvis mand-skab blev særlig uddannet i patrouillegang, sikringstjeneste og iso-leret kamp, i modsætning til infanteriet, der næsten udelukkende kæmpede i sluttet orden, og dernæst oprettedes skoler for befa-lingsmænd ved de forskellige våben. I løbet af sommeren 1809 var militsens organisation ordnet i et fast kystforsvar og de bevæ-gelige troppeled.³⁵

Det faste kystforsvar var formet således, at 1. artillerikompani omfattede Søndre Artilleriafsnit mellem Malkværn og Lilleå med 11 batterier med 27 kanoner og Østre Artilleriafsnit mellem Malkværn og Kobbå med 11 batterier med 31 kanoner. 2. artil-lerikompani bestod af Nordre Artilleriafsnit med 7 batterier med 24 kanoner mellem Kobbå og Levka og Vestre Artilleriafsnit mel-lem Levka og Lilleå med med 6 batterier med 30 kanoner.

De bevægelige troppeled var delt i 4 kystafsnit, der svarede til de 4 artilleriafsnit, og 1 indlandsafsnit. I hvert kystafsnit fand-

tes en »Division« på ca. 800 mand bestående af 1 dragon-, 1 infanteri- og 1 herredskompagni, 1 jægerdeling og 2 firekanonsbatterier foruden de bykompagnier, der fandtes i vedkommende kystafsnit. 5. division bestod af 5. dragonkompagni og 5. infanterikompagni og 3 firekanonsbatterier. Fodfolkskompagnierne ved denne division var forsynet med vogne, så de hurtigt kunne transporteres til de truede punkter, og riffelskytterne blev uddannet i at sidde op bag dragonerne eller løbe ved siden af holdende i stigbøjlen. Denne ordning var fortrinlig, idet der var skabt en velorganiseret, kampdygtig styrke i hvert afsnit under fast kommando, omfattende kystbatterier, ryttere, fodfolk og feltartilleri, medens guvernøren samtidigt rådede over en kraftig, lettransportabel hovedreserve. For yderligere at styrke denne overførtes 1811 en bataillon af Dronningens Livregiment til øen, hvor dens kompagnier fordeltes til Nyker, Klemensker, Østermarie og Nylarsker sogne. For at prøve organisationen holdt guvernøren i september 1809 en øvelse med styrkerne fra søndre og vestre herred og 5. division. I løbet af kort tid havde han samlet 1800 mand til angreb mod en fjendtlig landgangsstyrke i Årsdale bugt, en øvelse, der forøgede selvtiliden meget hos befolkningen.

Bevogtningstjenesten var ordnet således, at der kysten rundt var opstillet 32 strandvagter og 5 byvagter. Meddelelsetjenesten bestod dels af 52 bavner og 17 alarmkanoner, dels af en række stafetposter med dragonordonnanser og endelig af et net af stationer til optisk telegrafering: En slags signalering fra høje master, der var anbragt på særligt fremtrædende punkter.

Under den energiske og dygtige ledelse blev Bornholms milits og Christiansøes garnison på denne måde et meget kraftigt og hurtigt virkende rygstød for de mange kapere og kanonbåde, der sværmede rundt over den vestlige del af Østersøen, og Rothe kunne derfor sende mange meldinger til kronprinsen om tagne skibe, heldige kampe og fjendtlige bevægelser i Østersøen.

Når vi skal se på begivenhederne de enkelte år, falder de i 2 grupper, 1808–09 og 1812–13. Fjenden holdt hele den tid, vandene var åbne, store flåder i Østersøen, der skulle forhindre kap-

*Capitain ved
bornholmske jægere.*

*Secondløjtnant ved
bornholmske dragoner.*

ringer og konvojere de store handelsflåder, der kunne tælle op til 140 sejlere, og som oftest passerede Bornholm så langt borte, at man kun kunne se mastetoppene. Men man vidste jo aldrig, om de ikke havde fjendtlige hensigter, og da man ikke ville risikere et overfald som det engelske på Helgoland i 1807, blev vagterne gang på gang forstærket, og divisionerne holdt i forhøjet beredskab.

I 1808 blev Østersøen isfri så tidligt, at de første fjendtlige krigsskibe allerede viste sig i marts. I den følgende tid blev de både, der skulle bringe proviant til Bornholm eller vovede sig ud på fiskeri, ideligt angrebet af fjendtlige krydsere, mellem hvilke den store svenske brig »Vänta litet« gjorde sig særligt bemærket. For at sikre det livsvigtige fiskeri samlede man fiskerbådene i hold på 30–40, der gik ud samlet under væbnet dækning.

De fjendtlige skibe var af og til så optaget af deres jagt, at de blindt løb ind mod land, hvor vore både søgte ly under batteriernes kanoner. Men kystvagterne var overalt på deres post og åbnede ilden mod fjenden, så snart han var inden for skudvidde. Til tider kunne der derved opstå langvarige ildkampe, der dog altid endte med, at vore batterier viste sig de fjendtlige krydsere overlegne og tilføjede dem skade, så de igen måtte stikke til søs. Enkelte gange forsøgte de at sejle videre ned langs kysten i det håb at kunne gøre landgang et andet sted, men disse forsøg mislykkedes dog altid, fordi jægere med kanoner inde på land fulgte deres bevægelser.

I sommerens løb var Christiansø blevet angrebet et par gange, og hver gang var fjenden blevet afvist med tab. Den engelske admiral Saumarez forsøgte derfor at tage fæstningen den 24. oktober 1808.³⁶ Dagen før nærmede han sig med 2 linieskibe, 4 fregatter og 2 kuttere fra nordøst. Den 24. var vejret klart med laber bramsejlskuling fra sydøst. Kl. 6¼ ankrede 3 bombarderfregatter op på 3 km afstand. De førte hver 10–12 kanoner og en 100 og en 150 pund morter. En halv time efter åbnede de ilden med en skudhastighed af 10–12 kast i løbet af 8 minutter. Kommandanten, kaptajn Kohl, lod straks ilden besvare af alle kanoner og morterer, der kunne bære mod skibene. Skydningen varede til

*Major ved
bornholmske infanteri.*

*Bornholms
Borgervæbning.*

kl. 10 $\frac{3}{4}$, men en time før havde admiralen lettet med de store skibe og sejlede for merssejl ned mellem fæstningen og bombarderfregatterne, idet orlogsskibene gang på gang gav det glatte lag mod batterierne, der hele tiden besvarede ilden af al kraft. Derefter sejlede Saumarez bort. Kl. 16 kom den ene fregat tilbage, men trak sig hurtigt væk, da den omgående blev beskudt.

Fæstningens bygninger og skibene i havnen havde lidt en hel del. En morter sprang, og et batteri blev ødelagt. Tabene havde ikke været store, 6 svenske fanger og en soldaterkone blev dræbt, da hun kom med mad til sin mand. Kaptajn Kohl, 7 mand af besætningen, 2 skippere og en skipperkone blev såret. Mellem de sårede var en underkanoner Hans Ude, der trods sit sår ikke ville forlade sin kanon. Han, kaptajn Kohl og kaptajnløjtnant Hannibal Krieger blev dekoreret som belønning for den tapre kamp.

Vinteren 1808–09 var meget hård, og øerne helt afskåret fra omverdenen af is til langt hen på året. Den første kamp fandt derfor ikke sted før i slutningen af juni, da to linieskibe beskød Hasle i et par timer uden dog at anrette nogen skade, og større held havde fjenden heller ikke ved de senere lejligheder, hvor han indlod sig i artilleriduel med vore velledede batterier.

Den alvorligste begivenhed skete igen på Christiansø. Garnisonen her bestod dels af nogle få sømænd og bornholmere, dels af et kompagni på 200 mand af marineregimentet.³⁷ Disse sidste var hvervet og for en stor del tyskere. I slutningen af juli 1809 var der blevet bragt en tysk prise ind til fæstningen, og dens skipper fortalte marinerne om den preusiske frihedshelt Schill's bedrifter. Dette førte til, at 7 marinere en nat tog en båd og deserterede. Kommandanten på Christiansø besluttede derfor, at de vagtfri marineres geværer skulle opbevares hos kompagniets chef, kaptajn Krieger. Folkene blev meget ophidsede herover og nægtede lydighed. Uroen blev dog dæmpet, men næste dag brød oprøret ud. Da Kohl ville tale dem til rette, blev han slået ned med et kolbestød og arresteret sammen med de øvrige officerer. Om natten lykkedes det prisedommeren, Thorlacius, at slippe over til Bornholm og alarmere guvernøren. Den 5. august om morgenen

blev officererne ført ned til nogle både, og efter at marinerne havde såret Kohl alvorligt med et bajonetsik, plyndret kassen og hans bolig og fornaglet alle kanoner, stak de til søs. Kort efter slap officererne dog bort i en robåd, medens en kaper forfulgte desertørerne.

Rothe havde imidlertid i en fart sendt 3 kompagnier til Christiansø, og da Kohl kom tilbage, fik man hurtigt kanonerne gjort klar igen. Desertørerne flygtede til Sverige, hvorfra vor gamle bekendt »Vänta litet« blev sendt over for at erobre øen, men den kom for sent og måtte sejle hjem med uforrettet sag. Desertørerne blev stukket ind i den svenske hær, men da nogle af dem gjorde mytteri igen, blev de skudt, og 7, der flygtede til København, blev hængt.

Svenskerne troede, at de let kunne udsulte fæstningen, og opretholdt en streng blokade af den. Den 24. sendtes derfor de 4 bornholmske kanonbåde »Rønne«, »Nexø«, »Svaneke« og »Allinge« under premierløjtnant Wulff ud, og efter 2 timers hård kamp måtte »Vänta litet« fortrække. Kanonbådene brugte imidlertid årene godt og nåede den igen, men efter ½ times kamp kom en opfreskende brise den stærkt medtagne brig til hjælp, og den slap bort.³⁸ Kort tid efter sluttede vi fred med Sverige, og da krigen det følgende par år mest foregik i Spanien, var Englands opmærksomhed bortledt fra Østersøen.

Senere blev det nødvendigt yderligere at forhøje beredskabet i Østersøen, og Bornholm måtte afgive 150 mand til forstærkning af Christiansøs garnison. Til at sikre forbindelsen og afvise væbnede skibe var der nu, foruden de 4 kanonbåde, stationeret en eskadre på 5 både ved øerne under kaptajnløjtnant Wulff, men dertil kom de mange forvovne kapere. I marts fik kongen meddelelse om, at der ventedes russiske tropper til Sverige, og frygtede derfor et angreb på Sjælland fra Skåne. For at skaffe så mange oplysninger som muligt om de svenske krigsforberedelser, fik Rothe ordre til at lade rekognoscere, og han kunne hurtigt melde, at der samledes store eskadrer og tropper ved Karlshamn, Hanø og Ystad.

I Bornholms forsvar foretog han også en omlægning, idet han delte sine styrker i et avantkorps og et hovedkorps. Det første kom til at bestå af kystartilleriet, bataillon af Dronningens Livregiment og dele af militsen, medens hovedkorpset bestod af de 5 divisioner, der blev trukket lidt tilbage fra kysten. Selve kystlinien og dens nærmeste bagland blev delt i 8 distrikter, hvoraf 1. var mellem Soseodde og Sommerodde, 2. til Malkværn, 3. til Randkløve, 4. til Bobbeå, 5. til Møllebæk, 6. til Ringebakke, 7. til Hvideodde og 8. til Soseodde, idet dog 1. og 2., 3. og 4. og 5. og 6. distrikt stadig var samlet i 3 afsnit. I hvert distrikt udstilledes piketter på 30–40 mand, hvorfra der udsendtes småvagter og patruljer.

I 1812 blev forholdet mellem Frankrig og Rusland meget spændt, og det endte med, at Napoleon angreb czaren. England blev derved allieret med Rusland, og store flåder sendtes til Østersøen. Det førte dog kun to gange til kampe ved Bornholm. I oktober havde 2 franske kapere lagt sig for anker i Sænebugten, men da de blev angrebet af en engelsk fregat, greb Sænebatteriet, der kommanderedes af konstabel Hans Lund, ind og tvang engelskmændene til at forsvinde.

Den anden gang flygtede en fiskerkvase den 15. november ind til Arnager, forfulgt af en engelsk brig, der havde sat en båd ud med en kanon og nogle geværskytter. Engelskmændene beskød ikke alene kvasen, men også stranden og andre både, der lå på reden, men så åbnede de 2 batterier ilden, og da Arnager-pek³⁹et under sekondløjtnant Peder Koefoed også kom til, måtte fjenden opgive angrebet med tabet af flere døde og sårede. Som tak udsendte guvernøren en parolebefaling, hvori han udtalte, at Koefoed for sin raskhed og konduite fortjente berømmelse, ligesom han roste de to overkonstabler Adolph Nielsen og Alfred Hune, og kort efter udnævntes Adolph Nielsen til sergent.

Vinteren 1812–13 blev meget hård. Napoleons hær måtte rømme Moskva og trække sig tilbage under forfærdelige tab; dette blev begyndelsen til hans endelige nederlag. Flere og flere af de undertvungne folk rejste sig mod ham, og Sverige sluttede

sig til hans fjender. I juli 1813 var der endnu ikke krig mellem Danmark og Sverige, men »Vänta litet« søgte at hindre forbindelsen mellem Bornholm og Christiansø. Rothe lod derfor den 24. juli Wulff løbe ud med sine 4 kanonbåde. Han angreb svenskerne med fynd og klem og forjog dem efter 2 timers kamp, til trods for at 2 af bådene led en del skade.⁴⁰ Da kongen fik meldingen herom, udtalte han sin anerkendelse af kaptajnens og hans folks raskhed, men påtalte Rothes ordre, fordi der ikke var krig med Sverige.

Napoleons hær blev slået, og hans fjender trængte ind i Frankrig. Samtidig førte Carl Johan en stor svensk-russisk-tysk hær op i Holsten. Trods vor smukke sejr ved Sehested måtte vi slutte fred i Kiel den 14. januar 1814, og den gamle forbindelse med Norge blev revet over. På grund af isen kom meddelelsen herom først til Rønne i april, og samtidig fulgte en takkeskrivelse fra kongen til bornholmerne for deres fremragende optræden. Kort efter ophævedes guvernementet, og Rothe kaldtes hjem til København. I hans sted blev oberstløjtnant Hoffmann, der havde ledet artilleriet på Bornholm under hele krigen på en så fremragende måde, chef for militsen, medens militsens næstkommanderende, Jens Koefoed Rømer blev oberstløjtnant og kaptajnerne Hans Madsen Koefoed og Hans Wilhelm Thiessen majorer.

Krigen var endt. Fra Bornholm og Christiansø havde danske kanonbåde og kapere tilføjet fjenden talrige meget generende tab

og skaffet mange værdifulde oplysninger, og hver gang et fjendtligt skib nærmede sig deres kyster, var de blevet mødt af bornholmernes årvågne batterier og vagter, og dette har sikkert afholdt dem fra at søge at besætte øen ved at gå i land på den for dem så ugæstmilde kyst. Tjenesten i militsen havde smeltet Bornholms befolkning sammen. Der var en følelse af egen kraft og tillid til sig selv og til officererne, og da disse også var ivrige talsmænd for bekæmpelsen af sandflugten, foregangsmænd for hesteavl og landbrug, repræsenterede øen i stænderforsamlingen, blev den følgende tid, der begyndte så tungt efter statsbankerotten, en solid opgangstid.

I denne periode oprettede Rønnes 2 borgerkompagnier et musikkorps, der 16/4 1834 fik kgl. stadfæstelse. Det blev snart meget populært og lod gerne sine toner lyde i Rønne og rundt om på øen.

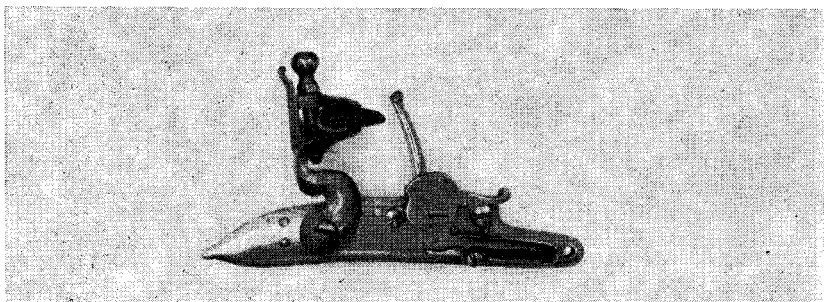
DE SLESVIGSKE KRIGE

1848–50 og 1864

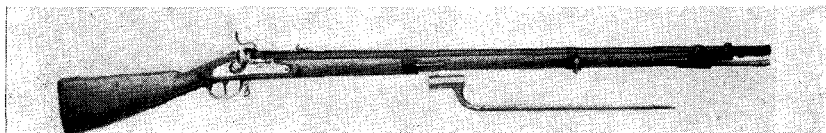
Efter Napoleonskrigene fulgte en længere fredsperiode, hvor Europas folk langsomt kom på fode efter ødelæggelserne. Støttende sig på de forbund, de forskellige fyrster havde dannet, følte man sig tryk mod kommende uvejr og betragtede det som udelukket, at der igen kunne komme krige. Som følge heraf forfaldt krigsberedskabet efterhånden, og militsens mandskab benyttedes nok så meget til vejanlæg og den slags arbejder som til uddannelse.

I begyndelsen af året 1848 udbrød der en ny revolution i Frankrig, og snart rystedes hele Europa af voldsomme borgerkrige. I Rendsborg udbrød 18. marts et oprør med det formål at løsrive hertugdømmerne fra fædrelandet. Kommandanten på Bornholm lod straks kystvagten oprette og uddannelsen fremskynde. Tidspunktet faldt netop sammen med landbrugets forårstravlhed, men det lykkedes ved gensidig imødekommenhed at få truffet en ordning, der tilfredsstillede alle.

I løbet af 1840'erne var fodfolkets geværer blevet ændret, idet man erstattede den gamle flintelås med perkussionslåsen. Den

Dansk flintelås med krudtskærm til gevær M/1794. Mus. nr. B. 1773. Længde: 15,5 cm; vægt: 0,37 kg. Foto: Tøjhusmus.

Dansk minieriffel med kyblsk bajonet, 1860, ex M/1828. Låsen er omdannet fra flinteantændelse til perkussionsantændelse. Riflen har været brugt i 1864. Mus. nr. B. 2809. Længde: 144 cm; pibens længde: 104,4 cm; kaliber: 17,9 mm; vægt: 5.620 kg. Foto: Tøjhusmus.

gamle lås virkede således, at en flintesten, der sad på hanen, ramte et stykke jern, og gnisten herfra tændte noget krudt, der lå på en pande over fænghullet. Den forsagede ofte, dels gik stenen hurtigt i stykker, dels kunne krudtet blæse bort eller blive vådt. Ved den nye lås slog hanen ned på en fænghætte, der var anbragt oven over fænghullet, og den svigtede derfor så godt som aldrig. Da oprøret brød ud, var militsens gode geværer netop i København til omdannelse, og da der var hårdt brug for dem ved felthæren, blev de afgivet dertil. I stedet fik Bornholm nogle uensartede og dårlige geværer, der i en hast var købt i udlandet, og først nogle år efter, at krigen var sluttet, fik militsen sine gode våben igen.

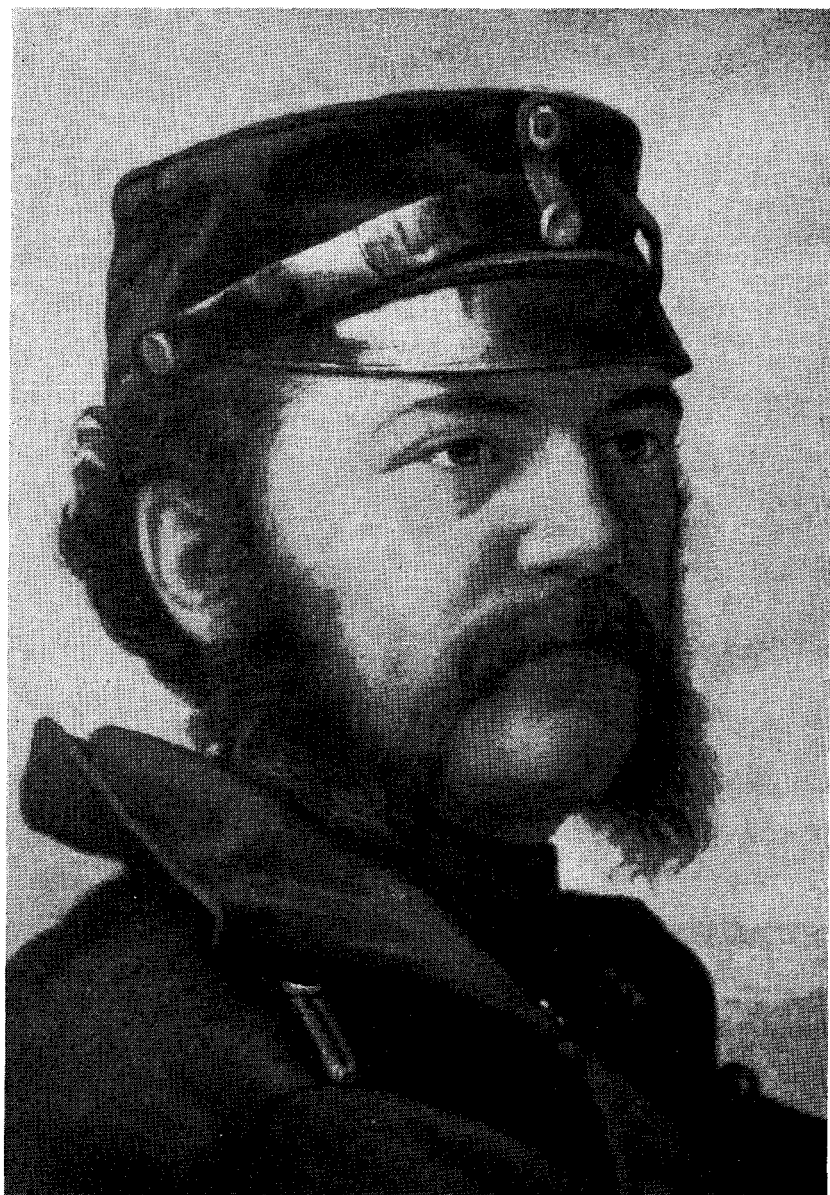
Oprørerne fik straks hjælp fra Preussen og andre nordtyske stater, men da de endnu ikke rådede over krigsskibe, kunne vor flåde foretage en fuldstændig blokade af deres kyster. Et overfald af fjendtlige dampskibe måtte man dog være forberedt på, og

militsen måtte derfor hele tiden være kampklar. Under våbenstilstanden mellem felttogene 1848 og 49 foreslog amtmand Krabbe, at man dannede et bornholmsk jægerkompagni, der skulle deltage i krigen, og denne tanke vandt også stor tilslutning. Regeringen afslog imidlertid tilbuddet, fordi den ikke ønskede øens forsvar svækket. Derimod tillod den nogle af militsens officerer at gøre tjeneste i linieafdelingerne og enkelte søfolk at melde sig som frivillige til marinen. I løbet af våbenstilstanden mellem felttogene 1849–50 blev der sluttet fred med Preussen. Vi havde nu kun oprørshæren at kæmpe med, og da slesvigholstenerne kun havde nogle få kanonbåde, var enhver fare for angreb på Bornholm udelukket.

Under krigen var der fra flere officerers side blevet fremsat ønske om modernisering af militsen, og 1849 blev der nedsat en kommission herom. Kun et enkelt af deres ønsker blev imødekommet, idet man fik en bedre uddannelse af de unge befalingsmænd ved, at en del af dem kom til at gøre tjeneste på Sjælland og gennemgå skoler der. Men der fandtes en hel del usikkerhed på øen nu, da den farlige nabo ikke længere var Sverige, men det stærkt opblomstrende Preussen, og kommandanten i denne periode var ikke i besiddelse af den overlegne personlighed, der skulle til for at retlede stemningen.

Imidlertid begyndte uvejret at trække op fra syd, og da Frederik VII lukkede sine øjne 1863, var alle klar over, at krigen stod for døren. Øvelserne på Bornholm blev derfor drevet med den største alvor og flid samtidig med, at skanser og våben blev gjort klar.

Fra de tidligere krige fandtes der jo et meget stort antal skanser langs kysten, og de blev nu inddelt i to klasser, hvoraf den første på grund af beliggenheden altid måtte være kampklar i ufredstider og derfor måtte være udrustet med kystskyts og ammunition, medens den anden kun blev besat med feltskyts og fodfolk, når situationen krævede det. Herved fik man frigjort en hel del lette kanoner, således at man hurtigt kunne samle et stort antal piecer ved de truede kyster og derved forstærke sikringen mod landgang

Ovenstående billede hænger på Bornholms kommandants kontor på Store Almegård. En lille plade på billedrammen bærer følgende tekst: »Bertel Hansen-Svaneke – Portræt af Løjtnant Ancher – Kopi efter N. Hansens Maleri».

på en meget effektiv måde. Vor flåde var i et overgangsstadium, idet vi naturligtvis stadig havde en del gamle sejlskibe, medens de nybyggede orlogsfartøjer var dampere og nogle af dem endda pansrede.

Preussen havde begyndt at skabe en flåde, og som rimeligt er, bestod den udelukkende af hurtige dampskibe med moderne, langt-rækkende kanoner. Medens det skyts, der fandtes på Bornholm, under englænderkrigene gentagne gange havde vist deres overlegenhed over for datidens krigsskibe, og en kamp under treårskrigen sikkert havde givet samme resultat, var de nu ved at blive forældede. Over for de pansrede skibe var deres gennembrydnings-evne ikke stor nok, og de kunne ikke række så langt som preussernes skibsskyts.

Så snart, farvandene blev åbne, begyndte vor flåde en kraftig blokade af de tyske østersøkyster, og de preussiske skibe var ikke talrige og kraftige nok til at kunne bryde den, men på grund af deres hurtighed og langtrækkende kanoner kunne de hver gang trække sig ud af kampene uden alvorlige tab. Fare for overfald var der dog stadig. Militsten holdtes derfor hele tiden i beredskab, og en mindelse om situationens alvor fik man af og til, når man hørte kanontordenen fra kampene ved den tyske kyst.

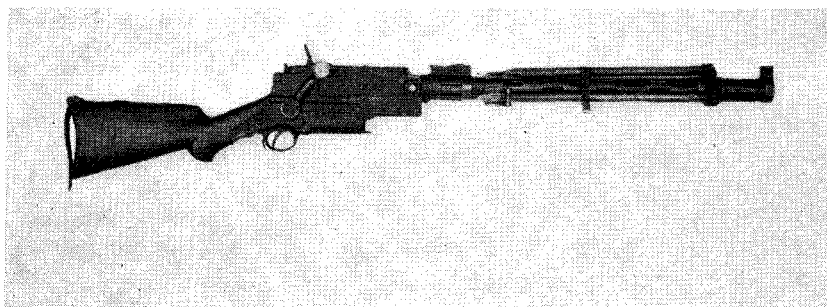
Men felthæren manglede allerede fra den første dag mange officerer, og under den hårde og blodige strid blev denne mangel mere og mere trykkende. Straks efter krigsudbruddet havde 3 bornholmske løjtnanter meldt sig frivilligt, og efterhånden som krigen skred frem, rejste flere og flere over til Dybbøl og de andre slagmarker for at fylde hullerne ud. I maj var således samtlige artilleriofficerer, på 2 kaptajner nær, og 42 menige frivillig afgået til hæren, medens over 200 bornholmere gjorde tjeneste i flåden. Af de frivillige bornholmere indlagde sekondløjtnant Johan Peter Andreas Anker sig særlig berømmelse som artillerikommandør i dybbølstillingens skanse II, der lå på skråningerne ned mod Vemmingbund. Skansen rådede over de eneste kanoner, der kunne nå over til Broagerland, hvorfra tyskernes mere moderne skyts beskød stillingen på langs. Men Anker udmærkede sig i den

grad ved sit sjældne mod og dygtige benyttelse af kanonerne, at hans navn snart var på alles læber hos fjenden og i det danske folk. For sin smukke optræden blev han allerede under belejringen hædret med ridderkorset og senere udnævnt til premierløjtnant, og medborgere skænkede ham en æressabel.⁴¹

BORNHOLMS VÆBNING

1867–1922

Medens Bornholms milits stadig byggede på det gamle »Mand af Huse«, havde hærordningerne for resten af landet i tidens løb helt skiftet karakter. Ved Treårskrigen udbrud hvilede værnepligten til felthæren udelukkende på landbefolkningen, der derfor måtte gennemgå en lang uddannelse ved afdelingerne. Byernes beboere afgav enten mandskab til flåden eller dannede borgervæbninger. Disse sidstes opgave var at sikre havne og kyster, og hertil behøvedes kun en forholdsvis kort uddannelse, der kunne gives uden for arbejdstiden, så den ikke forårsagede afbræk i folkenes civile arbejde. Denne ordning havde haft sin berettigelse endnu i Englænderkrigene, da fjenden kunne dukke op alle vegne. Men i Treårskrigen havde de fjendtlige stater ingen sømagt, og ordningens skævhed blev derfor klar for alle. I våbenstilstandsperioden 1848–49 indførtes derfor almindelig værnepligt, og herunder bestemtes, at bornholmere, der havde taget varigt ophold uden for

Dansk rekylgevær M/1903/14. Mus. nr. B. 1665. Længde: 112,5 cm; pibens længde: 56,5 cm; kaliber: 8,2 mm; vægt: 8,320 kg. Foto: Tøjhusmus.

øen, skulle være underkastet de samme regler som rigets andre indbyggere, og befarne afgives til marinen. Da landet 1869 inddeles i udskrivningskredse, kom Bornholm til at danne 6. udskrivningskreds med kommandanten som chef.

Efter tabet af hertugdømmerne måtte vi selvfølgelig have en ny hærlov, og den blev vedtaget 1867. Den ændrede helt organisationen af Bornholms forsvar. Den gamle milits blev moderniseret og kaldtes herefter Bornholms Væbning. Den kom til at bestå af et kommandantskab under en oberst, en fodfolksbataillon på 4 kompagnier, en eskadron, et fæstningsartillerikompani og et feltartillerikompani.

For at give mandskbet en lige så god uddannelse som landets øvrige sønner, skulle rekrutterne fra Bornholm fremtidig gøre tjeneste ved sjællandske afdelinger, hvor de fordeltes jævnt over rekrutkompagnierne. Da det imidlertid var nødvendigt at holde en særlig styrke på Bornholm, skulle de efter udgangen af 2. tjenestear overføres til Bornholms Væbning.

For deres videre uddannelse var der sørget derved, at de hvert år skulle møde til mønstring og deltage i en del skydninger, og dette satte stærk gang i skyttebevægelsen på øen, hvis skytteforening blomstrede voldsomt op. Desuden skulle der hvert andet år holdes samlede øvelser med bataillonnen eller eskadronen og batteriet.

Hvad befalingsmændene angår, voldte det ingen vanskelighed at få tilstrækkelig mange unge til at melde sig til officersuddannelse ved hæren, men der var ingen bestemmelser for deres videre uddannelse. Derimod kom det til at knibe med underofficerer. Deres uddannelse skulle nemlig foregå på afdelingernes befalingsmandsskoler, hvortil rekrutkompagnierne afgav et bestemt antal elever. Udtog man en bornholmer til at gennemgå skolen, skulle afdelingen efter endt uddannelse overføre ham til væbningen, og linieafdelingen ville derved miste en befalingsmand af sit i forvejen ikke for store underofficerskorps, og kompagnicheferne var derfor alt andet end interesserede i at udtage bornholmere til videre uddannelse. Der forekom derfor flere tilfælde, hvor kommandanten

BORNHOLMS VÆRNS HISTORIE

Bornholms Væbning afmarcherer fra Store Torv mod Galløkken.

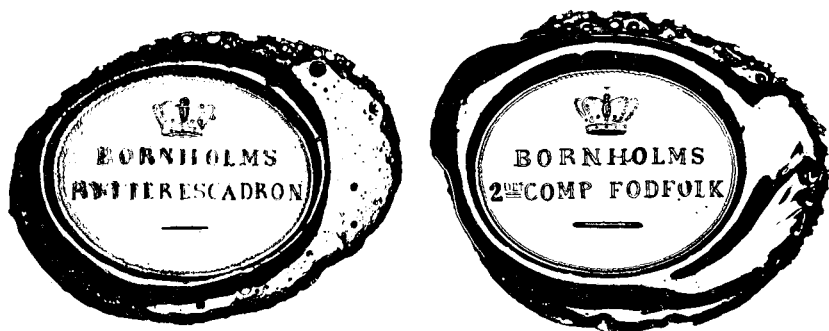
Bornholms Væbning på Store Torv efter dagens øvelser.

måtte udnævne underkorporaler til sergenter, mod at de senere gennemgik en korporalskole.

Den nye ordning var alligevel en forbedring af væbningens uddannelse og en forbedring af dens organisation, men da bornholmerne som andre danske stod 16 år i rullen, mistede man de gamle reservefolk, der var fortrinlige til vagttjeneste, således at kystbevogtningen måtte tages af den bevægelige styrke, som derved svækkedes en hel del. Men den værste mangel var, at befalingsmændene ikke blev tilstrækkeligt uddannede. Man søgte flere gange at få dette ændret, men først 1898 lykkedes det at få givet faste regler for uddannelsen af befalingsmandseleverne fra Bornholm gennem kursus for væbningens befalingsmænd på skydeskolen og ved en liniebataillon.

To år før var reglerne for genindkaldelse blevet ændret, så det kun var de 6 yngste årgange, der skulle møde, men tjenestetiden blev til gengæld forlænget fra 10 til 14 dage. Disse øvelser holdtes ved Rønne, hvor det indkaldte mandskab blev indkvarteret, og væbningen rådede over den store øvelsesplads Galløkken syd for byen. Uddannelsesmæssigt havde det selvfølgelig været bedst, om disse øvelser samtidig havde kunnet omfatte alle tre våbenarter, men dette gennemførtes først ved hærloven 1909. Ved denne lov forbedredes befalingsmændenes uddannelse yderligere, og samtidig åbnedes muligheder for anvendelse af aftjente og ikke uddannede folk, idet man planlagde formeringen af en landstorm og frivillige korps bevæbnet med rekylgeværer.

1898 fik væbningens bataillon fane i lighed med fodfolkets andre afdelinger.⁴² Fanen er fra gammel tid det faste mærke, hvorom alle skal holde sammen, og Bornholms kompagnier har også haft sådanne faner. De var oprindeligt kulørte med et Dannebrog øverst ved stangen, kongens navnetræk i de andre hjørner, byens eller herredets våben midt på dugen og derom kompagniets navn. Frederik VI ændrede dette til, at alle fanerne ved militsen blev lyseblå med rigsvåbnets løver og hjerter og en indskrift, der for eksempel fortalte, at fanen tilhørte »3. eller nordre Herreds Compagnie«.

Væbningens våben havde længe været meget forældede. De gamle kanoner fra kystbatterierne havde naturligvis slet ingen virkning på moderne, pansrede skibe, og feltkanonerne, der havde været tidssvarende i treårskrigen, var allerede ved at være forældede i 1864, ville selvfølgelig slet ikke kunne gøre fyldest i en moderne krig. De afløstes derfor i begyndelsen af dette århundrede således, at feltbatteriet fik den nye 75 mm kanon, medens det andet batteri udstyredes med rekylgeværer, som dengang endnu ikke var knyttet til fodfolket. Hidtil havde væbningens udrustning ligget i kystbyerne, hvor den ganske vist var let tilgængelig for beboerne, men også meget udsat ved et overfald. 1912 samledes størstedelen af beholdningerne derfor i et centralmagasin i Stavs-dal, medens de gamle depoter blev nedlagt undtagen i Rønne.

På denne måde var Bornholms Væbning blevet udrustet og uddannet på samme måde som hærens andre afdelinger, og den trængte nu kun til at få lejlighed til at holde øvelse med liniestyrker for at blive samarbejdet. 1912 holdtes derfor en stor øvelse på Bornholm, hvor væbningen optrådte som en samlet enhed mod en styrke af københavnske afdelinger og en del krigsskibe, der skulle forestille en fjende, der forsøgte landgang. Ved denne lejlighed formeredes Bornholms Skytteforening som en landstorm.⁴³ Øvelsen forløb fuldt ud tilfredsstillende, og såvel væbningen som landstormen viste sig på højde med de andre afdelinger.

DEN FØRSTE VERDENSKRIG

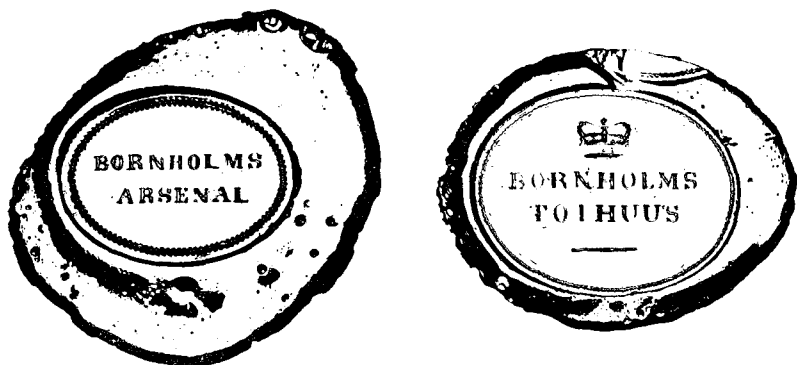
1914–1918

De forbedringer af forsvaret, der gennemførtes ved hærloven 1909, skyldtes, at man overalt var klar over, at en stor krig var nær forestående. Gnisten, der tændte branden, kom i sommeren 1914, da den østrig-ungarske tronfølger blev myrdet, og 1. august udbrød krigen. Danmark erklærede sig straks neutral, men få dage efter lagde Tyskland miner i de internationale dele af sundet og bælteerne og tvang os til selv at bryde vor neutralitet ved at spærre de tilstødende danske farvande. Disse minefelter udvidedes stadig i de følgende år og vanskeliggjorde sejladsen meget. Men dertil kom, at løsrevne miner drev rundt som en stadig fare for skibene. Ikke så få af dem strandede på Bornholm uden at gøre nogen skade, idet de uskadeliggjordes af et lille kommando, marinen stationerede på øen. Kun én voldte store ødelæggelser ved Neksø, idet den sprang for tidligt, dræbte minøren og beskadigede et stort antal af byens huse.

Da den russiske flåde snart var indespærret i den finske bugt, blev Østersøen så at sige et tysk indhav, men allerede året efter lykkedes det alligevel englænderne at få undervandsbåde gennem minespærringerne og sænke en tysk torpedobåd syd for Skåne, som den første i en række torpederinger.

Ved krigsudbruddet havde vi formeret en sikringsstyrke, kun Bornholm lå fuldstændig ubeskyttet hen. Kystbevogtningen måtte helt overlades Fyr- og Redningsvæsenet, og væbningens depoter og magasiner blev ikke sikret mere end i fredstid samtidig med, at krig og overfald rådede på Østersøen og dens kyster.

At Bornholm således lå forsvarsløs hen som et let bytte for en af de stridende parter, vakte en del misstemning på øen, og denne blev endnu større, da indkaldelserne i 1915 blev aflyst. Forsvarsministeren måtte derfor udstede en erklæring om, at der på ingen måde var tanker fremme om at nedlægge væbningen, men at øvelserne kun var udsat til 1916, hvilket år de også fandt sted med væbningen og det frivillige rekylkorps.⁴⁴

Ligesom i krigen 1807–14 var forplejningsspørgsmålet meget brændende. På grund af den voksende minefare blev forbindelsen med det øvrige land stadig mere vanskelig, og amtmænd Vallø blev derfor udstyret med stor myndighed til at træffe særlige bestemmelser for Bornholm. Det lykkedes ham ved både at vise fasthed og smidighed at få amtsrådet til at støtte bestræbelserne for altid at have de fornødne levnedsmidler på øen, og da kornudbyttet var godt i disse år, kunne man endog tillade, at en del overførtes til andre landsdele.

Som bekendt blev Danmark ikke direkte indblandet i krigen. Men dette skyldtes ikke så meget vor regering, som at den engelske marineminister, Winston Churchill, i 1915 mod admiralitetets ønske gennemtvang togtet til Dardanellerne for ad den vej at angribe Tysklands svageste forbundsfælle, Tyrkiet. De engelske flådemyndigheder ønskede nemlig, at angrebet skulle føres gennem bælteerne ned i Østersøen, dels for at ramme hovedfjenden Tyskland, dels for at få forbindelse med Rusland.

Krigen sluttede 1918 med Tysklands kapitulation, men både der og i Rusland rasede oprør, revolutioner og plyndringer. Bornholm blev derfor mere udsat end før. Den rige ø lå som et lokkende mål for bander, der ved strandhugst let kunne skaffe sig et stort bytte.

Medens den jyske grænse straks besattes af de fornødne militære styrker, var Bornholm stadig ganske ubeskyttet, og det var

først, da amtmænd Vallø greb ind, at en torpedobåd blev dirigeret til øen. Det ville imidlertid altid tage nogen tid, inden den kunne komme til stede, medens en militær vagtstyrke øjeblikkelig kunne have afvist et overfald, inden der var sket større ulykker.

BORNHOLMS VÆRN

Verdenskrigen var overstået, Tysklands hær og flåde reduceret, og Rusland rystet af borgerkrig, befolkningerne i de sejrende lande dødtrætte og forarmede af den langvarige krig. Alle higede derfor efter fred og klyngede sig til håbet om, at det nyskabte folkeforbund skulle kunne klare alle skærene. Herhjemme blev størstedelen af befolkningen helt bjergtaget af disse tanker, som derfor også blev ledemotivet for den forsvarskommission, der nedsattes efter krigens afslutning. Dens resultat blev hærloven 1922, der betød en frygtelig lemlæstelse af rigets forsvar, reduktion af afdelinger, befalingsmænd og mandskab.

Mellem de afdelinger, der skulle ophæves, var Bornholms Væbning. Det varede temmelig længe, inden det gik op for bornholmerne, hvad det betød. Under verdenskrigen havde den ikke haft lejlighed til at træde i funktion, og støttet af en energisk propaganda fik dette folk til at tro, at der aldrig mere ville blive brug for den. Situationen var imidlertid helt ændret ved, at Tysklands søvælde var forsvundet, og Østersøen igen åben for alle, så man måtte være forberedt på, at den kunne blive valplads for forskellige magters flåder, hvorved Bornholm igen kunne komme i farezonen.

Først i begyndelsen af 1922 blev bornholmerne klar over, at der virkelig var fare på færde. Uroen og misfornøjelsen bredte sig så stærkt, at en af rigsdagsmændene, pastor Blang, endog satte sit mandat ind på, at øen fik et brugbart, stedligt værn, og da en deputation rejste til København, gav regeringen efter. Behandlingen af den nye forsvarslov var imidlertid så langt fremme, at man kun nåede at få indført en paragraf, der fastslog, at Bornholm skulle forsvares, under kommandantens ledelse, således, at han

Bornholms Væbnings – senere Bornholms Værns – populære musikkorps opstillet på Store Torv i Rønne.

kunne råde over alle på øen hjemmehørende befalingsmænd og menige, og endelig at det hertil fornødne materiel oplægges på øen.

Det havde også været meningen, at det populære musikkorps skulle have været ophævet, men det lykkedes at få skabt en ordning, hvorved dets udgifter deltes mellem hæren, Rønne og amtsrådet. Denne ordning gjaldt til 1929, da amtsrådet standsede sin bevilling, og korpset ophævedes.⁴⁵

1. november 1923 skiftede Bornholms Væbning derefter navn til Bornholms Værn. Ånden i korpset og viljen til at forsvare hjemlandet var stadig den samme, men medens man tidligere havde haft en række vel sammentømrede kompagnier at støtte sig til, var det hele nu ganske løst og afhang udelukkende af kommandantens evner til at organisere og uddanne sine førere. Loven var ham ikke gunstig på dette punkt, idet han kun fik 4 kaptajner af reserven, 2 befalingsmænd af officiantgruppen og 1 mekaniker til hjælp. Da der ikke længere kunne afholdes øvelser på Bornholm med indkaldt mandskab, måtte man nøjes med nogle

instruktionsøvelser med de faste og en del frivillige befalingsmænd, hvorunder man prøvede den nye formation ved krigsspil. Disse øvelser faldt meget tilfredsstillende ud, men de kunne selvsagt ikke erstatte virkelige kantonnementsøvelser, fordi mandskabet ikke kunne lære den nye organisation og dens kampmåde at kende og derfor ved en mobilisering ville være usikre i begyndelsen.

I de følgende år forelagde regeringen nogle hærlovsforslag, hvis mål det var at reducere hæren til et vagtkorps, men da national-socialisterne i Tyskland voksede stærkt, forlod man i 1932 disse tanker og gennemførte en ny hærlov. For Bornholm betød den en væsentlig forbedring, idet antallet af faste befalingsmænd forøgedes og genindkaldelse af bornholmske værnepligtige igen skulle finde sted på øen med 3 indkaldelser på 14 dage i løbet af de første 8 år.

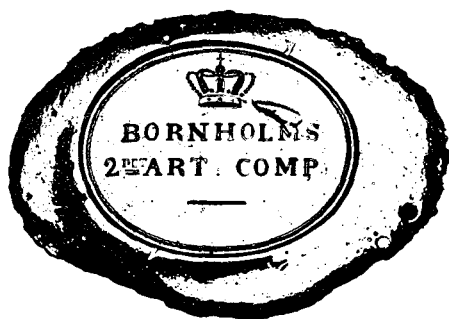
Året efter tog Hitler magten i Tyskland og begyndte en voldsom oprustning af hær og flåde. 1937 fik vi en hærlov igen, der for Bornholms Værns vedkommende betød en alvorlig svækkelse af dets kampkraft. Ganske vist fik det 4 befalingsmænd mere, men genindkaldelserne indskrænkedes til 2 à 10 dage, de frivillige korps ophævedes, og den uddannede styrke formindskedes yderligere.

DEN ANDEN VERDENSKRIG

1939–1945

I løbet af 1938 og 1939 besatte tyskerne Østrig og Tjsekoslovakiet. Den 31. maj 1939 sluttedes en ikke-angrebs-pagt mellem Tyskland og Danmark. I juni besøgte chefen for den tyske østersøflåde Bornholm, og en måned senere kom det store, tyske krigsskib Gneisenau til Rønne.

Den 1. september 1939 blev Polen angrebet, og dermed begyndte den anden verdenskrig. Østersøen blev igen krigsskueplads. Dagen efter indkaldtes årgangene 1934–38, der for Bornholms vedkommende talte 650 mand, der indkvarteredes i kantonnementer rundt om på øen. Man begyndte straks en energisk uddannelse af befalingsmænd og mandskab, men allerede den 16. hjemsendtes 3

årgange, og Bornholms Værns styrke reduceredes til 300 mand.

Polen blev nedkæmpet og delt mellem Tyskland og Rusland, og der fulgte nu en underlig stilstandsperiode, hvorunder situationen var meget uklar. Skønt Rusland i løbet af vinteren angreb Finland, følte regeringen sig dog beroliget og hjemsendte de 2 sidste årgange i december og januar, således at man kun rådede over årgangen 1939, hvis vinterhold endda ikke var færdiguddannet, og værnet talte nu kun ca. 100 mand.

Vinteren 1939–40 var meget streng. De fleste farvande spærredes af isen. Men hen mod slutningen af marts kunne man dog begynde sejlsadsen, og i de første dage af april så man store transportflåder fra de tyske østersøhavne mod Storebælt. Først den 8. april beordrede regeringen alarmberedskab i kantonnementerne.

Den 9. april om morgenen hørte man på Bornholm, at tyske tropper havde overskredet grænsen eller var gået i land på øerne, at regeringen havde kapituleret, og landet var besat. En ubeskrivelig sorg og skam knugede alle danske.

Den 10. lidt over middag kom et større og et par mindre tyske skibe til Rønne. Efter længe at have ligget ude på reden løb de ind i havnen, og kort efter marcherede en tysk bataillon syngende gennem byens gader. Den 12. hjemsendtes det meste af værnets mandskab, og tilbage blev kun 35 mand, der snart forlagdes til Stavsdal som et vagt- og arbejdskommando.

Den tyske bataillon blev sidst i maj afløst af gammelt mandskab, der igen først i juli erstattedes med marinesoldater. Der

oprettedes et »Deutsche Insel-Kommandantur Bornholm«, hvis chefer skiftede ret hyppigt. Det var først indkvarteret på Missionshotellet i Rønne, medens mandskabet lå i 2 skoler. Dette var imidlertid upraktisk for alle parter, og i 1941 indrettedes en lejr på Galløkken, der efterhånden omfattede 2½ ha og kom til at koste 1 million kroner.

I efteråret 1940 blev der foretaget rekognosceringer for nogle befæstningsanlæg på Hammeren og derefter på Dueodde, hvor tyskerne begyndte at bygge 4 bunkers.⁴⁶ I maj hørte arbejdet imidlertid op for aldrig at blive genoptaget. Dette forår blev der oprettet en pejlestation ved Levka og andre ved Hasle og Snogebæk til brug for prøvesejlads med nye undervandsbåde. Efterhånden kom også en del luftskyts, og da de allieredes luftangreb mod Nordtyskland satte ind, oprettedes en stor luftmeldestation i Klemensker med radar ved Simblegård og andre stationer i Rutsker, Balka og Boderne. Snart kunne man høre de store luftflåder drøne over øen på vej mod Berlin. Enkelte gange skød tyskerne en flyvemaskine ned, men lykkedes det besætningen at slippe levende fra det, blev den hjulpet, ved at befolkningen bandt madpakker til dem på træerne i skovene og derefter skaffede dem skibslejlighed til Sverige.

Tyskerne havde imidlertid begyndt forsøgene med V-bomberne ved Peenemünde, og der kom derfor en del folk over til øen, der hørte til forsøgsstationernes pejlehold. Hvad det drejede sig om, vidste man ikke, men i begyndelsen af august 1943 slog en af disse bomber ned på sydlandet.⁴⁷

Forholdet mellem bornholmerne og tyskerne havde til at begynde med været tåleligt. De fremmede havde stræbt efter at gøre et godt indtryk, og befolkningen stod usikker. Efterhånden kom tyskernes overmod dog frem, og forholdet blev mere og mere skærpet. Der indførtes pressecensur, forbud mod at fotografere udendørs og legitimationskort.

Som i det øvrige land førte dette til illegale blade, strejker og sabotage, og da forholdene udviklede sig særlig voldsomt i efter-sommeren 1943, førte denne uro til bruddet mellem regeringen

og tyskerne. Den 29. august 1943 overfaldt tyske tropper de svage danske styrker og afvæbnede dem. Det lille detachement ved Stavs-dal blev ligeledes overrumplet og indespærret i sine kvarterer. Den 2. september blev alle øens faste befalingsmænd interneret og ført til Hornbæk i Nordsjælland, hvor de blev holdt fangne en tid.

Disse overgreb førte til, at der opstod en modstandsbevægelse, der ledede kampen mod tyskerne og forberedte sig på det store opgør. Den organiserede transport af flygtninge til Sverige, og man regner med, at ca. 800 fra Bornholm er sluppet derover, medens bådene tog våben med tilbage. Da krigen nærmede sig sin slutning, var modstandsbevægelsen vel organiseret og udrustet, klar til at gribe ind.

Medens den tyske besætning på Bornholm i 1944 kun havde omfattet godt 400 mand, hvoraf halvdelen hørte til luftmeldetjenesten og 60 til forsøgene med V-bomberne, forandredes dette i 1945. Øens styrelse overgik på denne tid til den tyske marine, og den nye kommandant, v. Kamptz,⁴⁸ fik garnisonen forøget til ca. 1000 mand. Blandt andet fik han en del 20 mm luftværnskanoner, der særligt placeredes ved Rønne og Neksø.

På østfronten havde situationen imidlertid taget en meget alvorlig vending for tyskerne. Russerne var ved at omgå de tyske hære ved Østersøen, medens befolkningen i de truede områder begyndte at flygte mod vest. En del kom herunder til Bornholm, og da man der ikke havde levnedsmidler nok, blev der udstedt forbud mod landing på øen.

Omkring den 1. maj var den tyske armé, der kæmpede ved Weichel-mundingen, helt afskåret, og 4. maj begyndte man at transportere den til egnen mellem Lübeck og Flensborg ad søvejen fra Hela-halvøen. Betingelsen for, at denne operation kunne lykkes, var, at Bornholm kunne bruges som etapestation, og resterne af IX armékorps under general Wuthmann blev derfor sendt derover, hvortil de kom den 6. maj. Generalen overtog straks den militære ledelse, medens v. Kamptz vedblev at varetage kommandanturen. Den 8. maj var der ca. 22.000 soldater og flygtninge på øen, hvoraf dog 5000 førtes videre mod vest.

Allerede den 4. maj 1945 havde de tyske tropper i Danmark kapituleret til englænderne fra den 5. kl. 8. Radiomeddelelsen herom blev sendt videre til v. Kamptz med besked om, at han skulle holde sine folk inde, og at de skulle adlyde frihedsbevægelsen. Det lovede han, men han synes fra sine overordnede at have fået ordre om, at Bornholm var engelsk interessesfære og skulle forsvares mod russerne. Dette meddelte han frihedskæmperne, da de forhandlede med ham om kapitulationen. Han forberedte sig endog på et forsvar af Rønne mod sø og land ved at anlægge kanonstillinger ved byen med front mod begge sider.

Medens hele det øvrige land jublede over den genvundne frihed, brød et uvejr løs over Bornholm. Den 7. maj kom en russisk rekognosceringsmaskine ind over Neksø i stor højde. Skønt den var uden for skudvidde, blev der skudt efter den af tyske 20 mm kanoner. Dette havde til følge, at russerne kl. 12 bombarderede Neksø og en halv time efter Rønne, hvor 10 af byens indbyggere blev dræbt. Dette angreb blev gentaget flere gange i løbet af dagen, og man begyndte derfor at evakuere byernes befolkning, således at de var helt mennesketomme næste morgen.

Russerne havde nedkastet flyveblade, hvori de forlangte øens kapitulation, da den lå bag deres front i Tyskland, og at en officer skulle indfinde sig i Kolberg den 8. kl. 9. Da han ikke var kommet til dette klokkeslet, sendtes to stærke eskadriller mod Bornholm, og kl. 9.45 begyndte et voldsomt bombardement på de to værgeløse byer.⁴⁹ Medens der kun kastedes sprængbomber mod Rønne, blev der også kastet brandbomber mod Neksø. I løbet af 55 minutter var af Rønnes 3500 huse de 3100 ødelagt, medens resten beskadigedes i mindre grad. Derimod beskadigedes ikke en eneste barak på Galløkken, hvor den tyske garnison var. I Neksø var bombeskaderne næsten lige så store, men her gjorde fladebrandene ødelæggelserne endnu mere omfattende.⁵⁰ General Wuthmann tog nu helt kommandoen og forbød enhver skydning.

Næste dag passerede en mindre, tysk eskadre Christiansø på vej fra Hela, og nogle timer senere fulgte en meget stor konvoj så tæt ved land, at man kunne se folkene om bord på skibene. Men

netop som de var ud for øerne, blev de angrebet af russiske flyve-maskiner. Mange af skibene blev ramt, og en del gik ned med mand og mus. Bomber og splinter haglede ned over vandet og Christiansø, hvis beboere i en fart måtte søge til beskyttelsesrummene.⁵¹

Den 9. maj kom 6 russiske hurtigbåde til Rønne med en mindre styrke, og efter nogen forhandling med general Wuthmann og kapitän Kamptz blev disse ført til Kolberg. Dagen efter kom flere russiske tropper, hvoraf nogle blev indkvarteret i Galløkken, Sandvig, Svaneke og Snogebæk og på flyvepladsen, medens mindre hold fordeltes jævnt over øen, men de blandede sig ikke i øens administration eller indre anliggender og søgte på mange måder at komme i et godt forhold til befolkningen. For at forstærke modstandsbevægelsen indkaldtes 10. maj 300 mand af Værnet,⁵² der 13. august formeredes som et vagtdetachement på 1 kompagni i ungdomslejren i Almindingen.

Tyskerne havde efter 29. august bortført det sidste af vor udrustning. Før man igen kunne gå i gang med uddannelsen af rekrutter, måtte vi have det fornødne fra udlandet. Det var derfor først i slutningen af vinteren 1945-46, man rådede over afdelinger, der kunne overtage sikringen af landet. Den 20. marts 1946 kom 15. bataillons 1. kompagni til Bornholm, og 4 dage efter resten af bataillonen, og 4. april fulgte 5. artilleriafdeling efter. Russernes styrker var derved blevet overflødige, og dagen efter afgik de sidste fra Rønne. Øen var endelig befriet for fremmede tropper.

Til at begynde med indkvarteredes soldaterne i forskellige kantonnementer. Denne ordning kan dog ikke bruges i længden, og staten overtog derfor dybbølhelten løjtnant Ankers fødehjem, Store Almegård, som blev indrettet til en stor lejr, der toges i brug den 10. oktober 1947.

Skulle en krig en gang i fremtiden igen komme til at ryste østersølandene, vil man sikkert forsøge at holde os udenfor, men erfaringerne fra 1807 og 1940 viser klart, at selv den bedste vilje i den retning er magtesløs, især når den ikke støttes af så stor en

krigsmagt, at den styrke, en fjende skal sætte ind på angrebet, vil svække ham for meget andre steder. Det kan heller ikke overses, hvem angriberen vil blive, eller størrelsen af de luft- og søstridskræfter, han sætter ind.

Det bliver derfor endnu mere nødvendigt, at man råder over alle våbenføre unge og gamle, at alle er vel uddannet og kender deres opgave til bunds. Forsvaret må stadig hvile på en altid kampklar styrke og et værn, der til daglig passer arbejdet i mark, skov og by, men med kortest muligt varsel kan gribe til våben og standse angriberen, enten han kommer fra søen eller luften, indtil reserverne kan komme frem og tilintetgøre ham.

Den sidste krig har vist, at krig nu ikke længere alene føres mellem hære, men at det også gælder hele befolkningen. Enhver ung eller gammel, mand eller kvinde, må derfor have sin plads i forsvarets forskellige grene. Er et sådant værn vel uddannet og besjælet af viljen til sejr, er der grund til at vente, at fjendens anslag vil mislykkes som i Syvårskrigen eller udeblive som i Engländerkrigene.

NOTER TIL BORNHOLMS VÆRNS HISTORIE

bearbejdet af major H. V. Jørgensen

Hensigten med nedenstående noter er dels at give visse supplerende oplysninger om Bornholms Værn fortrinsvis fra nyere tid, dels at pege på visse divergenser mellem forfatteren og andre skribenter på dette felt samt at pege på visse små fejl, der har indsneget sig.

For at spare plads samt for at undgå lange og trættende gentagelser vil nedenstående værker blive omtalt i kort form som følger:

M. K. Zahrtmann: Borringholms Historie benævnes blot Zahrtmann.

J. A. Jørgensen: Bornholms Historie benævnes blot J. A. Jørgensen.

Lektor Th. Lind: Bornholms Historie i »Bornholmernes Land – Øen i Øst« benævnes blot Th. Lind.

Anker E. Kofoed: Christiansøes Historie benævnes blot A. E. Kofoed.

1) I sit forord, der også bærer præg af en konklusion, antyder forfatteren således, at det, der evt. skete i 1613, nærmest var at betragte som en kongelig konfirmation og en modernisering af noget, der allerede bestod og havde stået sin prøve under tidligere krigshandlinger (se endvidere note 9).

2) Her nævnes stednavnet Rabæk øst for Rønne som tilflugtsborg. Dette navn findes ikke hos historikere som Zahrtmann, J. A. Jørgensen eller Th. Lind i deres respektive værker om Bornholms Historie. Det ville have været naturligt, om befolkningen inden for de lave kyster omkring Rønne havde haft en tilflugtsborg der, hvor Knudsker-plateauet (granitten) danner et fremspring ud i lavlandet. Forfatteren nævner derimod ikke Gamleborg i Paradisbakkerne.

Stednavnet Rabæk findes ikke i værket »Bornholms Stednavne« udgivet af Stednavneudvalget.

3) Her må det bemærkes, at i hele Søndre Herred med dets for landgang velegnede kyster findes ingen rundkirker, medens såvel Ols kirke som Østerlars kirke ligger inden for ret utilgængelige klippekyster. Bemærkningen passer bedre på Ny kirke og på Nylars kirke. Årsagerne til, at der ikke findes nogen rundkirke i Søndre Herred, kan være, at dens opgave er blevet løst af tilflugtsborgene Ringborgen, Gamleborg i Paradisbakkerne og Gamleborg i Almindingen og evt. af kirketårnene i herredet. Hertil kommer, at befolkningsmængden i herredet måske har været så ringe, at man ikke har kunnet løfte opgaven at bygge en stor, dyr rundkirke.

4) Her er uenighed blandt historikerne. Nogle påstår, at Hammershus først blev opført efter, at Lilleborg var blevet stormet og brændt i 1259. Andre mener, at et ældre borganlæg, der hvor Hammershus kom til at ligge, har været ærkebispens støttepunkt mod Lilleborg. Meget tyder dog på, at Lilleborg blev opført før det Hammershus, vi nu kender.

5) Denne urolige og blodige tid, hvor flåder fra de forskellige hansestæder uafslædig angreb og plyndrede øen, varede i grove træk fra 1391 til langt ind i 1500-tallet.

Nøje og interessante beskrivelser heraf findes hos Th. Lind på siderne 131–133, hos J. A. Jørgensen i bind 1 på siderne 71–78 og hos Zahrtmann i bind 1 på siderne 102–109.

6) Ifølge M. K. Zahrtmann, bind 1, side 38, må Langeskanse være langt ældre. At kongen lod anlægge lange, lave skærm diger i denne tid, kan virke lidt overraskende, idet Bornholm ellers i denne periode var ærkebispens besiddelse. Myndigheden var alene ærkebispens.

7) Kampen ved Ugleenge, der fandt sted 1535, er beskrevet omtrent ens hos såvel Zahrtmann som J. A. Jørgensen og Th. Lind.

8) Se Zahrtmann, bind 1, side 148.

9) Schweder Kettings organisation og ledelse af de bornholmske forsvarsstyrker, som han tømrede sammen med stor kraft og ihærdighed, og hans ideer om kystforsvar, centralt placerede og mobile reserver, om alarmbavner og patruljeskibe i søen o. s. v. var endnu fuldt anvendelige så sent som under Englandskrigen 1807–14 og udgjorde stadig ideen i Bornholms forsvar under vore to slesvigske krige.

Meget tyder på, at hans organisation af det bornholmske landeværn blev bevaret og endelig konfirmeret af Christian den Fjerde i 1613. Det kan måske derfor påstås, at udkastet til organisationen af den senere Bornholms Milits opstod og blev afprøvet under Syvårskrigen 1563–70. (Samtidigt kildemateriale mangler dog). Se Zahrtmann, bind 1, siderne 150–152.

10) Hos Zahrtmann, bind 1, siderne 152–164, findes en mere detaljeret beskrivelse af de talrige svenske angrebs- og landgangs-forsøg på Bornholm.

11) Disse bemærkninger peger også hen mod et værn, der var vokset frem under Syvårskrigen og byggende på dens erfaringer. Man kunne ikke i årene frem til 1613 give ordrer til noget eller mønstre noget, som ikke eksisterede.

12) Her bruger forfatteren udtrykket »omorganiseres«. Det er

altså ikke noget epokegørende nyt, der opstår, men noget allerede eksisterende, der laves om på og – som måske det vigtigste – får kongelig dansk konfirmation.

13) Forfatteren lader os formode, at der straks oprettedes 5 by- og 4 herredskompagnier. Ifølge Zahrtmann, bind 1, side 197–98, blev militsen 1613 inddelt i 4 herredskompagnier, medens de to landskompagnier først oprettedes af Christian den Fjerde i 1624 (kaptajnerne tiltrådte den 1. maj 1625), og først omkring 1632 kom byernes borgere med i militsen i form af et kompagni for hver af de fem købstæder. Allinge og Sandvig var endnu ikke købstad på den tid. Th. Lind har på siderne 138–139 tilnærmelsesvis de samme oplysninger, blot fastsætter han landskompagniernes oprettelse til 1631.

14) Her synes at være en uoverensstemmelse i tid. Danmark mistede Øsel og Gotland ved freden i Brømsebro 1645 (se senere), hvorfor disse tidligere danske besiddelser ikke har kunnet true de svenske forbindelseslinier over Østersøen fra 1648 og fremover. Kun Bornholm var en virkelig trussel.

15) I alle historiske værker – og også på gravstenen i Svaneke kirke – omtalt som Albret Wolfsen.

16) Stabskompagniet i Marineregimentet ved Bornholms Værn fik i 1965 familien Wolffsens tilladelse til at kalde sig »Kompagni Wolfsen« samt til at føre slægten Wolffsens våben – en ulv under et træ med grønt løv – i sit kvartermærke. Hvert år den 9. juni sender kompagniet et kommando til Malkværnsskansen for at smykke de tre mindebautaer med blomster. Familien Wolffsen har i århundredernes løb fået to f-er i sit navn. I 1645 havde den imidlertid kun et enkelt f.

17) Denne flåde viste sig at bestå af fredelige handelsskibe.

18) Oberst John Burdon var en skotsk adelsmand, der var gået i svensk tjeneste.

19) Johan Printzensköld var oberstløjtnant. Dette fremgår bl. a. af Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658, Bornholmske Samlinger, II Række – 3. bind, 1967, side 40.

20) Se nærmere om disse begivenheder i Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658, Bornholmske Samlinger II række – 3. bind, 1967.

21) Poul Hansen Ancher var af skånsk æt, så også hans hjemstavn var afstået til svenskerne.

22) Den svenske besætning på Hammershus var rimeligvis ikke så talstærk. Rimeligvis talte besætningen på denne dag kun omkring 60 mand, hvoraf tilmed nogle var blevet taget til fange eller slået ihjel, og andre var ude på øen for at inddrive skatter. Se det under note 20 nævnte værk af Ebbe Gert Rasmussen, siderne 110–111.

23) Den moralske betydning af dette budskab må have været enorm i København, der var hårdt belejret af svenskerne, som havde besat hele det øvrige land og gjorde sig klar til at storme byen (hvilket skete natten mellem 10. og 11. feb. 1659). Dette var endelig en fremgang, en sejr, og et lille forrådskammer for den sultende hovedstad var åbnet og blev stærkt udnyttet i den kommende tid.

24) Her findes fyldigere oplysninger hos Zahrtmann, bind 2, siderne 33–34, og hos Th. Lind, side 153, nemlig:

Efter 1666 bestod Bornholms Milice af

3 landskompagnier à 143 mand (yngre mandskab), hvoraf det ene blev kaldt for livkompagniet og var under kommando af vicekommandanten,

1 rytterkompagni à 162 mand (yngre mandskab),

4 herredskompagnier,

1 birkekompagni (fra Hammershus birk og fra Allinge-Sandvig),

5 bykompagnier.

Slotsgarnisonen bestod af 56 infanterister og et lille artillerikommando.

Forfatterens bemærkning »foruden de 5 by- og herredskompagnier« er en fejl, der har indsneget sig, idet der tidligere (se note 13) er berettet, at Milicen havde 5 by- og 4 herredskompagnier.

25) 1676 synes at være en skrivefejl for 1677. Se Zahrtmann, bind 2, side 54, og J. A. Jørgensen, bind 2, side 41.

26) Størstedelen af de svenske skibe menes at være strandet ved Sose. Ifølge Zahrtmann, bind 2, siderne 54–55, og J. A. Jørgensen, bind 2, siderne 41–43, veksledes kun nogle få skud mellem svenskerne og den bornholmske milits, og de nødstedte svenskere toges let til fange.

27) Man fristes til at tro, at der hos forfatteren har gjort sig en mindre sammenblanding gældende af fæstningsbyggerierne på Christiansø og i Rønne. Bemærkningen »den nordligste bastion blev også forstærket med et tårn, Lilletårn«, leder tanken hen på Fæstningen Christiansø. Ganske vist skulle Rønne Fæstning have to tårne (det nuværende Kastel og et tårn nord for havnen), men bygningen af det nordligste tårn blev tilsyneladende aldrig påbegyndt. Se nærmere herom hos J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne Fæstning, især siderne 25–27 samt fig. 1.

28) Disse tre kompagnier norske marinere var ikke marine-soldater eller orlogsgaster, men derimod infanterister, der var specialuddannede til at gøre tjeneste sammen med flådeenheder som disses landgangsstyrker. De anvendtes også meget til vagt- og bevogtningstjeneste på flådestationer. Den dansk-norske hær havde et sådant marineregiment stationeret i Danmark og et i Norge. Naturligvis var de norske marinere mest vant til at arbejde med sten, hvorfor de blev foretrukket til fæstningsarbejder på Bornholm og Christiansø.

Soldater af det norske marineregiment anvendtes i 1684 til de grundlæggende arbejder på Fæstningen Christiansø. I sommeren 1684 arbejdede disse norske marinere, i alt 288 mand, delt op i to kompagnier samt yderligere 50 mand af Bornholms Milice på fæstningen, og i efteråret samme år blev dette arbejds- og byggeskandskab afløst af en rigtig garnison. Denne kom til at bestå af to kompagnier af det danske marineregiment, hvert på 125 mand. Afløsningen fandt sted den 17. oktober 1684.

Det danske marineregiment kom i perioden 30. juni 1741–28. januar 1785 til at hedde »Bornholmske Regiment« uden dog på noget tidspunkt i denne periode at blive stationeret på Bornholm. Under dette navn udlejedes dele af regimentet til Hannover, der

var i krig med Frankrig, og senere stod regimentet i Holsten, fordi Rusland truede med krig.

Efter at have skiftet navn flere gange og deltaget i alle Danmarks krige over hele Nord-, Vest-, Central, ja, endog i Sydeuropa, kom denne enhed i november 1951 til Bornholm, hvor den officielt hedder »I Infanteribataljon af Bornholms Værn«, men af personellet ofte kaldet Marineregimentet.

Angående bygningen af Fæstningen Christiansø henvises til A. E. Kofoeds værk om dette emne.

29) I århundredernes løb er det hændt et betragteligt antal gange, at den danske flåde er løbet ind til Bornholm for bl. a. at hente erstatningsmandskab. Svenskernes udskrivning af mandskab i 1658 må også her bringes i erindring.

30) Ifølge Zahrtmann, bind 2, siderne 97–100, oprettedes der i 1709–10 yderligere et rytterkompagni inden for militsen.

31) Både Zahrtmann i bind 2, side 97, og J. A. Jørgensen i bind 2, siderne 120–121, omtaler denne episode. Zahrtmann siger, at den fandt sted søndag den 14. juni 1711, og at skibet hed »Den hvide Falk«. J. A. Jørgensen tidsfæster episoden til juli 1711 og nævner skibet som »Falken«. Også Th. Lind nævner side 155 episoden som havende fundet sted i 1711.

32) Såvidt det vides, nærede også kejserdømmet Tyskland omkring sidste århundredskifte visse ønsker om at komme i besiddelse af i hvert fald Nordbornholm. »Nationaltidende«s berlinerkorrespondent skrev den 23. feb. 1897, at »Den tyske marine siges at nære ønske om en grænseregulering (i Nordslesvig som bytte) mod Bornholm. Sådanne gisninger som en bortbytning af Bornholm mod at Danmark får en del af det danske Nordslesvig tilbage har ofte ligget i luften ...«. Dette klip findes i Palle Wichmann Olsen: Hundrede år på en klippeø, side 73. Se om tyske jordkøb spec. på Nordbornholm i samme forfatters værk på siderne 92–93.

Således viser historien os, at den magt ved Østersøen, der ønskede at få herredømmet over dette indhav, altid har kastet griske øjne på Bornholm. Træk en parallel frem til årene 1945–46!

33) Ifølge Zahrtmann, bind 2, siderne 100–101, skete dette

omkring 1741–42 på oberst Jørgen Kruses forslag. Her burde nok rettelig stå, at de to rytterkompagnier blev omdannet til to dragonkompagnier.

34) Ritmester U. Salchow udarbejdede i vinteren 1813–14 sin »Militair-Beskrivelse over Øen Bornholm«, som 1954 blev trykt og udgivet af Bornholms historiske Samfund.

35) Se Salchow's »Militair-Beskrivelse over Øen Bornholm«, siderne 114–141 samt Zahrtmann, bind 2, siderne 202–205.

36) Se den detaillerede beskrivelse hos A. E. Kofoed, bind 2, siderne 185–189.

37) Her er en fejl, som også findes hos A. E. Kofoed, side 191–195. Fejlen findes selv i de gamle beretninger. Mytteristerne var ikke fra Marineregimentet, som hørte til hæren, men derimod fra Marinekorpset. Marineregimentet havde på dette tidspunkt to bataillonler stående på Århus-egnen, medens to bataillonler stod i Vestsjælland.

Angående Marinekorpset henvises til: Otto Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie, bind II, side 713, hvor der i korthed står, at Marinekorpset oprettedes 29. jan. 1798 af hvervet mandskab, og det opløstes endeligt i 1810. Korpset hørte til flåden og bar gule knapper med anker.

38) Beretningen om denne episode synes at være revet ud af sin sammenhæng. Da der ikke findes nogen fast tidsangivelse, forledes man til at tro, at denne kanonbådsepisode fandt sted i løbet af sommeren 1809. Det er imidlertid ikke tilfældet. Kanonbådene byggedes i årene 1809–10 af egetømmer fra Almindingen. Den her omtalte træfning fandt sted den 24. juli 1813. Se i øvrigt detailleret beskrivelse hos A. E. Kofoed, siderne 203–206.

39) Post af delings størrelse, på ca. 30 mand.

40) Dette er den samme episode, som note 38 henviser til.

41) De frivillige bornholmere og specielt Johan Peter Andreas Anker er nøjere omtalt hos J. A. Jørgensen i bind 2, siderne 277–292.

42) Infanteribataillonens fane blev bortført af tyskerne efter 29. august 1943. Det har været umuligt at finde den siden. Den

8. december 1961 blev selve Bornholms Værn tildelt egen fane. Den har to fanebånd med navnene: Neksø 1645, Torsebro 1710 (ligger i Skåne, nord for Christiansstad), Gadebusch 1712 (ligger i Mecklenborg), Fredericia 1849, Frederiksstad 1850, Dybbøl 1864. De fem ikke-bornholmske navne på fanebåndene hidrører fra Marineregimentets fanebånd. Som nævnt i note 28 kom denne enhed til Bornholms Værn i november 1951.

43) I denne anledning fremstilledes »Kort over Sydsjælland, Møen og Bornholm til Brug ved Efteraarsmanøvren 1911. Udarbejdet af S. Bojesen«. Under manøvren optoges formentlig en kortfilm, hvilket var noget hidtil uhørt dengang.

44) Dette frivillige rekylkorps er ret ukendt. I »Vore Frivillige Korps samt Dansk Ungdomsforbund og vore Ungdomskorps. Redigeret af Kaptajn H. A. Hanson. Udgivet af Hage og Clausens Boghandel. København 1913« står på side 43:

»*Bornholms Rekylkorps*. Rekylkorpset oprettedes den 25. September d. A. paa et stærkt besøgt Møde, hvor det enstemmigt blev vedtaget at oprette et Rekylkorps på Øen. Korpset har allerede 125 passive Medlemmer og begynder til December sin Virksomhed med 20 aktive Deltagere. Bevæbningen er »Gevær 89« samt 4 Rekylgeværer. Uniform: Mørkeblå enradet Vaabenfrakke, gule Knapper, mørkeblå Hue og Benklæder. Alle aktive Medlemmer er paa Cykle. Bestyrelsen bestaar af: Adjunkt, Løjtnant G. C. Bjørnsen, Formand og Chef for Korpset, indstillet og valgt af Centralkomiteen. Hotelejer Holger Colberg, Næstformand, valgt af Centralkomiteen. Elektricitetsværksbestyrer C. Møller, Sekretær. Fabrikant Jens Anker, Kasserer, og Gaardejer Adolf Hansen.

Betingelse for Optagelse i Korpset: I Korpset kan optages enhver uberygtet dansk Mand over 18 Aar med Bopæl paa Bornholm. Indmeldelse er bindende for et Aar.«

Korpset blev, såvidt det vides, nedlagt kort tid efter første verdenskrigs slutning.

45) Efter at Bornholms Værn fra 1951 begyndte at uddanne rekrutstyrker, voksede ønsket om et tambourkorps frem. I 1959 henvendte kommandanten, oberst A. Mygind, sig til amts-, by- og

sogneråd samt til en række institutioner over hele øen og til forsvarets eget personel af alle grader og bad om økonomiske bidrag til oprettelse af et sådant korps. Resultatet blev et betydeligt beløb til indkøb af musikinstrumenter, noder, andet udstyr samt til musikundervisning. 4. december 1959 blev Bornholms Værns Tambourkorps præsenteret for offentligheden og er nu kendt over den ganske ø – ja, også uden for øen. Se. bl. a. »Bornholm i Billeder« fra såvel 1966 som 1967.

46) Det ville være rigtigere at skrive, at tyskerne påbegyndte fire svære kanonstillinger med tilhørende bunkersanlæg.

47) Den i Bodilsker nedstyrtede V-1 bombe blev omgående fotograferet af to på Bornholm boende modstandsmænd og billederne sendt illegalt til England. Det var de første konkrete oplysninger, de vestallierede modtog om Hitlers hemmelige våben, hvorefter modvåben straks kunne udvikles.

48) Hans grad var Kapitän zur See, hvilket svarer til dansk kommandør.

49) Det sovjetiske flyveblad anmodede om forhandlere til Kolberg inden den 8. maj kl. 10.00. På grund af forskel i tidszoner samt som følge af dansk sommertid var der rig mulighed for fejlregninger og misforståelser, og bombardementet begyndte kl. 09.45 dansk sommertid.

50) Ifølge de tal, der blev udsendt til brug for pressen, så bombeskaderne således ud: Af Rønnes 3200 ejendomme blev 2900 beskadiget, deraf 212 komplet ødelagt, og af Neksøs 900 ejendomme blev 856 beskadiget, deraf 173 totalt ødelagt.

51) Det må her huskes, at den tyske kapitulation på alle fronter trådte i kraft kl. ét minut over midnat natten mellem den 8. og 9. maj 1945. De krigshandlinger, der fandt sted i farvandene omkring Christiansø sent på eftermiddagen den 9. maj, fandt derfor sted mere end et halvt døgn efter den totale kapitulation. Således melder luftværnet i Neksø den 9. maj, at russiske maskiner kl. 17.10 og 17.38 kaster bomber mod mål på havet, medens luftværnet i Rønne i tidsrummet 17.25–18.00 modtager meldinger fra Svaneke og Neksø om, at russiske flyverangreb sættes ind på

konvojer af tyske transportskibe i farvandet ved Christiansø. Det menes, at godt 30.000 mennesker omkom ved disse angreb.

52) Bornholms Værn blev således den første danske personel-forvaltende enhed, der indkaldte værnepligtige efter 2. verdenskrig.

BAGGRUNDEN FOR MARTIN ANDERSEN NEXØS NOVELLE FRÆNKE

Af V. Svendsen

I marts 1884 brændte en af Tjørnebygårdene, 6. slg., i Poulsker, det ansås for givet, at branden var påsat, og en søster til ejeren blev arresteret som mistænkt for at have foranlediget branden.

Det er kendt, at denne begivenhed er baggrunden for Martin Andersen Nexø's novelle Frænke.

Andersen Nexø udgav 1900 under titelen Muldskud en samling noveller, som indledes med Frænke. Novellen menes skrevet 1898 altså 14 år efter, at branden fandt sted.

Andersen Nexø, der er født 1869, var 15 år, da begivenheden skete, og han opholdt sig vel da endnu i Nexø eller Poulsker, i hvert fald har han sikkert også hos sin familie fået fortalt om branden og dens følger, idet Frænke, som navnet antyder, var en slægtning af ham.

I novellen er Frænke en gårdmandsenke, som er flyttet til byen. En nat ved midnatstid vågner hun, står op, klæder sig på og begiver sig en lang tur ud på landet. Hun er omhyggelig for ikke at blive set på den natlige vandring; da hun møder et køretøj, søger hun skjul i et krat ved vejen. Hun passerer en granskov og får en ubændig trang til at se ild, hun samler grankviste og kogler sammen og sætter ild til det med de tændstikker, hun har medbragt.

Da bålet er slukket, fortsætter hun til den gård, hvor broderen Jens bor. Hun kryber ind ad en luge og tænder ild i halmen på stænet.

Da hun atter er ude i det fri, bliver hun tvivlrådig, men går så hurtigt hen til nabogården, hvor der bor en fætter, banker på sove-kammervinduet og råber: Det brænder over hos Jenses. Derefter skynder hun sig bort op til Rispebjerg, hvor hun sidder og iagt-tager branden.

Ved daggry er hun atter hjemme i byen.

I byen og på egnen var det kendt, at der bestod et meget spændt forhold mellem Frænke og broderen Jens Madvig, og en skønne dag blev Frænke arresteret som mistænkt for at have foranlediget branden.

Den skikkelige herredsfoged kunne dog ikke få noget ud af Frænke, hun ville overhovedet ikke svare på de forskellige spørgsmål, der blev rettet til hende.

Der kom da en kommissionsdommer fra København for at søge denne og andre brande opklaret. Han havde ord for at anvende skrappe metoder, men heller ikke han kunne komme nogen vegne med Frænke.

Han fandt da på at sætte hende på smalkost. Efter en måneds forløb havde hun tabt så meget, at hun ikke kunne fylde sit tøj ud, og hun vidste, at hun ikke kunne holde sulten ud ret meget længere, men hun ville ikke tilstå. Så tog de jo bare alle hendes penge, og hendes børn kom til at gå med tiggerposen.

Julemorgen, da arrestforvareren kom ind i cellen, havde Frænke bidt sit forklædebånd over og hængt sig i det ved dørgrebet.

Frænke – af praktiske grunde anvender jeg fortsat dette navn – blev født i Tjørneby, 6. slg. i Poulsker den 27. maj 1825 og døbt Anne Cecilie Jensen. Hun var den ældste af 8 søskende, og forældrene var Eskild Jensen og Lovise Mortensdatter.

Hun blev gift godt 17 år gammel med den 15 år ældre Jens Peter Hansen, født 1810, på Nørregård, 1. slg. i Poulsker. Her boede de til omkring 1880, da de solgte gården og flyttede til Nexø, hvor Jens Peter Hansen kort efter døde.

Nørregård brændte 1868, årsagen antoges at være lynnedslag. Til forskellige har Frænke udtalt, at denne brand stadig lå hende tungt på sinde, hun led af søvnløshed, og til svogeren Peter Hansen har hun kort før branden i Tjørneby yderligere sagt, at det stadig forekom hende, at den brønd, der fandtes østen for Nørregård, var det sted, hvor hun skulle ende sine dage, og hun føjede til, at hun en nat, da alle på gården sov, var gået til brønden i den hensigt

at tage sig af dage, men at en indskydelse fra Vorherre havde fået hende fra sit forehavende.

Frænke og hendes mand havde 8 børn, hvoraf 3 sønner var rejst til Amerika, medens den fjerde søn boede på Sommergård i Pedersker. Af de fire døtre var på dette tidspunkt endnu to ugifte.

Af Frænkes søskende boede to søstre henholdsvis i og i nærheden af Tjørneby, nemlig Nicoline Elvine, født 1841, gift med Peter Hansen, Ll. Gubbegård og Anie Cathrine, født 1847, gift med Andreas Holm, 8. slg., Tjørneby. Den tredje søster, Kirstine Cathrine, født 1830, var gift med Peder Kofoed, som tidligere beboede Fløjlegård i Ibsker, men nu var bosat i Nexø.

Broderen Jens Espersen overtog 1869 fødegården i Tjørneby, 6. slg., mens hans forældre blev boende på gården som undentagsfolk.

Jens Espersen var da ugift, og moderen overtog derfor husholdningen, indtil hun døde i 1872. Inden sin død havde hun bedt datteren Nicoline gift med Peter Hansen på Ll. Gubbegård om at tage faderen i huset; da de imidlertid i forvejen havde en gammel mand hos sig, kunne det ikke lade sig gøre. Man enedes derfor om, at Eskild Jensen skulle flytte til Nørregård til Frænke og hendes mand. Jens Espersen fik dog ikke noget at vide herom, før Nørregårdsfolkene kom kørende for at hente Eskild Jensen og hans sager. Jens Espersen var naturligvis utilfreds med denne ordning, også fordi det var en fordel for ham at have faderen boende på gården fremfor at skulle udrede undentaget til andre.

Da Frænke og hendes mand solgte gården og flyttede til Nexø, fulgte Eskild Jensen med, men han savnede landet og kunne ikke rigtig finde sig til rette i byen.

Sankthansaften 1882 kom Jens Espersen kørende for at hente sin fader til et kort besøg i Tjørneby – men Eskild Jensen vendte aldrig mere tilbage til Frænke. Derimod kom Jens Espersen sammen med sine to svogre og naboen Michael Jensen nogle dage senere med i alt 4 vogne for at hente Eskild Jensens sager. Det var lidt voldsomt med de 4 vogne, for der var ikke mere, end der kunne anbringes på den ene. Frænke og broderen skændtes lidt, som de plejede, når de var sammen, men det gik da nogenlunde med udleveringen.

Det gjorde det derimod ikke et par dage senere, da Jens Espersen kom igen og gjorde krav på flere ting, som han ikke havde fået med i første omgang. Det kom ude på gaden til skænderi, og Jens Espersen beskyldte søsteren for tyveri af 70 alen lærred ved moderens død og kaldte hende for en tyvemær – sådan siger i hvert fald Frænke. Jens Espersen benægter derimod det hele og siger, at der dengang ikke var nogen uenighed mellem dem.

Ingen af Frænkes øvrige søskende kender noget til, at hun skulle have tilvendt sig noget, der ikke vedkom hende ved moderens død. I det hele taget er der ingen af familien, der har noget ufordelagtigt at sige om hende, måske undtaget Peter Hansens kone Nicoline, som siger, at Frænke har hovmodet sig over for sine søskende, og at hun blandt andet på grund af aldersforskel ikke kom meget sammen med den øvrige familie.

Frænke mener, at broderen, efter at Eskild Jensen er flyttet, har forbudt hende at komme i Tjørneby, og at der fra hans side er opstået et stærkt had til hende, hun derimod har gjort, hvad hun kunne for at få et naturligt forhold bragt i stand dem imellem.

Om Jens Espersen siges det, at hans gård almindeligvis er anset for et dårligt sted at være for tjenestefolk.

Espersens svigerfader, Peder Mogensen Møller i Snogebæk og særlig dennes kone, synes ikke rigtig om deres svigersøn, navnlig fordi han er så lidt opmærksom imod dem. Før Espersen blev gift, var der megen tale om, at han befattede sig med fruentimmer, og Peder Mogensen Møller vidste, at hans datter, der før ægteskabet tjente hos Andreas Holm i Tjørneby, havde haft visse betænkeligheder i den anledning.

Da Espersens fik deres første barn, havde svigermoderen været i Tjørneby nogen tid, og en dag blev hun uset vidne til, at Jens Espersen gjorde løjer med en af tjenestepigerne. Hun sagde det straks til datteren og beskyldte Espersen for usædelig omgang med pigen. Svigerfaderen tog dog ikke så tungt på det, han mente, ægteskabet var godt, og de var tilfreds med hinanden.

Da Peder Mogensen Møllers kone døde, flyttede han op til datteren i Tjørneby.

Jens Espersens gård bestod af 4 længer med passage mellem de enkelte bygninger, de var alle stråttækte, af bindingsværk med murstensfyldning og dels med lerfyldning. Stuehuset mod Nord var opført 1882. I den sydlige længe – hvor ilden opstod – var i den ene ende tærskelo, i den anden ende kløverlo og midt imellem køstalden. Over stænget var halm. Der var ingen udgang til marken fra længen, men derimod tre luger med kroge indvendig. Endvidere var der slået et hul i en af fyldningerne, dette var som regel tilstoppet med en halmvisk. På grund af terrænets skråning var der meget højere til tagskægget ved den vestlige ende end ved den østlige.

I den østlige længe var kornlade, fårehus, køreport, vognport, karlekammer og atter en køreport.

I den vestlige længe var havrelade, hakkelselo, hestestald og derefter hønsehus, brændehus m. m.

Der var intet fyrsted i disse tre længer. Endvidere var der i gården et lille udhus af bindingsværk.

Torsdag den 20. marts 1884 ved midnatstid blev Jens Espersen vækket af sin gamle fader Eskild Jensen, der havde sovekammer ved siden af sønnen, idet den gamle mente, at det gennem vinduerne mod syd lyste ude i gården.

Jens Espersen så straks, at hele taget på den søndre længe var angrebet af ilden, sparrer og lægter var allerede synlige. Efter at have vækket tjenestefolkene prøvede han at få dyrene i den søndre længe ud, men det var umuligt. 10 køer, 2 kvier, 2 tyre og 3 kalve indebrændte, og de var ikke forsikrede. Derimod fik han 5 heste, 1 føl og nogle andre dyr ud. Fjerkræet indebrændte.

Michael Jensen fra nabogården var en af de første, der kom til brandstedet, han bar den gamle Eskild Jensen, som var syg og ikke kunne klare sig selv, ud i haven indpakket i dyner og andet sengetøj, sammen med de tre små børn, som Espersens kone og tjenestepigerne tog sig af, blev han derefter først bragt hen til Michael Jensens gård og senere til datteren på Ll. Gubbegård.

Ilden bredte sig hurtigt fra den sydlige over den østre og vestre længe til stuehuset.

Brandsprøjten fra Poulsker kom ret hurtigt til stede, men den

gik desværre også ret hurtigt i stykker; senere kom en sprøjte, der var stationeret ved Bodils kirke, og en tredje, som stod ved Hullegård og var fælles for Bodilsker og Poulsker, kom først, da der blev sendt bud efter den.

Brandfogeden, som boede på Grammegård, var først kl. 7 om morgenen blevet gjort bekendt med branden; da han kl. 8 kom til brandstedet, var de tre længer nedbrændt, medens murene til stuehuset stod med forkullede vinduer og døre. Han havde naturligvis tilsynet med sprøjten, men da han først var beskikket som brandfoged fra oktober det foregående år, turde han ikke sige, om de mangler, der var påtalt af herredsfogeden, var blevet bragt i orden.

Fredag den 21. marts kl. 11 formiddag blev det første brandforhør afholdt, det fandt sted hos Michael Jensen på nabogården og leledes af herredsfogeden for søndre herred, Johan Friederich Petersen.

Han var en mand i begyndelsen af halvtredserne, født i et embedsmandshjem i Haderslev, hvor faderen var postmester. Han var gift med en provstedatter fra omegnen, Maja Rosalia Bøllelose, født 1834. Efter at have taget juridisk eksamen i 1859 var han en halv snes år prokurator ved samtlige retter på De dansk vetsindiske Øer, indtil han 1874 blev by- og herredsfoged i Nexø. Han døde i embedet i 1894.

Jens Espersen, hans kone og gårdens folk blev afhørt, de sidstnævntet kunne ikke oplyse noget af betydning. Tjenestedrengen Niels Andreas Pedersen på 17 år mente, da han vågnede, at det var dag, da det var så lyst. Han havde ikke været i udlængerne siden den foregående aften kl. 6, havde ikke anvendt lys og røg ikke pibe. Espersen og hans kones forklaringer har jeg anvendt ved omtalen af gården og brandens opståen.

Noget meget mærkeligt kom også frem i dette første brandforhør, idet Michael Jensen forklarede, at der på den tid, ilden brød ud, hos ham blev banket på en dør ud til haven. Han måtte gentagne gange spørge, hvad der var på færde, indtil han endelig fik det svar, at der var skadevarme (ildebrand). Han måtte også

flere gange spørge, hvor det var, før han fik det svar, at det var hos Mads Kofoed, hvis gård ligger 50 alen sydvest for den afbrændte gård. Michael Jensen så en kvinde gå bort gennem haven vest på. Det var temmelig mørkt, og personen talte kun halvhøjt, så han vil ikke kunne kende hendes stemme igen, hvem den mystiske kvinde var, har han ingen formodning om.

I et senere forhør siger Michael Jensen, at det ikke er faldet ham ind, at den person, som brandnatten bankede på hans dør, skulle være Jens Espersens søster, samtidig siger han, at han ikke kan tænke sig, at det spændte forhold mellem de to søskende kunne have så yderliggående konsekvenser som en ildpåsettelse.

Der var også andre, der umiddelbart efter brandens opståen havde mødt denne mystiske person. Niels Marcher, en ung mand på godt 30 år, på Spidsegård, var endnu ikke gået i seng, da han opdagede ildebranden. Spidsegård ligger noget nord for Tjørneby, og den nærmeste gård herfra og til brandstedet er Markeregård.

Da Niels Marcher på vej til Tjørneby gik vesten om Markeregård, mødte han ud for denne gård en kvinde, der, så vidt han kunne se, kom syd fra, og altså kunne antages at være kommet fra brandstedet. Han hilste højt: God aften, men fik intet svar. Fra Markeregaard fører en kørevej ud til Nexø Landevej, det kan således formodes, at den omtalte person har søgt hen til denne vej.

Da Marchers folk kom frem til den omtalte kørevej, mødte de en kvinde, som Marcher efter tidsdifferencen antager at være den samme person, som han selv mødte. Også folkene sagde: God aften og mente, hun havde svaret med et par ord. De mente, hun havde et tørklæde om hovedet, og at det var et forlignende fruentimmer.

Herredsfogeden var meget interesseret i, om der fandtes fodspor, som kunne antages at hidrøre fra den pågældende person.

I Michael Jensens have var jorden så tiltrampet, at det ikke var muligt at finde noget spor. Ved Markeregård derimod mente Niels Marcher at kunne påvise et spor i pløjemarken, han var dog ikke helt sikker på, at det var der, han havde set den pågældende person.

De to tjenestefolk på henholdsvis 19 og 15 år fra Spidsegård forklarede, at den person, de mødte, gik i modsat retning af dem,

og de formodede, at hun søgte frem til Nexø Landevej. Hun havde et mørkt sjal på og et tørklæde over hovedet. Hun bevægede sig langsomt, og gangen var vraltende eller vuggende. Den ældste af tjenestekarlene havde bemærket, at der på den nederste spids af sjalet var en firkantet plet af lysere farve.

Arrestforvarer Holm og politibetjent Jensen havde i Frænkes lejlighed fundet 3 fruentimmer sjaler, hvoraf det ene var ensfarvet mørkt med en lys firkant i det ene hjørne.

Frænke blev iført dette sjal og med ryggen til de to unge mennesker ført henad gulvet i retslokalet. De mente begge to, at hun i højde og førlighed svarede til den person, de havde mødt brandnatten, men den ældste troede ikke, det var det sjal, han havde set hende iført.

Der gik mange rygter om denne mystiske person og om, at flere havde mødt hende og endog talt med hende. Ved forklaring i retten blev det fastslået, at disse rygter intet som helst havde på sig.

Politibetjent Jensen i Nexø havde travle dage, han fartede omkring på øen og skrev mange rapporter. Efter besøg på brandstedet og efter samtale med familie og naboer oplyser han, at disse kredse anbefaler at koncentrere undersøgelsen om to tjenestefolk, som for nylig har været hos Jens Espersen.

Den ene var tjenestekarlen Hans Peter Laurentius Marcher, som var 29 år og var fæstet hos Jens Espersen for et halvt år fra 1. november til 1. maj. Han blev imidlertid ved juletid syg af gigtfeber, og den tilkaldte læge anså det for nødvendigt, at han blev anbragt i et opvarmet værelse enten i stuehuset eller på Nexø sygehus. Jens Espersen lod ham indlægge på sygehuset og transporterede ham dertil i en lukket vogn ledsaget af en af tjenestepigerne. Det var jo meget pænt gjort, men de 5 kr., som vognen kostede, ville Espersen ikke betale, og opholdet på sygehuset, der beløb sig til 20–30 kr., var han heller ikke tilbøjelig til at interessere sig for.

Marcher kom forholdsvis hurtigt tilbage til Tjørneby, og han blev straks sat til ret hårdt tærskearbejde, som han ikke kunne magte. Han enedes derfor med sin husbond om straks at forlade sin plads mod at få en del af lønnen udbetalt.

Da man stadig i forbindelse med branden kredsede om den mystiske kvinde, tænkte man sig, at Marchers moder, et noget ilde anset fruentimmer i Aakirkeby, eller hans halvsøster, som tjente på Baunegård i Pedersker, og som var noget let på tråden, måske havde medvirket ved ildpåsættelsen. Endelig var man inde på, at Marcher selv havde iført sig kvindeklæder.

Marchers moder i Aakirkeby viste sig at være syg og sengeliggende og kunne i øvrigt kun med meget besvær bevæge sig med stok. Om halvsøsteren i Pedersker sagde hendes frue, at hun om natten sprang ud gennem vinduet for at få den frihed, som hun ikke kunne få på anden måde, men de sidste uger mente fruen ikke, at hun havde været borte fra gården om natten.

Hans Peter Marcher tjener nu på Ellegård hos Lorenz Nansen, som oplyser, at han absolut ikke tror, at Marcher har været hjemme fra brandnatten. Han anser det for umuligt, at Marcher har kunnet forlade sit værelse på normal vis, da der på gården er en meget vagtsom hund, som ganske givet ville have gøet, hvis han havde forladt sit værelse midt om natten.

Vinduet til Marchers værelse er udvendig fastgjort med ombøjede søm til karmen, da hængslerne er gået i stykker, da disse søm ikke bærer mærke af at have været rørt, kan han heller ikke have forladt værelset ad denne vej.

Selv påstår Marcher, at han intet som helst har haft med branden at gøre.

Den anden var tjenestekarl Hans Christian Hansen, som nu tjener hos Munch på Skrokkegård. Han er i sin tid straffet for tyveri. Efter at have udstået sin straf tjente han på forskellige gårde i Poulsker, flere gange hos Jens Espersen, hvilken plads han efter eget ønske forlod 1. november. Han har ved flere lejligheder haft vrøvl med Espersen og da som hævn engang slået en plov i stykker.

Sidste sommer, da Hans Christian Hansen tjente i Tjørneby, havde en af pigerne set en mystisk mandsperson ved gården, hvortil Hans Christian Hansen havde sagt, at han godt vidste, hvem det var, og at der ville ske noget i løbet af vinteren. Noget nærmere herom ville han dog ikke sige.

I retten påstod Hans Christian Hansen, at han ikke kunne huske det ringeste om sagen, og han kunne intet oplyse om den person, der var set ved gården. Om ildens opståen havde han ingen mening, han sov, da hans husbond vækkede ham den pågældende nat, og var straks skyndt sig til brandstedet, hvor han var med til at redde forskelligt fra stuehuset.

Da branden stadig ikke blev opklaret, samlede rygterne sig om en godt 40 årig kvinde i Snogebæk, Karen Marcher, som periodisk led af mentale forstyrrelser. Dagen efter branden havde hun været i Tjørneby for at sælge fisk, og da hun kom hjem, fik hun et af sine anfald og påstod, at alle mistænkte hende for at have påsat branden, og at politiet snart kom og hentede hende.

Hun boede i Snogebæk til leje hos Anna Bohn, som selv ganske vist ikke var hjemme den pågældende nat, men hun mener bestemt ikke, Karen Marcher har noget med branden at gøre; hun kender slet ikke Espersen, og hendes nedsættende udtalelser om ham og den øvrige snak om branden er forårsaget af hendes sygdom. Samme opfattelse har læge Gerner i Nexø. Endelig er hun en ret høj og tynd person, og sporene ved Markeregård passer slet ikke til hendes fodtøj.

Inden omtalen af Frænkes færden umiddelbart før branden, anføres et par ting, der kaster lys over forholdet mellem de to søskende.

Da Eskild Jensen i sin tid flyttede til Nørregård, medtog han ikke alt det bohavede, som han efter undentagskontrakten havde ret til, Espersen udbetalte i den anledning 74 kr., som han mener nu at måtte kunne forlange tilbage. Han mener også, at han har noget til gode i forbindelse med flytningen fra Nexø til Tjørneby.

Dette forhold har han talt med købmand og værtshusholder Mads Kofoed i Nexø om, denne optrådte nemlig også som juridisk rådgiver. Mads Kofoed havde tilskrevet Frænke om sagen, og dagen før branden kom hun til ham kl. 8 om formiddagen og erklærede, at hun ikke ville betale broderen én eneste øre. Mads Kofoed fandt, at hendes påklædning var påfaldende skødesløs og hendes sindstemning højere end almindelig, dog mente han, hun var mere

exalteret end forbitret, og trusler mod broderen indlod hun sig ikke på.

Der er forskellige uoverensstemmelser mellem Frænkes forklaring og Kofoeds angående dette og tidligere besøg hos ham, men de forekommer mig ikke at have nogen betydning i forbindelse med hovedsagen.

I ugerne før branden kom Frænke under vejr med et forhold, som ingen af familien vil være ved at have fortalt hende.

Eskild Jensen havde et pantebrev i 6. slg. udstedt af Jens Espersen i forbindelse med overtagelsen af gården. Efter faderens ønske – siger Jens Espersen – skulle disse penge nu deles, således at Frænke ikke fik nogen andel deri. Hun havde fået så meget i forvejen, blandt andet vel rentpengene i flere år af disse 3000 rdl.

Det blev dog oplyst, at rentpengene ved et julekomsammen på Nørregård var blevet delt mellem søskendene, dog havde Jens Espersen ikke fået noget, da faderen efter Frænkes udsagn på det tidspunkt var vred på ham.

Jens Espersen henvendte sig til sin svoger, Peder Kofoed i Nexø, for at de kunne følges ad til fuldmægtig Schiørring på byfogedkontoret og få sagen ordnet. Peder Kofoed ville imidlertid ikke være med til at udelukke Frænke, og Espersen henvendte sig derfor alene til fuldmægtigen. Da denne vidste, at Espersen søgte juridisk vejledning hos værtshusholder Kofoed, ønskede han ikke at have noget med sagen at gøre, men frarådede ham dog at udelukke søsteren. Der kom derfor ikke mere ud af sagen.

Sandemand Kofoed i Poulsker blev på herredsfogedens foranledning to gange sendt ud til den gamle Eskild Jensen for at prøve at blive klar over, om det var efter hans ønske, at denne deling med udelukkelse af Frænke skulle finde sted. Sandemanden mener at have forstået, at det var det ikke. Børnene skulle dele lige, når han til sin tid døde.

Mandag den 24. marts kl. 10 formiddag blev Frænke arresteret mistænkt for at have forårsaget branden 4 dage tidligere på sin egen og broderens fødegård i Tjørneby.

Der var om mandagen retsmøde i brandsagen allerede kl. 9 på byfogedkontoret. Det synes, som om Frænke var tilkaldt til rådhuset og der uden videre blev arresteret. Umiddelbart før talte hun på rådhustrappen med købmand P. Berg, Nexø, som hun og hendes afdøde mand havde kendt i mange år. Købmand Berg syntes ikke, hun var særlig allarmet over at skulle møde på rådhuset.

Kl. 2 eftermiddag sammen dag holdes der retsmøde på rådhuset, hvor Frænke for første gang fremstilles som arrestant. Hun benægtede at have nogen som helst delagtighed i branden og gav en kort forklaring om, hvad hun havde foretaget sig aftenen før branden. En forklaring, som i de følgende forhør blev udvidet og på forskellige punkter ændret.

Hun fortalte endvidere, at hun, efter at faderen var flyttet fra hende, havde været i Tjørneby i begyndelsen af 1883 i forbindelse med en begravelse. Dernæst oplyste hun, at hun fredag før branden havde været i Tjørneby for at besøge faderen. Hun havde set Jens Espersen køre til byen, og da vejret var godt, begav hun sig ud på turen, der tog 2½ time. Eskild Jensen var syg og senge­liggende, og han kendte hende ikke, før hun havde sagt, hvem hun var. Han var glad for besøget og takkede, fordi hun var kommet. Hun siger, at faderen bliver godt og omhyggeligt plejet af svigerinden. Broderen kom ikke hjem, mens hun var der.

Frænke aflagde derefter besøg hos Michael Jensen og hans kone, hvor hun blev til kl. 9½, da månen kom op, og det blev lyst. Ved midnatstid var hun hjemme i Nexø.

Søndag efter branden var hun igen derude, hun gik til Hans Madsen Kofoeds gård, fordi hun troede, faderen boede der, han var imidlertid hos datteren, Peder Hansens kone, hun nåede derfor ikke at få talt med ham, da det blev for sent, og det yderligere blev regnvejr. Hun traf derimod sin svigerinde, Jens Espersens kone, og de gik sammen hen til brandstedet og derfra til Andreas Holm og hans kone. Jens Espersen så hun ikke noget til.

Frænke havde torsdag eftermiddag – branden fandt sted den følgende nat – haft besøg af sin søn Johannes, som for nylig havde

købt Sommergård i Pedersker, dennes forlovede og to af sine døtre. Sønnen havde en bagfjerding af en kalv med, som Frænke lovede at få solgt for ham på torvet om fredagen.

Efter at gæsterne var taget af sted ved 6-7-tiden, gik Frænke over til havnevagt Lars Kofoeds kone Christine for at bede hende holde øje med en landslagter, som også kom forbi hendes hus, for at han kunne få kødet med til torvet. Det var da mørkt, hun tændte derfor lampen i sin stue, lod den brænde, medens hun var borte og slukede den først kort før, hun gik i seng.

Da havnevagten lidt i kl. 8 gik til sit arbejde på havnen, inviterede Frænke hans kone hjem til sig for at drikke te, alle tre gik samtidig. Under besøget blev der talt om ligegyldige ting, og havnevagten og hans kone fandt, at Frænke var ganske som sædvanlig.

Da madam Kofoed forlod Frænke, viste dennes bornholmer ude i forstuen 20 minutter i 9, men hun vidste, at Frænkes ur altid gik 10-15 minutter for stærkt; da hun kom hjem og så på sit ur, mener hun, at klokken har været 8½, da hun forlod Frænke.

Frænke havde to unge mennesker boende hos sig, og madam Kofoed mener bestemt, at ingen af dem var hjemme eller kom hjem, mens hun var på besøg.

Den ene af disse var den 19-årige typograf Jacob Conrad Christian Rasmussen; han siger, at han ikke nøjagtigt kan opgive, når han kom hjem fra sit arbejde den pågældende torsdag aften, men han oplyser, at Bornholms Dagblad den aften blev trykt som dobbeltnummer, og at han derfor ikke kan være kommet særlig tidlig hjem, slet ikke før kl. 8, han mener det sandsynligt, at klokken har været omkring 8½.

For at komme ind til sit værelse, som ligger til gaden, går han fra gården gennem lejlighedens køkken og videre gennem en af Frænkes stuer. Da han kom hjem, ville han have en passiar med Frænke, hvad hun så tit opfordrede til, og yderligere ville han bede hende reparere et par benklæder. Han åbnede døren mellem sit værelse og Frænkes dagligstue, men der var mørkt, og døren fra dagligstuen ind til Frænkes soveværelse stod åben. Han udbrød:

»Men madam Hansen, er De allerede gået i seng?« Han fik intet svar og gik ud fra, at Frænke var gået ud.

Han blev kun hjemme ganske kort, gik derefter alene en tur; efter at have mødt en af sine kammerater udfor Korups gæstgiveri, gik de sammen en tur gennem byen. Inden de skiltes, og han gik hjem og i seng, var han inde i trykkeriet for at se efter noget. Han kom derved to gange forbi Frænkes vinduer til gaden og to gange forbi hendes soveværelsesvinduer, der var ikke lys nogen steder, heller ikke i køkkenet eller det værelse, han skulle passere for at komme ind til sig selv. Tidspunktet, når han kom hjem, er lidt usikkert, men ligger antagelig omkring kl. 10.

Frænkes anden logerende var en cigarmagerlærling på 16 år, Georg Theodor Hansen, fra Poulsker. Han har ikke noget lommeur og kan ikke gøre nærmere rede for, når han er kommet hjem fra arbejdet, han ved heller ikke, når han er kommet hjem, efter at han senere på aftenen har været ude at gå tur. Om hans værtinde var hjemme på noget af disse tidspunkter, eller om der var lys i hendes værelser, kan han ikke sige noget om.

Begge logerende beretter, at de har fundet det påfaldende så godt humør Frænke var i efter branden, hun gik og småsnakkede med sig selv; typografen har endda bemærket, at hun søndag formiddag nynnede ved sit arbejde, hvad hun aldrig plejede. Frænke var en snakkesalig dame og ivrig efter at fortælle om folk og begivenheder, det forbavsede derfor hendes logerende, at hun ikke selv bragte branden på tale, og når det alligevel skete, svarede hun kun med korte bemærkninger.

Frænke boede til leje hos J. A. Marcher i hans ejendom i Bredgade, hun havde indgang til lejligheden fra en køreport ud til gaden. Der var kun en lille forstue med én dør, som førte ind til Frænkes dagligstue til gaden mod syd, herfra førte en dør til hendes soveværelse mod nord og derfra igen en dør ud til køkkenet.

Da Frænkes gæst gik kl. 8½, lukkede hun sin dør ud til porten i lås, hvorefter hun gav sig til at strikke. Da klokken var godt 10, ordnede hun et og andet i køkkenet, inden hun inde i dagligstuen begyndte at klæde sig af. Før hun gik til sengs, følte hun trang til

et nødvendigt ærinde, gik derfor gennem sovekammeret og køkkenet ud i gården, ned gennem denne og ud ad en port ved trykkeriet i den modsatte side, derfra rundt om ejendommen og endelig over gaden til en ejendom, hvor en af hendes bekendte, Stine Dam, boede. Dennes retirade havde hun fået lov til at benytte. Fra Stine Dams gård gik hun samme vej tilbage til sin lejlighed. Lampen i sin stue havde hun slukket, før hun gik.

I denne gård havde hun nogle høns, som hun på et eller andet tidspunkt havde været over at lukke for. Hun opgiver forskellige tider, når det fandt sted og til sidst, at hun ikke kan huske, når det skete. Forholdet er formentlig uden betydning i forbindelse med hovedsagen.

Da hun blev foreholdt det mærkelige i, at hun gik denne omvej i stedet for at gå ud ad Marchers port og lige over gaden, hvor Stine Dam boede, forklarede hun, at da hendes dør ud til porten var låset og meget besværlig at lukke op og i, fandt hun det bekvemt at gå denne omvej.

Hertil oplyser havnevagtens kone, at hun aldrig har bemærket, at Frænkes dør var vanskelig at lukke op og i, og hun mente, at Frænke aldrig plejede at låse den. At Frænke, der havde gift og var meget kuldsvær, i halvpåklædt stand skulle være gået den lange omvej, fandt hun meget besynderlig. — Senere rettede Frænke det til, at grunden til at gå den længere vej var, at hun trængte til lidt bevægelse efter at have siddet stille så længe.

Hun blev endvidere foreholdt, at den måde, hun opgav at have tilbragt aftenen på, ikke passede med de oplysninger, hendes logerende typograf Rasmussen havde afgivet. Hun fastholdt imidlertid sin forklaring.

Frænke og hendes familie havde gennem mange år fået syet fodtøj hos skomager Peter Jensen i Poulsker, og de senere år havde skomager Jacobsen i Snogebæk forsålet fodtøj for Frænke.

Begge blev afhørt, og skomager Jensen havde sammen med politibetjenten været ved Markeregård og set på sporene i pløjemarken. Der var dog intet af det fodtøj, som var fundet i Frænkes lejlighed, der passede til fodsporene.

Skærtorsdag den 10. april kl. 3 eftm. blev Frænke atter fremstillet i retten, mindet om dagens betydning og formanet til at fri sit sind og åbne sig selv adgang til Herrens bord derved, at hun frimodigt bekendte sin brøde, hvis hun var sig nogen sådan bevidst.

Hun fastholdt stadig, at hun intet havde at bebrejde sig selv, og at hun var uskyldig i den forbrydelse, hvorfor hun var blevet fængslet.

På opfordring forklarede hun atter i enkeltheder sin færden afte- nen før branden stort set i overensstemmelse med tidligere for- klaringer.

Efter at have været arresteret over en måned anmodede Frænke den 29. april om at måtte blive fremstillet for herredsfogeden.

Hun sagde, at der var en ting, som hun hidtil havde glemt at fortælle. Da Lars Kofoeds kone var gået, strikkede hun lidt på sin strømpe, derefter tog hun lampen, gik ind i soveværelset og lukkede døren. Hun ville finde nogle lapper frem fra Dragkisten til at repa- rere en datters kjole med. Hun antager, det varede et kvarters tid, hvorefter hun atter vendte tilbage til sin stue.

Hun blev opfordret til at gøre rede for, hvor hun var henne mel- lem klokken 8 og 9, da Typograf Rasmussen søgte hende i hendes lejlighed.

Hun mente, at hun i det øjeblik havde været inde i kammeret og ledt efter lapperne.

Hun blev gjort opmærksom på, at typograf Rasmussen havde aflagt ed på, at døren til sovekammeret stod åben, og at der var mørkt i begge værelser, da han søgte hende.

Hun erklærede da, at så kunne hun ikke gøre sig selv rede for, hvor hun havde været henne.

Den 1. maj stod Frænke for sidste gang foran sin dommer i retssalen på Nexø rådhus.

Hun blev indtrængende formanet til at tale sandhed, hun sagde da, at hun igen var kommet i tanker om noget, som hun ikke tid- ligere havde fortalt.

Da hun efter at have søgt efter lapperne omkring kl. 9 vendte tilbage til sin dagligstue, gav hun sig igen til at strikke, men da hun havde beskæftiget sig dermed nogen tid, var hendes lampe ved

at gå ud på grund af mangel på olie. Hun slukkede den derfor og gik gennem sovekammeret og køkkenet ned i gården for at besørge et nødvendigt ærinde, som hun forrettede uden for køkkendøren. Hun så derefter til nogle strømpes, som hun havde hængt til tørring der, og gik så op i den anden ende af gården for at samle noget papir sammen, som var kastet ud fra trykkeriet; hun brugte papiret til at tænde op med. Derpå vendte hun tilbage til sin lejlighed, tændte i køkkenet en lille lampe, tog stenolieflasken, gik ind i dagligstuen, fyldte olie på lampen der og tændte den.

Hun blev gjort opmærksom på, at det, hun her fortalte, ikke gav nogen forklaring på, hvor hun opholdt sig i det øjeblik, da typograf Rasmussen mellem klokken 8 og 9 hverken traf hende eller Lars Kofoeds kone til stede og heller ikke fandt hendes lampe brændende i nogen af de lokaler, gennem hvilke han passerede eller i hvilke, han kunne se ind.

Næste retsmøde i brandsagen fra Tjørneby fandt sted den 7. maj på byfogedkontoret. Det var ganske kort, og protokollens referat lyder således: Der fremlagdes skrivelse fra sandemand Kofoed, Poulsker, af 4. ds. samt dødsattest for Anne Cecilie Jensen af 5. ds., endvidere afskrift af den af prakt. læge J. C. Gerner afgivne dødsattest i anledning af, at arrestantinden natten mellem 2. og 3. d.m. har taget sig selv af dage i arresten, så at hermed undersøgelsen bliver foreløbig sluttet.

Af dr. Gerners dødsattest fremgår det ikke klart, hvorledes Frænke har båret sig ad med at aflive sig selv. Dødsårsagen angives at være strangulatis, og der tilføjes: hvortil årsagen rimeligvis må antages at være samvittighedskvaler.

Den 8. maj blev Frænke begravet på Sct. Pouls kirkegård.

Allerede midt i april måned var man fra et vist hold åbenbart i tvivl om, hvorvidt herredsfoged Petersen kunne opklare branden.

Formanden for Bornholms Landboers Brandforsikring, bankbestyrer Chr. Lohmann, Rønne, anmodede nemlig da gennem amtet om, at der må blive beskikket en forhørsdommer til at søge oplyst årsagen til ildsvåden på den 6. slg. i Poulsker den 21/3 og særlig,

hvorvidt brandlidtes søster Anne Cecilie Hansen, der har været arresteret som sigtet for at have foranlediget den nævnte brand, er skyldig eller ikke.

Efter Frænkes død anså justitsministeriet sagen for bortfalden.

At bankbestyrer Lohmann på sit selskabs vegne var stærkt interesseret i at få fastslået, om Frænke var skyldig eller ikke, viser opgørelsen af hendes dødsbo.

Den 6. maj mødte skifterettens folk i Frænkes lejlighed i Bredgade og registrerede indboet, som blev vurderet til kr. 1.641,90.

Der gik dog omtrent et år, inden den endelige opgørelse fandt sted, grunden hertil er måske at søge i, at tre af sønnerne opholdt sig i Amerika. Nettoformuen androg da 30.783 kr. Ud over indboet bestod den hovedsagelig af pantcoblignationer, heraf 10.000 kr. i Nørregård.

Efter den form, Andersen Nexø har givet sin novelle, må man gå ud fra, at han og hans familie anså Frænke for skyldig. Fra anden side inden for familien kendes dog udtalelser, der giver udtryk for den modsatte opfattelse.

Af forhørene kan fomentlig fastslås, at Frænke aftenen før branden en kort tid, måske en lille halv time, ikke har været hjemme i sin lejlighed, og at hun ikke har været i stand til at give en rimelig forklaring på, hvor hun da opholdt sig.

KILDER

- Bornholms Sønderherreds Politiprotokol 1881-86.
 Bornholms Sønderherreds Politidokumenter 1871-84.
 Nexø Skifteprotokol 1876-85.
 Nexø Kirkebog.
 Sct. Pouls Kirkebog.
 M. Andersen Nexø: Muldskud. København 1900.

»BORNHOLMERSKOLEN«
ISAKSON OG WEIE PÅ BORNHOLM

Af stud. mag. i kunsthistorie *Leila Krogh*

Spørgsmålet om man kan tale om en Bornholmerskole er blevet rejst flere gange. Det er notorisk, at mange kunstnere i begyndelsen af dette århundrede søgte til Bornholm og Christiansø, hvor de slog sig ned – om ikke i deciderede kolonier, så opretholdt de dog en nær kontakt, malede samme steder og udvekslede synspunkter. En nøjere undersøgelse viser, at nogle emner er fælles, den maleriske opfattelse, anvendelsen af lyset og af farverne. Men skyldes dette andet, end at de malede samme sted, på samme tidspunkt og med samme idealer? Er der tale om en sammenhæng i videre forstand, har de et fælles idémæssigt grundlag?

Tidligere skildringer af Bornholm er få og spredte. De første er af Jonas Haas, som i 1756 lavede kobberstukne tavler til Thura's »Beskrivelse over Bornholm og Christiansø«. De næste, der ligeledes var en serie, kom mere end et halvt århundrede senere. Det var farvelagte raderinger, udført af den fynske maler Søren Læssøe Lange, der udsendte dem i 1819–24. Den unge prins Christian – senere Christian VIII – vel den mest kunstinteresserede regent, vi har haft, ville at I. C. Dahl skulle tage til Bornholm »for at samle og opbevare Afbildninger«. Eckersbergs rejsefælle, landskabsmaleren I. P. Møller, der tidligere havde færdedes i andre danske »bjerge« på Møns Klint og Stevns, nåede i 1824 de bornholmske højder, og hans arbejder fra 1825 og 1826 er de ældste olie billeder fra Bornholm. Christian Købke og et par fra hans kreds besøgte også øen men uden nævneværdige resultater.

Den første, der virkelig med iver og interesse malede på Bornholm, er Vilhelm Kyhn, der dog, på grund af den uvante materiale-virkning granitten og klipperne havde, ikke nåede at skabe noget malerisk overbevisende som f. eks. hans brede jyske landskaber. Kyhn har også ligesom Holger Drachmann lavet søstykker fra

Bornholm, men de virker ikke som Drachmanns tysk romantisk præget. Han færdedes sammen med Kristian Zahrtmann, der som den første indfødte malede billeder fra sin fødeø.¹ Han følte sig på ingen måde bundet af den specielle bornholmske natur, de fleste af hans landskaber kunne have været malet et hvilket som helst andet sted i Danmark. En gennemgang af oeuvrekataloget i S. Daneskjold-Samsøes bog 1942 om Zahrtmann har givet det resultat, at 41 billeder har et bornholmsk landskabsmotiv, 18 er fra andre steder i Danmark, og 47 er fra udlandet. Disse landskaber udgør kun en mindredel af hans produktion.

Det er fristende at tænke sig en forbindelse mellem Kristian Zahrtmanns hjemstavn, hans sommertilholdssted Cività d' Antino og hans elevs ophold på Bornholm. Men denne trekant er ganske givet en tilfældighed. Zahrtmann agiterede på ingen måde for Bornholm, og han ligger også malerisk – hvor jeg mener, at det specielle bornholmske i natur og farver har betydning – langt fra sine elever. Det kan dog have haft betydning, at mange af de malere, der kom til Bornholm omkring og efter 1. verdenskrig, kendte hinanden fra elevtiden på Zahrtmanns malerskole, og derved har inspireret hinanden til at tage til den lille østlige ø. Zahrtmann holdt alle dage kontakten til Bornholm ved lige, og indtil 1890'erne har man billeder fra hans hånd med bornholmske motiver.

For en ordens skyld skal nævnes, at de to bornholmske fødte malere Michael Ancher og Lars Hansen ikke i deres kunst har været præget af det bornholmske.

Bornholm blev først rigtig opdaget 1911, hvilket kan skyldes forskellige ting. I det foregående blev det påpeget, at det ikke er overvældende, hvad der tidligere er blevet malet på Bornholm, og at indfødte bornholmske maleres værker endog er minimale. Men nu er der tale om kunstnere, der slår sig ned som helårsbeboere, eller om kunstnere, der vender tilbage til øen sommer efter sommer for at bruge naturen som emne eller udgangspunkt i deres kunst. Formålet med denne studie er at undersøge, om man kan tale om en Bornholmerskole analogt med f.eks. Skagens- og Ods-herred-skolen.

Isakson: »Landskab ved Mindet, Christiansø«. Statens Museum for Kunst.

Hvis man ser rent historisk på landskabsmaleriets udvikling i Danmark, og starter ved »malerkunstens fader« Eckersberg, der gik i Dyrehaven med sine elever, og selv stort set holdt sig til Sjælland, kunne man her se en udvikling: Også Johan Thomas Lundbye og Peter Christian Skovgaard bevægede sig rundt på Sjælland, Dankvart Dreyer når Fyn, og efterhånden drages Jylland

med ind af Vermehren, Vilhelm Kyhn og senere Hans Smidth, og i 1870'erne nås skagensmalernes jagtmarker. Denne udvikling er foregået i koncentriske cirkler med centret i København, og da der kun mod vest er mulighed for at få dansk land under fødderne, skrider udviklingen etapevis denne vej. Og først efter 1900 bliver cirklerne så store, at Bornholm og Christiansø inddrages.² Rent afstandsmæssigt ligger Bornholm ikke længst væk fra København, men at den lange og noget besværlige sørejse skulle afskrække, kan tænkes (jvnfr. Martin Andersen Nexø's rejse til Bornholm).

En anden grund kan være, at kunstnere, der var tiltrukket af den stille skønhed i de bakkede skove og engdrag – at finde overalt i Danmark – slet ikke havde temperament til at male på Bornholm. De forrevne og uregelmæssige klipper, smeldende farver var hele deres psyke og malergerning imod. Romantikerne gik i deres stræben efter vilde og forrevne partier uden om Bornholm, mens Møns Klint, skrænterne ved Store Bælt o. s. v. var yndede emner. Disse kan erstatte Schweiz's bjerge, der på det tidspunkt var idealet – i modsætning til Bornholms specielle klipper.

*

Ejendommeligt nok er det en udlænding – nemlig svenskeren Karl Isakson – der stærkest og mest overbevisende starter med at fortolke det bornholmske særpræg i sine billeder. Rent tidsmæssigt var Isakson ikke pioner, andre havde i flere år malet der, og gennem disse og disses venner fik han kendskab til stedet.

Isakson havde på sine sommermalerejser prøvet adskillige andre steder, steder, der i natur og egenart minder om Bornholm, men han fandt ikke noget, der i større udstrækning kunne tilfredsstille hans krav til maleriske motiver. I 1901 var han med et par malerkammerater på nogle øer ved Kalmar, med vand, klipper og skov, og sommeren 1903 var han på »Blå Jungfrun« i Stockholms skærgård, hvor han levede vildmandsliv med et par kolleger. Også andre steder, Møn, Kalundborg, Bohuslän og Västergötland frekventrede han i sommermånederne. I Gjærn hos Ejnar

Nielsen finder han en natur, der tiltaler ham meget, og i sine breve bruger han vendinger, der kan måle sig med hans udtalelser om Bornholm. Han skriver 1905 fra Gjern til Sophus Danne-skjold-Samsøe, som han kendte fra opholdet hos Zahrtmann i Civita d'Antino: »Ja, nu är jag i Jylland och jag må erkänna att naturen här är ganska imponerande... det är något här i färgen på backarne som gör att man ibland inbillar sig vara i Spanien och där ville jag gerna vara.«³ Senere vender Isakson da også tilbage til Gjern, til den natur og de mennesker, der har betaget ham. Men da han havde gjort bekendtskab med Bornholm, går de fleste af hans sommerture dertil. I 1910, året før han kommer til Christiansø, havde han om sommeren fartet rundt, dels i Sundshult og Bohuslän, og dels været ved Kalundborg Fjord hos maleren og keramikeren Leon Ehlers.

Ud over det, der rent malerisk tiltrak Isakson på Bornholm, kan nævnes det miljø, der var og efterhånden blev skabt. Det var folk, han var på bølgelængde med; han havde behov for at diskutere, mest kunst, og det blev tilfulde gjort dér.

Isakson vedblev, al den tid han opholdt sig i Danmark, at være svensk statsborger, det lå ham endog på sinde at opretholde det og holde kontakten til hjemmet i Stockholm ved lige, selv om moderens talrige og indtrængende opfordringer om at vende hjem var en plage for ham, og selv om han var skuffet, når han ikke fik den anerkendelse fra Sverige, som han ventede, i form af understøttelse og tillid. Samtidig følte han sig stærkt menneskeligt og malerisk knyttet til kunstnerkredsen og -miljøet i København, men har dog i et brev givet udtryk for, at det gik udmærket, blot var han bange for at blive for dansk. Denne stilling med to lejre, hvor han balancerede mellem afstandtagen og nær tilknytning, altså med et ben i hver lejr, ben, der på ingen måde stod trygt og solidt plantet, kan måske være en forklaring på hans glæde ved at være på Christiansø. Man kan på denne baggrund se Bornholm som en fællesnævner, der i natur og i al fald rent sprogmæssigt ligger Sverige nærmere end Danmark. Og samtidig var der både danske og svenske kunstnere i kredsen. Også på anden måde kan

man se Christiansø som en fællesnævner, den har en natur som Sveriges og bebyggelse og farver som Italien.

*

Men den eneste rigtigt overbevisende grund til, at Bornholm netop omkring 1910 blev opdaget, ligger i en malerisk forklaring. Tidens kunstneriske strømninger og idealer havde et sådant præg, sådanne krav, som netop det bornholmske særpræg harmonerede fint med.

Der var tale om nye strømninger og idealer. Det var fra Frankrig, nyskabelserne kom, og disse blev forarbejdet på grundlag af kunstnernes danske forudsætninger. Der blev bygget videre på impressionisternes syn på farverne og de øjeblikkelige lysvirkninger, således at de rene farver og formen bliver vigtigst. På Bornholm og Christiansø var der mulighed for at praktisere disse ideer, og man kan i denne forbindelse kalde Christiansø et ABC-motiv for malere.

Bornholm var et af de steder, hvor dette kunstneriske gennembrud kom til udtryk, og for alvor knyttede en forbindelse mellem dansk kunst og betydningsfulde strømninger i europæisk kunsthistorie.

Man kan stille det spørgsmål om de franske strømninger, der prægede tiden, var blevet fortolket på en lignende måde, hvis Bornholm ikke havde eksisteret; med Bornholm tænker jeg på de rene, skarpe belysninger, klippernes flademæssige former, terrænets opbygning og den frodige vegetation. Havde vi fået det samme resultat et andet sted? Og omvendt kan spørgsmålet stilles: hvis de strømninger ikke havde været fremme i tiden, var Bornholm så ikke blevet opdaget? Tilsvarende spørgsmål – begge veje – kan man stille i forbindelse med skagensmalerne, fynboerne o.s.v., i det hele taget en malerkreds, der er geografisk bestemt.

Det er tilfældet flere steder i Danmark, at kunstnere »opdagede« et landskab, gjorde det kendt gennem deres billeder, så publikum, der var gjort opmærksom på stedet, myldrede derhen. At stedet var set med en malers øjne, virkede som en formidling, og det blev hurtigt indtaget af et ikke malende publikum. Hornbæk og

Isakson: »Store Tårn, Christiansø«. Engwall p. 197.

Skagen er klassiske eksempler på dette, mens Bornholm og Christiansø danner en undtagelse. I den historiske redegørelse er det påpeget, at det først var omkring 1910, Bornholm og Christiansø gjorde sig gældende som motiv i malerkunsten. Mens sommergæster og lystrejsende strømmede til Bornholm og Christiansø allerede fra 1870'erne og -80'erne. Der er mange attraktive momenter, andre end de rent maleriske, f. eks. geologiske, historiske – både nyere, oldtids og folkelige. Også det spændende dyre- og planteliv er aktive. Desuden følte de kunstnere, der malede på Christiansø fra 1910 og fremefter, sig plaget af turister, der hver dag omkring middagstid væltede ind på øen. Det skete, at Isakson

om foråret tog til Christiansø, flygtede til København i sommerens højsæson, på grund af øens invadering, og vendte tilbage igen om efteråret, når der var mere affolket. Nogle af kunstnerne havde arbejdet energisk på at gøre øen til et kunstnerreservat, men efter Oluf Høsts udsagn var det umuligt, fordi stedet allerede var kendt af så mange turister, som det ville være vanskeligt at holde væk.

*

Efter hjemkomsten fra et pariserophold 1911 fik Isakson det råd fra sin læge, Rovsing, at han skulle tage til det smålandske højland for den milde og styrkende lufts skyld. Men Isakson havde fra nogle yngre bekendte, maleren Axel Salto og kunsthistorikeren Poul Uttenreiter, hørt om Christiansø, hvor der var sundt klima og nye og gode motiver. Blandt andet vakte denne anbefaling hans interesse for øen, og ønsket om at tage derover blev effektueret.

I »I kunstens tjeneste« skriver bogens forfatter, S. Danneskjold-Samsø følgende om Isaksons første besøg på Christiansø (p. 121): »Da Isakson og jeg i foråret 1911 drøftede sommermaleplads, fortalte jeg ham, hvad jeg gennem familie havde hørt om Christiansø. Også fra anden side havde han vist fået stedet beskrevet. Han tog derover i begyndelsen af juni og skrev til mig om øen den 25de i samme måned... Han var taget derover, fordi han var nedtrykt og nervøs og gerne ville være sammen med glade og forrøjede mennesker...«

Kort efter ankomsten sender han positive breve om sit ophold, og en beretning til S. Danneskjold-Samsø lyder således (»I kunstens tjeneste« p. 121): »...Här är mycket vackert dvs. det är utomordentligt pittoreskt och malerisk icke hvad man kallar stor natur. Men deremot äro husen här rena mästerverk med stor kraftig stil öfver sig. Och hvilken färg öfver dem, man kan icke undgå att tänka på södern när man går utmet hamnen med sin ockergula huslänga och de härligt kraftiga träden mitt för kommandantens hus...« (derefter følger en beskrivelse af det pensionat, hvor han selv boede, mens de fleste andre malere boede sammen rundt omkring på øen, mange i Møllehuset, men også sygehuset, fængslet og

de små huse blev taget i brug. Både her og i Gudhjem søgte Isakson at isolere sig, men dog ikke mere end at han søgte til beboede steder, hvor også andre malere holdt til, f. eks. var Olaf Rude, Oluf Høst og Povl Schrøder også indlogeret på Aachens Pensionat i Gudhjem 1921) »... Jag har min vana trogen börjat på en del och så kniper det i ögonblicket för mig. Vad konsten »at blive ved« är svår för mig...« (tidligere i brevet nævnte han to brasilianske papegøjer, som han nu giver en mere udførlig beskrivelse af) »... Den ena papegöjan är blå på hufvudet, en härlig grön färg på kroppen, en fjäder i vingarne ren strålande kadmium, en brinnande röd och så stjärtfjädrarne ultramarinblå...« Det fremgår således af brevet, at Isakson allerede fra starten bliver betaget af forskellige stærke farver og finder noget italiensk i miljøet.

I Gustav Engwalls œuvrekatalog (»Karl Isakson« 1944) findes opført 7 billeder, der er malet på Christiansø 1911, og det mest fremtrædende af disse er: »Landskab ved Mindet« (Kunstmuseet, afbildet Engwall p. 141). Det har været i maleren Johannes Larsens eje ligesom billedet fra Møns Klint (Kunstmuseet).

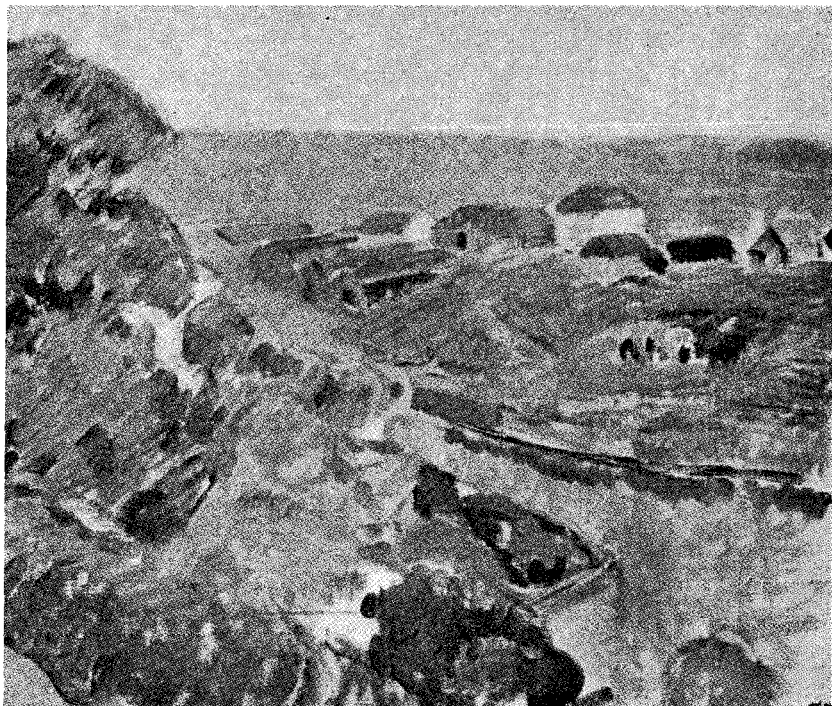
Dette landskab ved »Mindet« – en lund midt på øen, der blev anlagt i 1771 til erindring om kommandant Stibolt – er et af dem, der blev malet færdig under hans første ophold. Midt for løber en vej, hvis retning ikke er entydig bestemt, den kan både betragtes som løbende ind i billedet, bort fra beskueren; ud af billedet, mod beskueren; og en tredje sandsynlig mulighed er, at bevægelsen er i ligevægt, nemlig når man opfatter den plet, hvor løvmasserne har kastet deres skygge som dominerende. Vejens forløb bliver i øvrigt markeret af den buede linje, som gærdet aftegner, og stolperækken til venstre, der stritter op af jorden som udråbstegn i lidt skødesløse retninger.

Her er et tonspil af farver, der er uløseligt forbundet med emnet, og i forhold til Isaksons tidligere værker er der sket en forenkling af farvernes antal således, at man næsten kan tale om en treklang, tonende frem i blide, sarte grønne, syrenlilla og blå kulører. Dels er der grønne løvmasser og græsset på vejen,

dels de lyngfarvede klipper i baggrunden, der kaster reflekser på træernes stammer og på jordens bevoksning – der dog ligeså godt kan være klippeundergrunden, som kommer til syne. Og desuden den blå himmel og havet, der er tredje faktor. Billedet har en elegant og næsten virtuos lysvirkning, men er dog ikke hans ypperligste koloristiske præstation. Sammenlignet med sommerens øvrige resultat er dette det bedste, naturmiljøet er måske endnu for uvant.

Dette dybdeperspektiv gennem løvmasser mod et lysende punkt har han forsøgt sig med året før i et sommerstudie fra Bohuslän (Engwall p. 112). Det er nærliggende – ved at sammenholde komposition og teknik – at forestille sig, at Isakson i 1910 har kendt Cézannes »Allé ved Chantilly« (1888) fra en reproduktion (Lionello Venturi »Cézanne« 1936, nr. 628), og at han før sommeren 1911 har haft lejlighed til at se originalen, der fandtes i Vollards samling i Paris.⁴ Isakson var i Paris foråret 1911, hvor han sikkert for første gang havde lejlighed til at se Pellerins Cézanne-samling. Ligeledes var der to franske udstillinger i København dette år, hvor Charlottenborg-udstillingen viste billeder fra danske samlinger med repræsentation af Cézanne. I »Landskabet ved Mindet« fra 1911 ses de diagonale penselstrøg, der vidner om et intenst studium af den store franskmænd og viser, at Isakson må have set originaler af Cézanne et eller flere af de ovennævnte steder.

På Ertholmene – nærmere betegnet Frederiksholm – malede han denne sommer også »Den gamle præstehave« (Kunstmuseet), der er mere ufærdigt. Man får ikke noget indtryk af selve haven, men muren omkring og nogle træer, der gror i den. Det bærer præg af at være opgivet på et tidligt tidspunkt, som så mange af hans andre billeder. Farven er fortyndet med terpentint, hvilket har gjort det vanskeligt for ham at male over og rette, hvis en farvetone eller et strøg var forkert. Denne teknik med fortyndede farver giver billedet et akvarelagtigt præg, og kan meget vel være inspireret af Cézannes akvareller. Når han således havde kasseret et lærred, forlod han ikke motivet, men startede på et nyt, som han slog op på

Isakson: »Udsigt mod Frederikshavn«. Engwall p. 143.

samme måde og fortsatte, hvor han tidligere var standset, og arbejdede videre med de indhøstede erfaringer som udgangspunkt. Han stillede umådelig store krav til sig selv og arbejdede intenst og vedvarende med de maleriske problemer, han havde sat sig for at løse. Han havde store mål og forbilleder, som han arbejdede med skyklapper på for at nå.

Den ufærdige virkning i »Den gamle præstehave« fremkommer dels ved de hvide umalede felter, der pletvis ses på lærredet og dels ved de enkelte strøg, der virker upræcise i formen og koloritten. Man fornemmer en hinde trukket over de nederste 8/9 af billedet, mens kun den øverste stribe skinner klart.

Han er her gået ud over den grøn-lilla-blå treklang og har givet den nederste del af muren en okker farve, huset til venstre en rød

og en gul – alt udført med en blanding af diagonale penselstrøg og homogene sammenhængende pletter.

Trækronen bærer præg af stormvejret, den hælder mod bygningen, en retning, der understreges af vejen og muren. Til venstre ses gavfladen og taget af et hus, der helt er underordnet helheden, modsat de billeder, hvor husene bliver skildret som hovedpersonerne. Han havde allerede et stykke tid malet huse i helt forenkledede former, anbragt i nøje kontakt med landskabet, der dog sammenlignet med tilsvarende billeder i tiden efter hans ophold på kubist-skolen 1914 kun kan betragtes som en kim, en på dette tidspunkt latent del af hans udfoldelsesområder.

»Udsigt mod Frederikshavn« (Engwall p. 143) – også et ufærdigt billede fra 1911 – er et fuldgyldigt eksempel på en type billeder, der omkring 1920 når sin fuldendelse.

Fra et højt punkt på Christiansø har Isakson stået og haft udsyn over den mindre nabø. I venstre del af maleriet skildrer han en vegetation, der i udformning minder om »Den gamle præstehave«, i midten og til højre den bebyggelse, hvis former Isakson i de følgende år arbejder videre med. Husene ligger på en række med de gavlvendte fiskerskures karakteristiske silhouet længst mod venstre og fængslets store regelmæssige bygningsklods i midten. Det er former, der ikke er indbyrdes sammenarbejdet til et spil af flader, der holder hinanden i ligevægt. De danner ikke dristig kontrast til den ufriserede og vegetative bevoksning, som det er tilfældet senere i hans kunst. Husene ligger her som en næsten ligegyldig tilføjelse i øens ansigt, de kunne uden nævneværdig kompositionsmæssig ændring være udskiftet med en gruppe træer.

Som et mellemstadium mellem disse billeder og billederne fra tiden omkring 1920 er et smålandsk landskab (Engwall p. 133). Det er malet efter mødet med kubismen, og husenes flader er klart afgrænsede og kantede, formet således, at det følger kubismens regler, men ikke udnytter alle muligheder.

I et andet smålandsk landskab fra denne tid er opgaven grebet an på en anden måde (Engwall p. 157). Isakson har ikke ladet en enkelt klods dominere, men forsøgt at skabe et samspil mellem

husenes felter og imellem de kubeagtige høstakke. Den styrke og bevidste udformning, de senere billeder gennemføres med, mangler dog her.

*

Den følgende sommer vendte han ikke tilbage, fordi han var på rekreation i Sverige, men igen i 1913 tog han til Christiansø. Fra dette ophold eksisterer der ingen billeder, men kun begejstrede breve skrevet til moderen. I krigsårene var han som udlænding udelukket fra at komme dér, men tilbragte de mellemliggende sommere i blandt andet Stockholms skærgård, Småland og Bohuslän. Der var ingen andre steder i Danmark, hvor han ville tilbringe disse perioder.

*

Før krigen havde han holdt sig til Christiansø, men i 1919 var han både i Svaneke og Gudhjem, og nåede først Christiansø i august. Det var seks år siden, han havde været på øen, og han skriver hjem om sin tilfredshed ved at være der (Engwall p. 183. 30-7-19): »Jag har det utmärkt här, har fått ett härligt rum... Jag har det bra på alla sätt. Arbetet går dock inte vidare bra, då vädret är ostadigt, men jag har utbyte av att vara här.«

Foråret 1920 blev han syg og var kun derovre i to mindre perioder. I forsommeren var han en kort tur i Gudhjem, og i september var han på Christiansø, hvor Edvard Weie, Oscar Hullgren og Olaf Rude endnu var tilbage. I højsommeren boede Isakson hos Johannes Larsen og senere i Gjærn hos Ejnar Nielsen, hvorfra portrættet af denne stammer.

Den sidste tid på Bornholm og Christiansø var sommeren 1921, hvor han boede tre måneder i Gudhjem, et ophold, der som alle de foregående var præget af rastløshed og nervøsitet. Peter Simonson, der ligeledes opholdt sig i Gudhjem, skriver til Danneskjold-Samsøe, der var i Civita d'Antino, blandt andet følgende vendinger, som så ofte er brugt i forbindelse med Isakson (»I kunstens tjeneste« p. 173, 28-6-21): »... Isakson er en del nervøs... klager over, at han ikke kan komme rigtig i gang med sit maleri...«

Selv skriver Isakson til Cività d'Antino i sit sidste brev til Danne-skjold-Samsøe om opholdet («I kunstens tjeneste» p. 175, 22–7–21): »...I Gudhjem (icke Melsted) var det ju hårligt solsken, men de många röda tegltaken och de många turisterna irriterade efterhånden... Vi voro öfver til Christiansø en dag.« Tit var Isaksons ture til Christiansø korte, han følte sig indespærret på grund af øens begrænsede størrelse og beskedne antal mennesker. Han var som regel glad ved de andres selskab, men da øen ikke er større, var han bundet på hænder og fødder. Det, at han brød op og rejste et andet sted hen med kort varsel, skete ikke kun her. Han havde for vane pludselig at bryde op og rejse af sted, både fra sin bopæl og fra midlertidige opholdssteder i Europa.

En videreførelse af de billeder med kubistisk tilsnit, der tidligere er omtalt, er »Udsigten over Svaneke« fra 1919 (Engwall p. 186). Som en massiv blok, der behersker hele billedet, er de små huse i Svaneke skildret, uden egentlig interesse for det karakteristiske og særegne i de idylliske bindingsværkslænger. Der er ingen mulighed for at identificere, det kunne være en hvilken som helst bebyggelse, i modsætning til de fleste andre billeder fra Bornholm og Christiansø, hvor lokaliteten eller i al fald det specielle bornholmske træder tydeligt frem. Det er husene som form og farve, der har besat Isakson, kun få lokale træk er der levnet rum for. Han har sikkert under sit ophold på kubistiskolen i Paris 1914, og i tiden efter, haft for øje, at de små farveglade bygninger i fiskerlejerne på Bornholm ville være velegnede til dette »skema«. Husene havde det rigtige præg, støbning, lå tæt ved hinanden, vilkårligt og uden plan i et sådant terræn, at de kunne anskues skråt fra oven. På grund af krigen havde han været afskåret fra at male derovre, og i 1919 er han ivrigt gået i gang, uden at give sig tid til at forarbejde motivet yderligere, end det rene neutrale motiv krævede.

Husenes former er sammenarbejdet til en ligesidet trekant, der har grundlinjen løbende i de fjerneste huses tagskæg og topunkt på lodlinjen pegende nedad. Kun det bageste hus og bygningen med halvvalmen i forgrunden skiller sig lidt ud af massen.

Weie: »Postbåden kommer«, Swane p. 35.

For at styrke hver enkel form er de blevet rendyrket uden distraherende faktorer, ved at udelade skorstene og vinduer. Himlens renhed fremhæver det regelrette, og de to træer til højre er anbragt for at formidle overgang mellem husklumpen og jorden foran, der er gjort levende ved sine tre havegange.

Netop i forbindelse med dette billede vil en digression have sin berettigelse for at påpege en tilsvarende udvikling i arkitekturen. Ganske naturligt er dette fælles præg at finde i de huse, der figurerer i malerkunsten, og tilsvarende i de huse, der udformes af en samtidig ung arkitekt, Kay Fisker, i netop de østbornholmske omgivelser. De små bygningsklodser har en vældig fin rumlig form, der harmonisk hviler i sig selv: særlig de klodser, hvor skarpe kanter er skåret af og halvvalmen afslutter, virker som selvstændige helheder. Disse stenterninger får lov at virke i fred, byerne

består stort set af enfamilieshuse, der ikke ligger isoleret, men i nær tilknytning til naboen uden nogen form for kendskab til byplanlægningens rette vinkler.

Det er disse »byggeklodser«, der er som skabt til kubistisk udformede billeder; og ligeledes er det denne form, Fisker har optaget og arbejdet videre på i den lille stationsbygning i Østerlars (1916). Den er til at gå rundt om, har en mættet volume og ingen vinduer. I Gudhjem har han udformet stationen som en massiv, temmelig bastant længe med en gennemgående karnapstamme hæftet på midt i facaden – en bygning ikke uden lighed med forgrunds- huset i »Udsigten over Svaneke«.

Dette kig over byen har Isakson anvendt til et andet billede (Statens kunsthistoriske Fotografisamling, Isakson nr. 113), men med en noget anden motivafskæring og -udformning. Det er i virkeligheden højre del og dennes fortsættelse, der nu fremtoner som en kileformet klump huse, der alle stikker tagryggen frem og danner – isprængt løvrige træer – en facetteret masse, præget af en tordenhimmel.

I »Udsigten over Gudhjem« 1921 (Engwall p. 191) har den teoretiske kubistiske lærdom bundfældet sig og danner grundlag for fortolkningen af byen Gudhjem. Husene ligger i en samlet gruppe, der går ind i billedets helhed på lige fod med de andre kompositions-faktorer, himlen, forgrunden og træerne. Bygningerne ligger rytmisk fordelt på en levende måde, dannet i regelrette former, der er gjort personlige med morsom placering af små rektangler, der markerer vinduer og døre. Særlig skaber døren og de to forskudte vinduer en venlig facade på huset, der ligger i forgrunden og putter sig, samtidig med, at det virker som forbindelsesled mellem det skrånende terræn foran og mellemgrunden.

Også her har Isakson arbejdet intenst og vedvarende med motivet, han er vendt tilbage og tilbage og har kæmpet med problemerne, trængt ind i dem, og har på ingen måde villet eskapere, søge nye jagtmarker, forlade det, han engang havde startet på.

I nogle af Cézannes Auvers-malerier fra 1870'erne (Venturi nr. 426 og 427) er der ligeledes en bebyggelse, der kryber op ad

et bjerg med spredt bevoksning, hvor husene er udformet mere kubistisk bevidst, men med en fremhævet vegetation.

I »Store Tårn« Christiansø 1920 eller 21 (Engwall p. 197) har Isakson boltret sig i rum- og fladegeometriske figurer – cylinderen, trapezet, rektanglet, trekanten og firkanten – og deraf skabt nogle gedigne former, der fremhæves af kontrasten til den helt udefinerlige vegetation. Midt i baggrunden skruer »Store Tårn« sig op, – den egentlige kerne i Christiansø's fæstningsanlæg, anlagt efter samme opskrift som de bornholmske rundkirker – men kun den øverste del er dog synlig. Foroven er denne tårncylinder gennembrudt af porte til kanonerne, og i midten skimtes spidsen af fyret. Helt til venstre i billedet ses en tilsvarende figur, komponeret som en kube plus en rektangulær form. På samme måde som de to figurer svarer til hinanden, ligger de to huse og holder hinanden i ligevægt, af det venstre ses kun tagets store trapez med skorsten, mens huset til højre fremviser en anseelig gavltrekant, der dominerer hele bygningen.

Der findes et par skitsetegninger til dette billede (Den kongelige Kobberstiksamling nr. 9232 d, 29) med nogle husmure, hvor Isakson allerede på dette stadie har opfattet gavlen og længen i forenklede kubistiske former. Blad 30 verso (samme skitsebog) er også en skitse hertil. Den dominerende gavltrekant til højre, taget og gavlen til venstre er rykket mere fra hinanden end på billedet, mens det store tårn ikke gør sig gældende. Stort set omfatter skitsen kun husene og lidt løv omkring dem.

Man ser her, hvordan Isakson har udvalgt nogle få huse, der indbyrdes danner et mønster, på en sådan måde, at man næsten kan tale om en opstilling. I al fald er det en fortsættelse af hans stilleben, hvor han selv udvalgte og arrangerede hver enkelt ting, her blot med noget anderledes faktorer. Det er billeder, hvor formen og farven er uadskillelige og gensidig fremhæver hinanden, samtidig med at figurer og genstande får flader og kanter og stærkere planforskydninger, med en for- og/eller baggrund, der levendegøres rumligt.

Også med dette motiv har Isakson grebet sujettet an på for-

skellig måde, i »Store Tårn« ligger bygningerne som en gennemgående bane i billedets mellem- og baggrund, hvorimod han i et andet har kørt udsynet videre mod højre (Statens kunsthistoriske Fotografisamling Isakson nr. 133). Den svundne gavl og tværlængen går igen, opfattet på samme måde, men ligger og kigger over det flade terræn og et hav, der er meget skematisk skåret til.

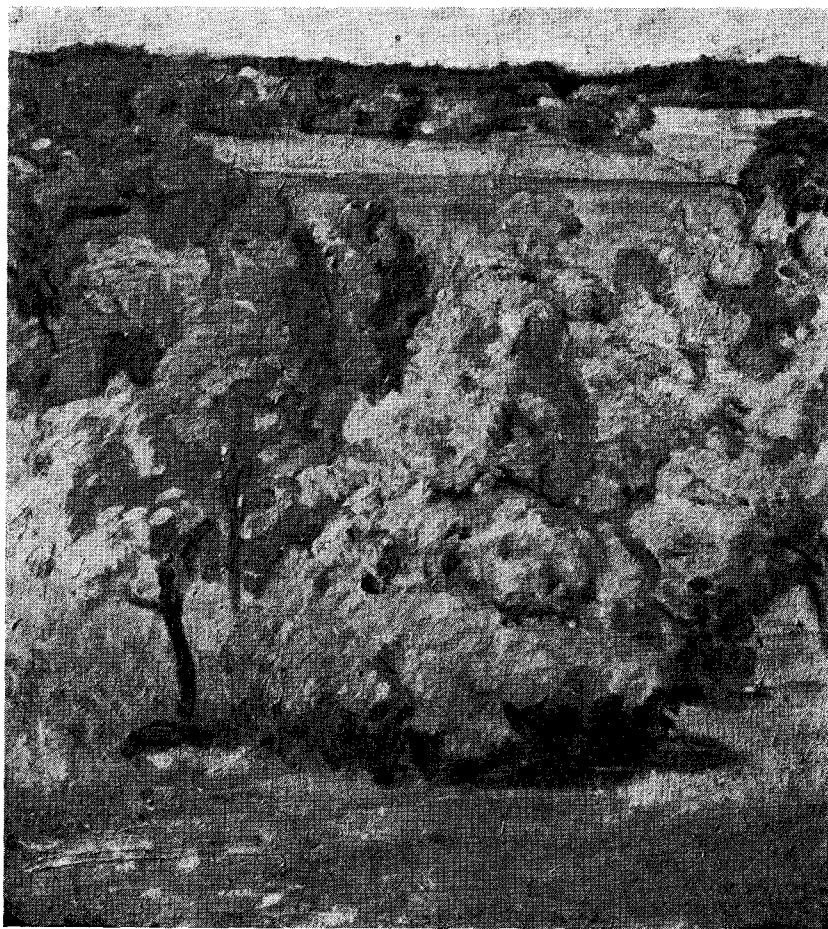
*

Da Isakson efter krigen vender tilbage til Bornholm og Christiansø, maler han den type billeder med kubistisk udformning, som er omtalt ovenfor, men særlig somrene 1920 og 21 udfører han også en gruppe, hvis værker stil- og emnemæssigt ligger hinanden nær. Det er overvejende naturskildringer, hvor bastioner og klippestykker medtages, men hele tiden med en dominerende vegetation.

Og netop her kommer Isaksons afhængighedsforhold til Cézanne tydeligst frem.

Til daglig på Bornholm og Christiansø, hvor kunstnerne færdedes meget sammen i deres fritid for at tale, diskutere og udveksle, vendte Isakson ustandselig tilbage til sine mange rejser og de oplevelser, han havde haft i forbindelse med »Cézanne«. Om aftenen læste man op af blandt andet Vollards Cézanne-bog og forskellige mere teoretisk prægede skrifter, f. eks. Sigurd Frosterus nyudkomne bog »Regnbågsfærgernes segertåg« (1917), hvorved det mere principielle, tankemæssige i den store mesters kunst kom til debat. Meget kraftigt opfordret af Isakson rejste Oluf Høst og Povl Schrøder sommeren 1921 til Köln og Berlin for at se van Gogh og Cézanne, en tur, som Høst efter eget udsagn aldrig ville have begivet sig ud på, hvis ikke Isakson i den grad havde skubbet på ham. I denne forbindelse siger Høst videre, at de stunder, han havde med Isakson, var bedre end nogen malerskole. Isakson selv kendte Cézannes kunst fra sine utallige udenlandsrejser, udstillinger i København, privatsamlinger og den litteratur, der var udkommet om mesteren.

Den egenartede natur på Christiansø, bastionerne, terrænsprin-

Isakson: »Landskab, Sundskult i Bobuslän«. Engwall p. 111.

gene, klipperne, farverne kunne her tillempes en realisering af Cézannes billed-konstruktioner. Men Isakson blev aldrig hængende i det logiske, han hævede sig op af teorien i kraft af den kærlighed, han nærrede til naturen, og i kraft af sine evner.

Til denne gruppe billeder med overvejende naturskildring kan henføres en skitsebog, der indeholder rene og skære forhåndsstudier, og som ikke skal henregnes til den kategori, Isakson kasserede som mislykkede forsøg.

Skitsebogen (Den kongelige Kobberstiksamling 9232 d) har 76 blade med 70 tegninger og kan sikkert dateres til 1920 eller 21, et par af bladene er direkte forlæg for olie billeder fra denne tid. Nr. 6 er en tegning af Kildendals Bastion, hvor der findes et tilsvarende maleri (Engwall p. 203), nr. 29 er Store Tårn, der ligeledes er blevet udformet i flere olie billeder (Engwall p. 197) (begge skitserne omtales i for bindelse med billederne), og mange af de andre blade er tilløb og forsøg til de ting, der blev malet i somrene 1920 og 21. Også nr. 23 kan identificeres, det er Frederikso set fra Christiansø med de tre gavlvendte huse på kajen, et påfølgende blad har samme motiv, men husene er mere indordnet helheden. Allerede i 1911 har Isakson malet dette motiv (Engwall p. 143).

Den første del af bogen er udført på Bornholm og Christiansø, mens den anden del indeholder modeller og religiøse motiver, som det er lettere at identificere. I denne forbindelse er det første del, der har interesse. Denne er meget homogen, og hvert enkelt blad bærer præg af at være gjort på kort tid; det eneste, der skiller sig ud, er »Promenaden« (nr. 13). En net lille tegning – der virker som et helstøbt og færdigbehandlet udsnit – med tre damer der spadserer, sikkert af klippestien i Gudhjem med »Mågestolene« i vandet. I alle de øvrige har man indtryk af, at Isakson har villet finde et sted, hvorfra et olie billede ville blive mest fordelagtigt.

Isakson har varieret motiverne, men også måden at opfatte disse på. Det er hele tiden det karakteristiske forløb af landskabets skråning ned mod vandet, selve havet og himlen, der bliver »taget op til debat«. Undertiden er dette set forfra, vinkelret på landlinjen, undertiden ses landet i profil – højt fra oven eller i samme niveau. Horisontlinjen er tegnet højt oppe på papiret, og da havet ikke er skraveret eller på anden måde fyldt ud, virker det lidt, som om havet hvælver sig hen mod beskueren, som om billedet var en del af en skal; øjet bliver ledt – med andre ord – i en halvmåneformet bane.

I nogle er bastionerne dominerende, enten som passiv mur, der er opløst i rektangulære former, skærende gennem det frodige land-

skab, eller også har man indtryk af, at alt det landfaste er fyldt op med kasseagtige store murklodser.

I nogle er klipperne dominerende, enten fremstillet som bløde, runde former, eller delt op i meget kubistiske flademæssige felter, med eksempler på helt stiliserede former, som strukturen i Edvard Weies karakteristiske billeder.

Også vegetationen har Isakson eksperimenteret med, udført i forskellige teknikker og linjer. Man kan til et vist punkt tale om, at den struktur, som landskabet har i kraft af klipperne, er noget typisk bornholmsk og christiansøsk. Men måske kunne man med kubistiske briller have fundet det samme et hvilket som helst andet sted.

Et af de olieblade, skitsebogen danner grundlag for, er »Kildendals Bastion« 1920 eller 21 (Engwall p. 203). Det er malet sådan, at Isakson har stået på et højt punkt og set mod øst, men set dobbelttydig: man har på fornemmelsen, at man står højt oppe samtidig med, at nogle af linjerne fremkalder den opfattelse, at man er i niveau med forgrunden. På skrå gennem billedet løber en fæstningsmur, der i kraft af sine to afslutningsklodser – aftrappet som trappetrin – virker dominerende. Uden dem ville den modsatte diagonals skråt indadgående virkning præge billedet på en anden måde, end det nu er tilfældet.

Tre forskellige former behersker billedet, nemlig de store regelmæssige flader i himmel og hav, murene, der ser ud som de er skåret af et fast stof med en meget skarp kniv, og bevoksningen, der er det mere uregelmæssige i trioen, vekslende i mørkt og lyst. Både i kompositionen og formen er det meget stramt, det er i slægt med Cézanne, men det er en videreførelse, præget og drevet frem af den inspiration Christiansø gav ham.

På skitsebladet (nr. 6), der er direkte forlæg for dette billede, er den gennemløbende bastion skildret som skarptudskårne murmasser, domineret af vegetationens mere upræcise former. På blad 9 i samme skitsebog er dette stykke mur behandlet på tilsvarende måde, blot er det landskabet bag, der har den dominerende plads.

I fortsættelse heraf vil det være naturligt at medtage »Bastioner,

Christiansø« (Kunstmuseet) fra 1921. I begge værker, der tidmæssigt ligger hinanden nær, præges formen og kompositionen af bastante murformationer og et ubevægeligt havspejl. I »Kildendals Bastion« breder vegetationen sig foran muren, og bag denne skyder en tunge sig stiltfærdigt ud i vandet. Derimod består naturen i Kunstmuseets »Bastioner« af klippestykker, der giver hele billedet formpræg som et geologisk polygonalt »skoleeksempel«, med et væld af brudflader og spændende aspekter.

Til højre skyder en mur med vandret jævn overflade sig ind i billedet, hvor den danner en brudt linje. Foruden disse bøjninger i murens retning er den levendegjort ved trin, der bagud stiger opad. Den øverste brudflade er grå, siderne kamelbrune. En tværgående mur danner et indelukke med tilfældigt placeret klippestykker og græs i forgrunden, mens baggrunden fyldes op af en massiv sammenarbejdet knold, sammen-arbejdet, men opløst i kubistiske former. Havet er ensartet middelhavsblåt, med den øverste kant skarpt aftegnet mod himmeldisen, begge fremhæver de det mere facetterede fastland. Grønt, lilla, gråt, brunt og beige er med en fyldig varm karakter billedets farvemæssige bestanddele.

I disse toner har Isakson ramt noget karakteristisk christiansøsk, fanget en varmedis, der står og vibrerer i luften og trækker de blide, sarte toner frem af øen. I få præcise farver, hvor hver enkelt er intensiveret og styrket, er han nået til det resultat, hvor nuancerne er spillet ud mod hinanden, men afvejet således, at de indbyrdes holder hinanden i ligevægt. Foruden farvernes indbyrdes forhold kan man tale om formen og farverne, der her er uløseligt forbundet. Cézanne siger helt præcis om denne enhed: »jo mere farven harmonerer, desto mere præcis bliver formen. Hvor farven når sin højeste rigdom, når formen sin fuldendelse...«

Som en sidste gruppe af Christiansø billederne fra somrene 1920 og 21 er de rene naturskildringer ikke præget af hverken bastioner, mure, bebyggelse eller anden form for fast arkitektonisk indslag. Det er billeder med luftig vegetation og uhåndgribelige klipper, lidet stærke i opfattelsen, men dæmpede og lyse som akvareller.

Weie: »Dame med parasol«. Ny Carlsberg Glyptotek.

(Undertiden kan man i farvefelterne se et mønster som på en plads, der er brolagt med Nexø sandsten, disse forskelligfarvede polygoner, fem- og sekskantede, der med siderne stødende op til hinanden danner en helhed. Ikke at Isakson fanatisk har dyrket strukturen, men fænomenet er til stede).

Billederne har en skitse-mæssig udformning, der ikke bærer præg af de pinsler og kvaler, de er blevet til under. Foruden alle de håndgribelige og selvkritiske plager, der kunne forstyrre ham, når han malede, havde han de sidste par år det problem at kæmpe med, at han mente at kunne se farven ændre sig fra kvarter til kvarter, og også af den grund blev han rastløs og usikker. Et fuldgældigt og typisk eksempel fra denne gruppe er sommerlandskabet i Odense Museum fra 1921.

Måske kan man i disse billeder se en forbindelse med Edvard Weie, der undertiden har skuet motivet an på samme måde og

opløst landskabet i former, der er karakteristiske for begge. Forholdet Isakson–Weie omtales nedenfor, men her skal blot nævnes, at de begge har et betydningsfuldt udgangspunkt hos Cézanne.

Isaksons tidligere landskabsbilleder forudsiger ikke klart, hvad han senere som moden mand skaber, de er ikke et tydeligt oplæg til det, der skulle blive en så vigtig del af hans kunstneriske virke. Mange uforudsete faktorer har grebet ind, forårsaget spændende og overraskende frembringelser, kaldt på sider af hans talent, der i hans ungdom ikke lod høre fra sig. Det har dels været de obligate impulser fra lærere, malerkammerater, andres kunstværker og rejser, dels, hvad der ikke er en uvæsentlig faktor, alt hvad han fandt på Christiansø og Bornholm.

Hans tidlige landskabsbilleder vidner om, hvor forskelligt han har arbejdet; i et strandbillede fra Vällö 1901 (Engwall p 19) er han meget præget af den akademiske skoling, og han har koncentreret sig om forholdet mellem lyse og mørke partier. Hans virkelige kunstneriske frigørelse fra akademistilen ses i Kunstmuseets billede fra Møns Klint, 1904, med de hvide og gule kalkklipper kronet af grønne skrænter, lysende mod den blå sommerhimmel, alt fremtrædende i en mættet og kraftig farve, der virker sikker og overbevisende. Næsten ligeså helstøbt og frigjort i farven er Kalundborgbillederne fra 1910 (Engwall p 97 og 104).

En anderledes og mindre mættet farvekoncentration har »Landskab fra Bohuslän« 1910 (Engwall p 111), der dog peger frem mod »Mindet« både i komposition og teknik, blandt andet den lidt luftige og vattede måde træerne træder frem i mellemgrunden.

Måske ligger netop Bohuslæns inspiration tæt op ad Bornholms og Christiansøs, et billede »Landskab, Bohuslän« fra 1915 (Engwall p 153) er en fortsættelse, en forlængelse af Christiansøbillederne fra 1911, men der er mere holdning, de enkelte former er distinkt og overbevisende gjort, alt mere bevidst.

Det er ganske evident, at miljøet og naturen på Bornholm og Christiansø har haft stor betydning: Motivet, det bornholmske – heri indbefattet christiansøske – landskab, gengives på én gang forenklet og forstærket. Den bornholmske natur hjælper selv et stykke på vej.

Klippernes flader, den sunde vegetation og det skarpe rene lys, der får alle ting til at fremtræde med farver, der har en styrke og intensitet, som ingen andre steder, er alle elementer, der uden tilføjelse er ligeså velegnede som de stilleben, han selv komponerede af knaldgule, brandrøde og stærkt grønne stoffer. Han fik motivet foræret, simpelthen, og mere end det, det var et motiv, der foregreb hans maleriske intentioner, det kunne uden tilføjelse passes ind i det skema, han havde lært af Cézanne. Isaksons intellekt censurerede og forarbejdede det hele på en sådan måde, at det specielle danske kom til udtryk. Han har ikke indgået et kompromis og skabt et Bornholm i Sydfrankrig, men fuldt og helt et Bornholm.

Følgende citat, der er uddrag af en mindeartikel, Olaf Rude skrev efter Isaksons død, viser, hvorledes en maler, der i særlig høj grad dyrkede farverne, opfatter hans farveholdning (Kunstbladet 1923–24): »Som kolorist blev han en af de Store, han opfattede Motivet rent koloristisk, forstod at alt var Farve – han kendte Farvens største Ydeevne saavel som dens Beherskelse – mestrede alle Klange, forstod Nuancens hemmelige Sprog – fornemmede præcis, naar den skulle tone ren og frodig, for i næste Nu at skabe den Farve, som netop kun gav Lyd ved Maadehold«.

*

Det vil her være naturligt før omtalen af de andre kunstnere, der kom på Christiansø og Bornholm, fra forskellige sider at belyse Isaksons forhold til disse mennesker, og deres kontakt og kendskab til ham, for at vise en mulig sammenhæng rent stilmæssigt.

Der findes mange ting, hvor Isaksons interesse for fællesskabet kommer til syne, han arrangerede goder, som også de andre havde glæde af. Han gik op i opgaven og brugte mange kræfter, sled på sig selv, men måske søgte han netop så kontante opgaver for at se et resultat, en art kompensation for sin utilfredsstillelse i maleriet.

Dette være sagt for at vise Isaksons stilling – ikke kun hans skyhed og trang til isolering.

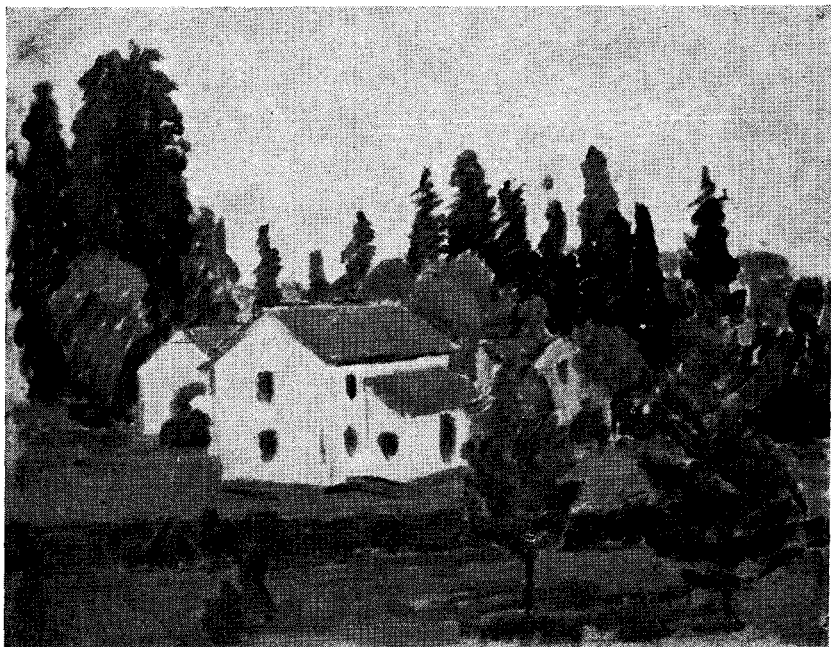
Axel Salto fortæller (Socialdemokraten 18/8-40), at Isakson på Christiansø om aftenen kom op til Møllehuset med stopur, for at de kunne dyrke sport, han kendte tiderne på verdensmesterskaberne i løb osv. og organiserede her konkurrencer med tider og rekorder. Videre siger Salto: »...vi skar tænder og længtes hjem.«

Allerede den første sommer, Isakson var på øen, greb han ind i interne forhold og sikrede naturmiljøet så smukt som muligt. Danneskjold-Samsø nævner en lille episode, hvori han selv havde andel (»I kunstens tjeneste« p. 123): »...pontonbroen mellem de to øer skulle erstattes med en jernbro, og den skulle have 'forsvindingsfarve' som alle jernbroer dengang. Jeg fik Isakson med paa raad og vi valgte i butikken en farve, skibsgrøn nr. 1, og sandelig om det ikke lykkedes at faa den godkendt og broen malet med den. Saa slap vi for en snavset plet blandt øens smukke farver.«

Sin betagelse og begejstring for stemningen og samværet i Cività d'Antino ville han overføre til Christiansø, og benyttede den skik, de havde hos Zahrtmann, at hver enkel havde sit våben med karakteristika. Og i pensionatets spisestue var der på Isaksons initiativ blevet malet en frise af skjolde på væggen. I Cività d'Antino havde Isakson en figur, der var inspireret af »Den blå Jungfru«, en ø, hvor han havde tilbragt en tidligere sommer. Her på Christiansø var det en pegefinger, fordi han altid gestikulerede ivrigt. I Weies våben var en flad hat og bocciakugler (de dyrkede alle ivrigt boccia), i Oscar Hullgrens en tykmavet mand med kikkert rettet ud over havet, i Ernst Køies en flad hat og et par briller og i Aage Rooses en rose.

Danneskjold-Samsø skriver, at Isakson endog søgte at starte en skole, som dog ikke kom til udførelse (»I kunstens tjeneste« p. 106): »I efteraaret 07 havde han (Isakson) arbejdet stærkt paa at faa en studieskole i gang, hvad jeg i og for sig var med paa, men tage initiativet som svensk ville Isakson ikke, hans andel blev den utrættelige agitation.«

Sommeren 1921, under sit sidste ophold på Christiansø arbejdede Isakson ivrigt for at få myndighederne til at gøre øen til et kulturreseervat for malere, forfattere og musikere. De kunne hvile

Isakson: »Landskab, Småland«. Engwall p. 133.

ud, arbejde og bo billigt; samværmæssigt, naturmæssigt og økonomisk ville det være en fordel. Povl Schrøders far, der var fuldmægtig i justitsministeriet, blev brugt som forbindelsesled til myndighederne. Men efter Høsts udsagn var der allerede dengang så mange turister, at det var umuligt at holde dem væk, og i øvrigt syntes han, at Isakson kun havde snakket om det. Han gjorde ikke nok for at effektuere det.

Selv om Isakson lavede disse forskellige ting til fremme af fællesskabet, er det notorisk, at hans noli me tangere holdning prægede alt, hvad han kom i menneskelig kontakt med. Følgende spredte citater viser hans adfærd, udtrykt vældig rammende af forfatteren Otto Gelsted: »Af hans arbejde og særsind udviklede sig hans livsform, der paa en gang var selskabelig og en eremits.«

Allerede i Cività d'Antino undgik han at vise de andre elever, hvad han udførte. Danneskjold-Samsøe, der ligeledes 1902 boede

hos Zahrtmann, skriver om dette (»I kunstens tjeneste« p. 67): »Isaksons biograf, Engwall, anfører fra denne sommer tre bevarede billeder. Jeg vidste end ikke, hvor Isakson stod og malede.«. Videre skriver han om en anden hændelse, der belyser det samme fænomen: »Paa hotel Delfino (Portofino) skulde man gennem Isaksons værelse for at komme til mit. Han sad i de dage mest ved sit lille natbord med ryggen til stuen bøjet over noget tegnearbejde. Hvad det var, så man jo ikke.«

Om forholdene på Christiansø 1911, der ligner tiden derefter, skriver Danneskjold-Samsøe (»I kunstens tjeneste« p. 123): »Hvad der blev malt af Isakson og de andre, kan jeg ikke gøre rede for. De to smaa øer, Christiansø og Frederiksf, var så vildsomme med deres klipper, lunde, haver og stengærder foruden deres system af mægtige bastioner, der synes byggede som kulisser til græske dramaer, derfor saa fulde af skjulte steder, at man ikke saa noget til hinanden under arbejdet. Mødte man Isakson, svingede han lærredet, for at man ikke skulle skimte, hvad han arbejdede paa.«

Engang imellem skete det, at Isakson ikke viste sig i flere dage. Han gemte altid sine billeder, og når han stod og malede, var folk klar over hans angst for at andre skulle se, og holdt sig derfor væk. Hvis nogen alligevel kom til at nærme sig, råbte han »Kom icke hit, kom icke hit«. Når han bragte billedet hjem, gik han altid med det på hovedet, med den malede side opad. Lærreder havde han selv præpareret i al hemmelighed efter en gammel svensk opskrift. Hvis en af kollegaerne kom til pensionatet for at træffe ham, kom de aldrig ind, men stod udenfor og kaldte på ham.

Disse udtalelser får kun dybde og betydning, når de ses på baggrund af den trang, Isakson altid havde til at snakke; han tålte ingen i sit atelier, men opsøgte selv ustandselig venner og bekendte og kastede sig med det samme ud i diskussioner om maleriske problemer. Hele tiden skelnede han mellem kammeratskab og fortrolighed; han hverken gav eller ønskede det sidste, skriver en af hans venner om ham. Selv siger han: »Jag söker mig själv, jag måste vara i fred, i lugn och ro.« Cézanne siger, at kunstnerens mål er at arbejde med sin kunst, uden at bekymre sig om noget

andet, og at blive stærk. Alt andet er betydningsløst. Helt den samme indstilling løber som en understrøm i Isaksons liv og giver næring til alle hans handlinger.

Kun yderst sjældent lykkedes det hans kammerater at få et glimt af, hvad han malede, men i faglige diskussioner delagtiggjorde han dem i sine kunstneriske kampe. På grundlag af hele Isaksons indstilling til sin kunst, de krav, han satte, og med livet som indsats søgte at opfylde uden at gå på akkord med idealerne, er det meget forståeligt, at han ikke lod andre følge med i sine resultater, der for ham var skuffelser. Idealerne var sat så højt, at de var uopnåelige, og virkede derfor nedbrydende, selv følte han kun utilfredshed og utilstrækkelighed, havde lyst til at udstille, men syntes ikke, hans billeder kunne bruges. Når han aldrig udstillede eller viste sine billeder til andre, fik han ikke den ros og medvind, der ville virke inspirerende. Ja, også kritik kunne have virket som et skub fremad. Det er den onde cirkel: han viste ikke sine billeder, fik ikke anerkendelse og turde så slet ikke osv.

Dog førte han utallige diskussioner med kolleger om specielle kunstneriske problemer, hvor problemstillingen uden tvivl er opstået i hans egne billeder. I diskussionen er den blevet belyst fra forskellige sider, hvilket har virket frugtbart, mens de andre diskussionsdeltagere kun har kunnet tale alment om problemerne. Og mere end det, de har kunnet beskue dem ud fra andres og deres egen kunst, som Isakson også har kendt; men da de ikke har kendt Isaksons billeder, har det for ham været noget ensidigt og måske virket goldt.

*

Edward Weie kom på lignende måde som Isakson på Christiansø, men to så temperamentsfulde og stærke personligheder med vanskeligt og sart sind kunne ikke trives side om side. Isakson kom til øen første gang i 1911, Weie vistnok først 1912, hvor Isakson var på sanatorieophold i Sverige, men i 1913 var de der begge, hvad der resulterede i et sammenstød: De blev uvenner over en mindre uoverensstemmelse, der ikke havde med kunst at gøre, nemlig af-

standen til Østerskær, og forlod begge med det samme øen i hver sin postbåd.

Isakson vendte snart tilbage, men Weie kom i løbet af efteråret på 6. afdeling på kommunehospital. Deres venskab var gået i stykker, og de undgik at komme på Christiansø samtidig. Weie skriver til Danneskjold-Samsøe, at han gør sig selv bebrejdelser og fortryder, at han ikke tav, selv om han fandt Isakson urimelig, det piner ham meget og tager hans humør.

Tilsvarende skriver Isakson til Danneskjold-Samsøe i et brev – hvor han i øvrigt kritiserede deres eget forhold (Isaksons og Danneskjold-Samsøes) – at han skal hjælpe Weie, der for tiden er på 6. afdeling.

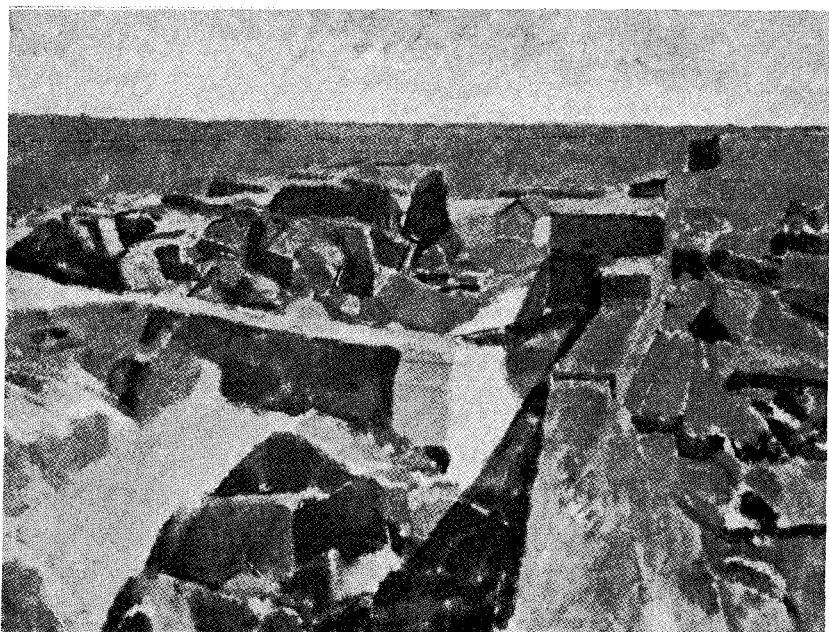
Det lå både Isakson og Weie på sinde, men ingen af dem havde det overskud, der var nødvendigt for at mødes.

De havde begge været elever hos Zahrtmann, og i sommeren 1913, før de blev uvenner, var det dem, der dominerede diskussionerne på Christiansø, da de havde mere kendskab til det teoretiske end de øvrige. F. eks. siger Danneskjold-Samsøe, at han og Isakson ikke diskuterede særlig godt, selv om det var billeder, de sammen havde set. Videre siger han, at Weie kunne bedre diskutere med Isakson, han havde langt skarpere standpunkter.

Det var Isakson, der tog initiativet til Weies første pariserrejse i 1912, og da Isakson i 1914 fik Hartmann-legatet, delte han med Weie, fordi han vidste, at denne trængte meget, og fordi han på denne måde ønskede at vise sin gode vilje. Begge holdt de deres atelier hermetisk tillukket, dér talte de ingen besøg.

Og videre kunne der nævnes mange områder, hvor de i forbløffende grad lignede hinanden, og måske er grunden til deres uoverensstemmelser, at de lignede hinanden for meget – det var for belastende at se sine egne svagheder og vanskeligheder klart udviklet hos den anden. To så stærke personligheder kunne ikke trives side om side.

I deres produktion er der ligeledes lighedspunkter, der mest åbenlyst ses i de billeder, Weie malede efter Isakson-mindeudstillingen i 1922. Han blev styrket ved kendskabet til Isaksons kampe og resul-

Isakson: »Bastioner, Christiansø«. Statens Museum for Kunst.

taterne af disse, og siger selv derom i Kunstbladet 1923-24 efter at have talt om Isaksons farver, der er udviklet fra impressionismen, naturalismen, over den skandinaviske, særlig den norske: »... man maa tildele Isakson Prisen som den, der først af alle og heldigst har ført Problemet om de fuldt logiske Farveklange frem til Løsning og Klarhed og har skabt en Grund for andre Kunstnere, der har samme Maal at arbejde videre paa.«

I deres Christiansøbilleder har de begge udgangspunkt hos Cézanne, de har fundet de samme motiver, og flere steder er landskabet opløst i en sådan struktur, som er særlig karakteristisk for Weie. Men stort set må man sige, at deres resultater er forskellige. Mens Isakson på en redelig og jordbunden måde skildrer sit motiv, er der i Weie sket en proces, hvor resultatet er blevet sarte farveflader i enkel udformning. Hos Weie formedes farven mere roligt og harmonisk end hos den temperamentsfulde Isakson.

Da Gustav Engwall var ved at skrive monografien om Isakson, søgte han oplysninger hos de personer, der havde haft kontakt med ham, og i forbindelse med opholdene på Bornholm og Christiansø er Engwalls kilder: Axel Salto, Andreas Friis, Oluf Høst, Olaf Rude, Povl Schrøder. Også Weie henvendte han sig til, vist ikke for at få oplysninger om Christiansø, men om deres indbyrdes forhold og Weies syn på Isaksons billeder. Han svarer noget knapt og bestemt og skriver i denne forbindelse (Engwall p. 267): »... Med hensyn til Oplysninger om Karl Isakson saa forholder det sig saaledes, at jeg i Grunden har havt uendelig lidt med ham at gøre. Rent personligt stod vi i Grunden hinanden ret fjernt; vor Tilknytning til hinanden er noget mere ideelt end personligt bestemt.« (Derefter opremser Weie, hvem han mener var Isaksons venner) »... Isakson var et meget fint og meget begavet Menneske og langt forud for sin Tid. Og det lykkedes ham (selv om det var Strømninger der laa i Luften og Frugt af Strømninger der udsprang af selve Verdenskunsten som ogsaa andre beskæftigede sig med) dog at være den første som kom til en vis foreløbig Løsning av dem...«

*

Weie kom til Christiansø antagelig i 1912, måske allerede 1911, det første billede med motiv derfra blev udstillet på »Den Frie Udstilling« efteråret 1912. På det tidspunkt var han ved at forlade sin begynderstil, som stilistisk helt naturligt er forudsætningen for alt det, der er så særligt for ham.

I sine tidlige billeder var han stilfærdig og enkel, med en omhyggelig redegørelse for tingene, der undertiden var så energisk gennemførte, at de kunne virke en smule tørre. De er tilbageholdende og varsomme, men det skinner igennem, at de er lavet af en kunstner med rige evner, en kunstner, der lover meget. Hele denne tilbagetrukne holdning beholder han i sit værk; han kaster sig ikke ud i voldsomme, skrappe farveakkorder, der kunne virke som blikfang. Han er en kunstner, der ikke reklamerer, men virker og udfolder sig tilbagetrukket.

Desværre havde han vanskeligheder med at få en saglig, kunst-

Weie: »Alleen ved Mindet«. Statens Museum for Kunst.

nerisk støtte, da han skulle udlæres i den svære disciplin, fordi hans evner var så specielle. Maleren Ejler Sørensen forstod dog og støttede ham. Akademiet opnåede han aldrig at blive optaget på, men han blev efter nogen forhindring og venten akcepteret af Zahrtmann, der tog ham med til Italien. Men grundet forskelligheder i lærers og elevs livsindstilling blev det en kort forbindelse.

Weie havde, før han kom til Christiansø i 1912 om foråret, været i Paris, men det blev et ophold, der ikke fik større betydning for ham. Han fortsætter linjen fra sin ungdomstid. Det var snarere en dansker som Peter Hansen, der førte ham hen mod et lysere farvesyn. Han forlader interiørmaleriet og søger naturen, hvor lyset strømmer ind overalt, det lys, han vedbliver at føre med sig.

Hans farver bliver lysere, men stadig er det de samme, han bruger: gul eller gulbrun, lys blygrå, blålig og lysegrøn. Den røde er mere varieret. Han frembringer en selvstændig udformning af grå-maleriet, men stadig er der en helhedstone af farver med et køligt skær. Samtidig med at farven bliver lysere, forandres penselføringen. Før havde han sat farven på med små strøg, nu bliver de større og bygger billedet plastisk op.

Hans sommerophold på Christiansø gav ham nye impulser og fik betydning for hans udvikling, det var et sted, ligesom senere hans villahave ved sundet, hvor den nære kontakt med luft og hav inspirerede og gennemstrømmede ham.

Det er næppe sandsynligt, at Christiansø for Weie skulle være et surrogat for Italien, et sted, hvor han rent farvemæssigt fandt en art kompensation, som det var tilfældet med Isakson. Weie kom med kritik angående det øvrige Danmarks egnethed som inspiration, men vendte altså tilbage til Christiansø, selv om Italien synes at passe bedre: himlen, farverne er mere douce, pastelagtige – næsten overtrukket med et slør – altsammen ting, der genfindes hos Weie. Christiansø derimod har stærkere, kraftigere farver, som i hvert fald ikke toner frem af Weies billeder.

*

Fra de første par år, Weie var på Christiansø, findes nogle billeder, der viser, at han står på et tidligt stadium af sin udvikling, og at han arbejder med nyt stof, nye motiver og former.

Det bedste af disse billeder er Kunstmuseets »Allén ved Mindet«. Det er malet samme sted, og næsten på samme tid som Isaksons billede med samme titel fra 1911, men Weie har kompositionelt udformet sit en smule anderledes ved at give skovbunden en mere

Isakson: »Udsigten over Gudbjerg«. Engwall p. 191.

dominerende udstrækning. Koloristisk er det helt selvstændigt, han har lagt mest vægt på det vegetative, der er ærtegrønt tonende over i det vissengrønne, med græsgrønne skyggepartier. Alt er gennemstrømmet af lys. Penselstrøgene er lidt kantede og brede, gående i alle retninger; tæt på virker det, som de er uden indbyrdes forbindelse.

Produktionen fra sommeren 1913 består af nogle klippepartier ved havet. Kunstmuseets »Motiv fra Christiansø« (1914) ligger tæt på disse, de er sådan set efter samme formel som Isaksons skitsebog og billederne fra omkring 1920. Isakson efterlod sig intet fra denne sommer (1913), men måske lavede han denne type billeder og destruerede dem på grund af utilfredshed, og den næste gang, han kommer der over, tager han dette motiv op igen. Weie har stået 20–30 meter fra vandkanten i klipperne, der ses

i forgrunden af billederne, mens mellemgrunden optages af havet, der fortsætter i himlen. Også her er horisonten markeret på en sådan måde, at det virker, som havet rejser sig (jfr. Isakson). Havet og himmelen står som en mur, mens klippestykkerne virker perspektivisk rigtige.

Det er ikke det lilla i granitten, han er blevet fængslet af, men de grå nuancer, en elefant-grå, en blålig grå og en lysokker pynt, der skyder sig ud i vandet. Også i græsset er han forblevet tro mod sin farveskala, den har en vissengrøn tone.

»Sol over havet« Christiansø og »Solskin over havet« (Statens kunsthistoriske Fotografisamling, Weie nr. 58–59 og 57-a) er begge af tilsvarende udformning.

Sommeren 1914 er det tvivlsomt, om han var på Christiansø, og i al fald kom han ikke derover i 1915, han opgav det blandt andet på grund af mangel på penge og kræfter. Om sine pinsler udtrykker han således i et brev til Danneskjold-Samsøe (»I kunstens tjeneste«, p. 147): »... Med Hensyn til mit Befindende og min Virksomhed osv osv er det nu for Tiden som det altid har været, saadan til hvilken Side hveranden Gang, eller jeg ved ikke hvordan jeg skal udtrykke mig.«.

Isakson har i sine billeder stilhed og ro, modsat Weie, der har bevægelse og voldsomhed. Videre har Isakson i sine Christiansø- og Bornholm-billeder vide udsigter, et næsten prospektagtigt udblik. Disse billeder er malet på et tidspunkt i Isaksons udvikling, hvor det var farve og formproblemer, han arbejdede intenst med. Og egentlig skulle man tro, at de vide udsigter spredte ham. Et lille begrænset, overskueligt udsnit forekommer at være et bedre udgangspunkt, hvad man også ser i de mange stilleben, portrætter og modeller fra denne tid. Weie har – modsat Isakson – i sine Christiansø-billeder taget et mere lukket motiv, en ganske bestemt afgrænset del, som han betragter tæt på, f. eks. et stykke klippe-skrænt.

Til denne gruppe med de mere lukkede motiver hører »Dame med parasol« og »En maler ser på motiv« (Leo Swane »Edvard Weie« 1932 nr. 30 og 31); udsnittet af landskabet er begrænset,

og han har indføjet selvstændige staffagefigurer. Begge billeder er fra 1917.

I maleren, der skuer på motiv, er der skumtoppe og brænding, en vældig uro i det våde element, som styrkes af de forrevne klippeformationer. Maleren står og læner sig tilbage for at holde balancen og understreger derved det stormfulde og voldsomme i det oprørte hav. I de andre billeder med samme emne er malerne mere fast forankret, de strides ikke med vinden og giver derfor indtryk af mindre bevægelse.

Der er sikkerhed og bredde i strøgene, og særlig klippepartiet i forgrunden er opbygget af farveflader med kubisk virkning, ikke uden lighed med Cézanne.

Han har varieret motivet på forskellig måde, i ét (Statens kunsthistoriske Fotografisamling Weie nr. 88) sidder maleren på en stor sten, og forsvinder næsten helt i de store klippeknolde, skumsprøjtet fra havet lægger sig som en bred, hvid stribe. »Fra Christiansø« (Statens kunsthistoriske Fotografisamling Weie nr. 90) ser man ligeledes ryggen af et menneske, der betragter havet med store, hvide bølgetoppe og skumfyldt brænding. Klippepartiet i forgrunden er skåret sådan af og fladt planeret, at det virker som en skipper, der står i stævnen af sin skude.

Allerede »Damen med parasol« har lyse, sarte farver. Isakson skildrede det blomsterfarvede, det stærke i klippernes farver, mens Weie skildrede dem, særlig i dette billede, i fine, grå toner med varme og fylde. Klippestykkerne fremviser en morsom struktur, som han har ført videre i græsset, og til dels i himmelen.

Damen til venstre virker æterisk, hun hører ikke denne verden til. Hun er meget svævende og uhåndgribelig i det hvide gevandt, og hunden drejer sig mod hende og fungerer som en formidlende kontakt til det omgivende landskab. Parasollen har en roterende bevægelse, der på den måde, den er anbragt i horisonten, kan minde om en tyfon. Den er anbragt således, at horisonten brydes, og en forbindelse mellem elementerne skabes. Hun står heller ikke lige, eller har øjne, hvad der understreger det svævende og gør hende mere uvirkelig.

Weie fortalte Otto Gelsted på damperen fra Bornholm til København, at han havde været nødt til at forlade Christiansø, fordi gederne havde spist græsset af. Derved havde de spoleret farvesamspillet mellem græsset, de okkergule fæstningsmure og havet. Han mente, at nu var alt ødelagt. Denne farvefølsomhed havde også Høst og Isakson. Før gederne havde spist græsset, havde det stået højt med vissengrønne farver, men nu var den saftige, grønne farve fra bunden kommet til syne, hvad der ikke huede Weie. Hele hans farveskala spænder over de mere milde, dæmpede toner, ikke kraftige iøjnefaldende.

Angående dette ophold på øen i 1917 skriver han til Danneskjold-Samsøe, at han startede på en masse, slog om sig med farve og lærred, drømte om 50 færdigsyede malerier i løbet af nogle få uger. Han bevægede sig overalt, nu skulle Christiansø males som aldrig før, men ak, det hele blev brændt i pensionatets komfur. Han startede på ny, simpelthen af økonomiske grunde, fordi vinteren skulle sikres. Også en indre drivkraft pressede ham til at male nye billeder. I sine udtalelser om selve øen er han noget behersket, han holdt sig for sig selv, men fandt øen smuk, skiftende og stemningsfuld, dog noget trættende i længden. Han længes efter byen, men var samtidig menneskesky og spiste for sig selv, da pensionatets andre gæster irriterede ham. Kun malerinden Agnes Jensen, hans senere hustru, fik lov at hæge om ham.

Dette år skrev Danneskjold-Samsøe om Weie i »Klingen«, og efter at have fået artiklen tilsendt, skriver Weie, der er blevet opmuntret og stimuleret af positiv kritik, meget beskedent: »...er ganske rørt over. Jeg takker Dem for Deres venlige og overbærende Syn paa mig, og for at De har fundet det Umagen værd at beskæftige Dem med mig og mit Maleri.«

Fra samme år som klippepartierne med staffagefigurerne er Poseidon-billederne, der er udsprunget af hans møde med Christiansø, det Christiansø, der viser sig, når de kraftige og langvarige storme sætter havet i oprør, og vinden farer hen over øen. Han er kommet endnu længere med de gråblå, brune og skumhvide farver og vindblæste bevægelser. Malergrunden er endnu helt dæk-

Isakson: »Udsigten over Svaneke«. Engwall p. 186.

ket, enhver farvenuance er frembragt af selve farvestoffet, ved hjælp af helt ensartet penselarbejde, brede, kraftige strøg. Han arbejder med farvetonerne okkergyldent, brunt, violet og hvidt, sat op mod hinanden med vældig fine overgange.

Der er en forening af et naturstudium og en fantasi, han lader figurerne boltre sig på lærredet i omgivelser, der vidner om indlevnen i Østersøens orkanstorme. Den svenske maler Oscar Hullgren, der i 30 år regelmæssigt vendte tilbage til Christiansø, fortalte, at Weie stod på stranden i blæsevejr med lærredet fortøjret og støttet af sten.

Dette fabulerende vidunder havde Weie selv på sin væg, det havde fundet nåde for hans kritiske blik. Det findes i flere udgaver og kompositionsudkast.

I lidenskab er det beslægtet med Delacroix, måske »Dantebåden«, måske noget andet, han har optaget den heftige, drama-

tiske bevægelse, og i 1923–24 begynder han helt systematisk at kopiere Delacroix. I lighed med Oluf Hartmann har han fået udbytte af sit Delacroix studium, måske inspireret af Jens Adolf Jerichaus interesse for franskmændene. Figuren til højre, der kaster sig ud i luften, kan have sit udspring hos Willumsens badende børn. Og måske har han haft Rafaels Galatheatriumf fra Farnesina i tankerne.⁵

»Postbåden kommer« Christiansø 1920 (Swane p. 35) er fra havnepladsen, hvor folk er strømmet til for at høre nyheder ovrefra. Stilmæssigt kan man tale om et tilbagegreb i hans udvikling; det er fra 1920, altså samtidigt med »Romantiske fantasier« (Kunstmuseet), men fjernt fra dette. Hans streg her er vældig sikker – noget, der ikke kommer til udtryk i alle hans billeder, men i mange af hans skitser. Desuden findes der flere tegninger, der er fremstillet af kraftige skraveringer, der minder om penselstrøgene i »Postbåden«. De skraverede, tætte strøg og den omhyggelige redegørelse for en masse ting er gjort på en anderledes måde end hans andre billeder, men samtidig er det en forløber for et af Langeliniebillederne (Swane p. 42). Selve billedets bestanddele består af enkle, kraftige, fritstående linjer: de tre træstammer i højre side, der markerer retningen ind i billedet, understreget af parallelle linjer, og alle de lodrette faktorer. Huset til venstre og bådens sejl er de lodrette elementer, mens alle de små figurer har mindre betydning. Manden til venstre indtager en mærkelig holdning og danner derved den anden diagonal. Han hælder mod midten af billedet, uden rimelig forklaring på, hvordan stillingen opretholdes. (Motivet bliver selvstændigt behandlet i selvportrættet fra 1922 (Swane p. 41), hvor det dog kan forklares med et rent sindbilledligt indhold. Her forstærkes skyggen på væggen, og hænderne og rummets inventar er delagtiggjort i dette mærkelige fænomen. Blændrammen understreger manglen i kravet om støtte til den ustabile mandsperson, et krav, der i Constantin Hansens dreng fra Pompeji (Kunstmuseet) er opfyldt af en hyrdestav. Her i selvportrættet er hændernes aktivitet en art compensation, den ene griber noget jordfast, den anden luffe er forebyggende som stødpude).

Også denne figur er forløber for Langeliniebillederne, hvor flere figurer svæver skrånende af sted. I studiebilledet til »Postbåden« er mandspersonen udeladt, hvad der forandrer billedet meget, så det bliver mere neutralt og roligt. Det færdige virker pågående, man kan ikke undgå at tage stilling til det. Det er svært at passe ind i den større helhed, der udgøres af de øvrige værker, som knytter sig til opholdet på Christiansø.

Efterhånden bliver hans motiver forenklede, farven får en stærkere lyskraft, der forøges ved den gennemsigtige substans og de meget brede strøgs samarbejde med det hvide, udækkede lærred. Det er en teknik, der minder om akvarel, hvor den hvide grund er en væsentlig bestanddel af farvesammensætningen, og de store, brede penselstrøg virker på baggrund af dette hvide. I denne forbindelse kan det påpeges, at akvarel er meget velegnet for Weies farve og teknik. Han arbejdede længe og intenst med en farvesammensætning, og når han syntes, at han havde hold på den, satte han den op på lærredet i løbet af meget kort tid.

»Faun og nymfe« fra 1920 eller 21 (Kunstmuseet) er det ypperligste eksempel på denne sidste fase af hans udvikling. Farveskalaen er meget lys, med en stor del rødt, den farve, han helt uberegneligt boltrer sig i. Her findes rustrødt, orange, zinnober, blommefarvet og lyslilla; en tynd jordfarve, okker og brunt er i de yderste dele som ramme.

Store flader af lærredet skinner frem, og enkelte af farvepartierne er omrammet af en sort streg. Denne silhouetlinje er sjælden hos Weie – den findes i nogle skitser til Langelinie-billederne, men ellers er farvefelterne så plastisk udformet, at de selv tegner og afgrænser.

Opdelingen af farvefelterne skaber en baggrund for de to figurer. Vejen, de går på, munder ud i en spids foran dem og fremhæver derved deres bevægelse. Bevoksningen i siderne danner en indramning og overhvælving, mens hans hoved gennemskærer horisontlinjen og derved skaber en forbindelse mellem ham og den øverste del af billedet.

Figurerne er udformet i få, enkle streger, der har gjort dem så

stiliserede, at fødder, arme og andre vedhæng er udeladt. Denne type staffagefigurer, der skabes af et par linjer, er hyppige i Langeliniebillederne, hvor de tit har et raffineret, modepræget tilsnit.

Figurgruppen er direkte fra Cézannes »Bortførelsen« (Venturi nr. 101),⁶ men sat ind i andre omgivelser, præget af det høje, smalle felt. Disse omgivelser: vejen med dybdeperspektiv kan ses som slutstenen på en række billeder med en bred vej, gående lige ind i billedet, indrammet af træer. »Mindet« (tidligere omtalt) er begyndelsen til denne serie allé-billeder, og således kan der rent kompositionelt ses en sammenhæng mellem Christiansø-produktionen og »Faun og nymfe«. Ud over det er det vanskeligt at udspecificere noget typisk christiansøsk, fordi det ikke kan skilles ud fra hele hans maleriske udvikling.

Christiansø har i vid udstrækning haft betydning for ham som motiv, men sandsynligvis har han kunnet finde de samme spændende ting andre steder, f. eks. i Sydfrankrig, hvor han nåede ned senere i sin tilværelse, men på et så sent tidspunkt, at hans værk og udvikling var nået langt, så langt, at nye impulser ikke var gennemgribende. Forholdet til de andre malere er noget tvivlsomt, han diskuterede og snakkede en del, men det kunne han lige så godt have gjort i København. I perioder holdt han sig for sig selv og kontaktede ingen. Og direkte inspiration fra de andres Christiansø-billeder har vist ikke haft nogen betydning.

Om hans kunst kan man generelt sige, at alle hans pinsler og kvaler og hans mørke sind ikke kan fornemmes i hans malerier. De virker positive og klare, et ekstrakt af lyssiden i tilværelsen. Han var ikke intellektuel, snarere religiøs. Johannes Jørgensen optog ham meget, dér fandt han en forening af poesi og religion, som netop er en af forudsætningerne for Weies skabelser.

Om sit forhold til naturen, til sit motiv, siger han, at han indsuger indtryk og så giver dem fra sig, formuleret med hans egne ord lyder det således: »give det fra sig igen som en helt ny Natur«. Netop de forestillinger, hans indre bar på, kæmpede han for at give udtryk på lærredet, han prøvede igen og igen og søgte at gengive dem i farveklange.

*

Ualmindelig mange malere har efter 1910 opsøgt Christiansø og Bornholm, for dér at søge motiv, men generelt kan det siges, at der ikke er noget fællespræg, under synsvinkel af en bornholmerskole eller -sammenslutning.

Axel Salto gjorde først opmærksom på, at her var en virkeplads, og mener, at han har æren for denne kolonis ophold på Christiansø. Han var i familie med kommandanten og kom der allerede som konfirmand i sommeren 1904, hvor han traf Mette Gaugin og sønnen Jean. I slutningen af maj 1911 kom Andreas Friis og Axel Salto, senere samme sommer Kamma Thorn – gift med Salto – Harald Giersing, Mogens Lorenzen, Karl Isakson og Oscar Hullgren. Hullgren kom der første gang omkring århundredskiftet og vendte i over 30 år regelmæssigt tilbage. Af ikke-malere var der desuden kunsthistorikeren Poul Uttenreiter, Kai Svarre, senere redaktør for Østsjællands Folkeblad, og sømanden Kai Klitgård – koloniens kok, der siden gik i land i Amerika som forfatter.

De samme vender tilbage følgende år, og samtidig bliver kredsen naturligt udvidet med blandt andet Edvard Weie og Sophus Danneskjold-Samsøe. Krigen holdt mange væk fra øen, men i 1918 vender de tilbage i forøget tal, Olaf Rude, Povl Schrøder, Kræsten Iversen starter nu for alvor deres virksomhed på Bornholm og Christiansø.

I begyndelsen søgte de til Christiansø, men efterhånden, som de blev mange, fortonede de sig rundt på Østbornholm, hvor det var betydelig lettere at finde bolig.

Alle disse kan deles op i tre grupper: de indfødte, tilflytterne og trækgæsterne. Oluf Høst, Bertel Hansen-Svaneke, Anthon Juul Erthmann (Nexø) og grafikeren Ernst Kjøie er alle indfødte. Olaf Rude, Helge Nielsen, Niels Lergård, Andreas Munch og Sigurd Vasegård har købt huse og slået sig ned for en stor del af året. Trækfuglenes tal er uoverskueligt stort, Niels Larsen-Stevns, Harald Leth, Ernst Zeuthen, Jais Nielsen, Erik Hoppe og Marie Henriques var blandt disse.

Oluf Høst adskiller sig allerede i sin baggrund fra de andre

malere, der havde Bornholm som maleplads. Han er indfødt, fra Svaneke, og byggede 1929 sit eget hus »Norresån« i Gudhjem. For få år siden talte jeg med Høst, men han havde »helvedesild« den dag og var ikke til at formå at tale om sine egne billeder, men fortalte vidt og bredt om tiden, da alle de andre kunstnere var derovre. Engwall har i sin Isakson-monografi haft Høst som kilde og åbenbart pumpet ham for alting. Han fortalte ingen nye ting, men bekræftede sin begejstring for Isakson. Han havde ikke set så mange af hans billeder, men hver eneste dag den sommer, Isakson var i Gudhjem, havde de været sammen og diskuteret.

Isakson har haft stor betydning for ham, mere end nogen malerskole, sagde Høst, og efter at han havde lært ham at kende, glemte han ikke svenskerne. Isakson har ganske givet haft betydning for Høst ved simpelthen at klare nogle begreber for ham, gøre ham opmærksom på moderne ting, værker af van Gogh, Cézanne, Matisse og kubisterne, og ved f. eks. at opfordre ham kraftigt til at rejse. Dette var særlig vigtigt for Høst, fordi han nærmest ved en fejltagelse var startet med at gå på Vermehrens malerskole, og derved var blevet hæmmet i den vanskelige start. Han var havnet dér, fordi den lå i Toldbodgade. Det havde alt lidt at gøre med søen, som var hele Høsts fortid. Isakson understøttede hans farveglæde, og Weie fik ligeledes betydning, men hele tiden står han så selvstændigt, at man kun kan tale om et rent verbalt, rent teoretisk afhængighedsforhold.

Høst er meget nysgerrig, suger indtryk til sig, der kan mætte ham, og senere udkrystaliseres på lærredet. Lige som nordmanden Edvard Munch færdedes han meget ude og vender så hjem for at male inde. Han har mange atelier med flere billeder i hver, han maler ikke et billede færdig, men vender med mellemrum gang på gang tilbage, så »de kan hænge og male sig selv«. Han oplagrer indtryk i sit sind, men ved siden af har han alle sine notesbøger. Hver gang, han fanger en stemning, former han det i ord og nedfælder det i en af sine små, sorte notesbøger, der i en senere stund bliver gransket og anvendt som udgangspunkt for en ny stemning. Disse sætninger i lommebøgerne er en blanding af farveagttagelse

og lommefilosofi. Hans billeder er uløseligt forbundet med alt det, der er spændende og særegent ved Bornholm. Han fortolker det hele med sin bornholmske baggrund og sine malerevner. Han står malerisk isoleret og kan stilistisk ikke henføres til nogle af de andre fra gruppen.

Isaksons ven og læge, K. K. K. Lundsgård, har efter en samtale med Isakson skrevet en artikel i Kunstbladet 1923 I, med titlen »Farvernes subjektivitet«. Efter en gennemgang af fysikkens, fysiologiens og psykologiens forklaring på farver taler han om vaneforestillinger, f.eks. at sne er hvid. Derefter kommer han ind på, at ældre menneskers linse (en begyndende stær) får en gullig farve, og den gamle får det såkaldte gulsyn, som dæmper kraften i de violette farver. Selv om han hæmmes af dette gulsyn, vil han huske farven i sit indre øje, og for at få overensstemmelse mellem farven på lærredet og det indre, kommer han på lærredet mere lilla og blåviolet. Da Lundsgård diskuterede dette med Isakson, protesterede han mod denne forklaring af gamles blåsyn. Han sagde, at blåviolet tone i et maleri var tegn på usikkerhed. Han kendte det fra sig selv. Når der dukkede nye kunstretninger op, som folk fulgte uden at forstå, kom der noget blåviolet frem, simpelthen på grund af utryghed og rådvildhed ved det nye. Tilsvarende mente han, at træthed ytrede sig i grønt, og selv kunne han på maleres farvevalg aflæse deres sindstilstand.

For Isakson har det psykiske sikkert været vigtigst i forbindelse med valget af disse specielle farver, men hos mange kunstnere er det ganske givet et alderdomsfænomen, der skyldes en svækkelse af linsen. Zahrtmann og Axel Jørgensen har været ofre for denne sygdom, og ligeledes er flere af Høsts sene billeder meget lilla-tonede.

Det er billeder, hvor Høst har fortyndet farven meget med terpentiner, og selve motivet virker lidet bastant, men poetisk og skitsepræget. Et af dem er et billede med fiskerkoner (tilhører fru Høst) ved sildestativerne. På stativerne hænger glinsende sild, grå metalliske anes de i baggrunden, mens forgrunden domineres af tre fiskerkoner, den ene har lilla tørklæde og bluse, der udstrå-

ler et skær, som lægger sig over hendes omgivelser. Andre billeder med rene naturlyriske stemninger har en lillafarvet himmel, som toner ud over hele billedet.

Det er et meget kontant fænomen for Høst, undertiden er det et stort problem, han kæmper med. Gelsted belyser det fra den problematiske side og skriver, at Høst engang talte om en Fankens violet farve, der blev ved at forfølge ham. Og selv om han lavede opstillinger, hvor violet på ingen måde havde berettigelse til at snige sig ind, blev den alligevel ved at dukke op, og til sidst måtte Høst gå ned i porten og støde hovedet ind mod væggen. De billeder af Lergård, der var med på »Grønningen« i 1965, kan også med de lyserøde og lilla farver komme ind under denne kategori.

Sådan set er det en ulempe, at så mange malere har fortolket en by som Gudhjem på så forskellige måder. De har hver især hjulpet til med at formidle opfattelsen af Gudhjem på én bestemt måde – gennem netop deres briller. Og identificerer man byen med Lergårds opfattelse, er der på samme tid ikke plads for Høsts, eller en helt tredje udformning. Lergårds udsigter rejser sig lodret, mens Høst åbner sig, og det er svært at kombinere de to fortolkninger af byen. Lergård skildrer den store bakke flankeret af kulisser, der nærmere betegnet er huse, med terrænfaldet understreget af havets udsyn – alt sammen skarpt skåret til. Mens Høst skildrer en uhåndgribelig, øjeblikbetonet solnedgangsstemning i lysfyldte, stærke orange og røde farver.

Niels Lergård er et typisk eksempel på en maler, der reelt – praktisk – hører med til Bornholmerskolen, men hvis kunst skiller sig kraftigt ud. Han står isoleret og har uafhængigt af de andre skabt en meget personlig fortolkning af Gudhjem. Han gik imod Isaksons kolorisme og koncentrerer sig helt om stofkaraktererne og gav formerne og tingene lokalfarver.

Lergård siger, at da han kom til Bornholm første gang, var han spændt på, hvad han kunne få ud af det, fordi Weie og Isakson allerede havde været der. »Kunne der være mere derovre?« spurgte han. Men dette spørgsmål var helt overflødigt, han fortolkede og så på en helt anden måde, uafhængig af dem, der havde

Isakson. Statens kunsthistoriske Fotografisamling, Isakson nr. 113.

betrådt hans motiv. For Lergård blev f. eks. havet noget umådeligt skæbnetungt, der gjorde et vældigt indtryk på ham, mens Weies og Isaksons forhold til dette element var baseret på en koloristisk oplevelse, hos Isakson spillede det endda en mindre rolle.

Lergård slog sig ned i Gudhjem i 1928, og byen og omgivelserne kan måske ses som en erstatning for det Norge, hvor han tilbragte sin ungdom og hentede sin hustru. Et heldigt sammentræf er den petitesse, at kirken i Gudhjem, et af de få elementer, der ofte figurerer i hans billeder, har silhouet som en stavkirke.

Han skabte i de gudhjemske omgivelser sit eget formsprog. Han laver en slags erindringskunst, hvor han glemmer alt det uvæsentlige og kun har oplevelsen tilbage. Han skelner klart mellem det sete og oplevelsen. Disse oplagrede indtryk forenkler han voldsomt i konfrontationen med lærredet og skaber skarpt og

præcist store flader, der hver repræsenterer en grundbestandel: himlen, havet, vejen og husene. Det er en fortættet kunst, der i en afklaret, kraftigt disponeret billedform skildrer essensen af hans møde med Gudhjem. Han udtrykker naturiagttagelsernes sum i det abstrakte-dekorative flademaleri.

I 1919 kom Olaf Rude som 31-årig til Bornholm, hvor han slog sig ned i Melsted syd for Gudhjem. Han vendte tilbage de følgende sommere, og i 1923 tog han til Christiansø på et længere besøg. Året efter byggede han et atelierhus ved Allinge.

At han med det samme blev uhyre begejstret, viser følgende brev, som han straks efter at være kommet derover, skrev til sin ven, pædagogen og kunstentusiasten Aage Jacobæus (P. Uttenreiter »Olaf Rude« 1946 p. 109): »Jeg er aldeles vild af Begejstring for Bornholm, her er alt: Klipper, Skov, Vand og den herligste lille By, som ligger nede ved Vandet . . . jeg haaber, at jeg til Efteraaret maa vende hjem med Favnen fuld af røde Klipper, blaat Vand, hvide Huse, cinnoberrøde Tage, grønne Træer, blaa Himmel, sorte Vejrmøller, røde Køer, Fiskerbaade med gyldne Sejl . . .«

Årene før Rude kom til Bornholm, havde han kæmpet med de kubistiske problemer, men nu havde de bundfældet sig og var en støtte i hans naturbilleder, ikke en hemske. Han gav sig naturindtrykkene i vold, og den teoretiske ballast blev en frugtbringende støtte for hans kunst. Det kubistiske element ses stadig, og med den dristige kolorit skaber han spænding mellem formerne og farverne. Hans billeder gennemgår efterhånden en udvikling fra en klart opbygget behersket farveholdning til dristige, stærke farver med hektisk glød.

I Rudes tidlige billeder fra Bornholm ses en afhængighed af Isakson i billedopbygningen og i brugen af formelementer. En sådan afhængighed ses også i flere af de andres ungdomsarbejder, men det er kun en kortere periode, et stadium i udviklingen, og kan ikke tages til indtægt for Bornholmerskolen.

Da Povl Schrøder i 1921 kom til Gudhjem, kendte han på forhånd flere af de andre. Høst havde han truffet på Giersings malerskole, og Rude havde han rejst med i Italien. I hans få bil-

leder fra Bornholm ses inspiration fra Isaksons og Weies senere billeder, fra Høsts lyrisk betonedede naturskildringer og fra Rudes stærke kolorit. Men Schrøder arbejder videre og skaber et mere abstrakt, fabulerende formsprog.

Niels Larsen Stevns var flere gange på Bornholm, bl. a. fra maj til oktober i 1929, men hans værker herfra skiller sig ikke ud fra hans øvrige produktion. Han blev tilsyneladende ikke påvirket af stedet og af de andre malere, og han prægede heller ikke andres værker.

Det er helt klart, at Bornholm og Christiansø omkring 1910 blev »opdaget« og hjemsøgt af en skare malere, der bliver suppleret og efterfulgt af kolleger i den påfølgende tid, og videre er det ganske tydeligt, at Isakson har haft meget stor betydning, men at tale om en Bornholmerskole har ikke mening. Selv om man stiller et skema op med Isakson, Weie, Høst som yngre, Rude og Povl Schrøder. Rent geografisk kan man tale om noget fælles, de holdt til og virkede inden for et område, der nøje aftegner sig på landkortet. Men for at kunne tale om en skole af denne type kræves mere end en topografisk bestemt enhed, en anden faktor må være til stede: et fællespræg i de værker, kunstnerne skaber. Og dette fællespræg må være uløseligt forbundet med den natur, hvori »skolen« udfolder sig.

Isakson havde gennem sine utallige og langvarige diskussioner klarlagt problemer i forbindelse med tolkningen af moderne udenlandsk kunst. De andre kendte ikke særlig mange af hans billeder, og mindeudstillingen i 1922 afslører en masse og får gennemgribende betydning. Mindeudstillingen virkede med dobbelt kraft: dels var der alle de billeder, ingen havde set før, og dels var der fordelene ved at se så meget af en kunstners værk på en gang. Selv om de kendte nogle af tingene stykvis, virkede det stærkere, når det sås på en retrospektiv udstilling, hvor de forskellige billeder understøtter hinanden. Og meget kontant ses en række værker fra tiden efter 1922 med mange af Isaksons elementer og farver anvendt på en lidt ufordøjjet måde. Men dette har ikke særlig sammenhæng med Bornholm og Christiansø, det går ind som et led i hver enkelt kunstners livsbane.

En af tingene, der kunne forlede til konklusionen om en Bornholmerskole, er motivvalget. Kigget over klipperne mod havet, de små kalkede huse, der ligger, så de sammenføjes i en større helhed, og Gudhjem i »profil«, som den ligger på bjergkammen med en stribe huse, der i kirken og møllen har to karakteristika. Fiskerbefolkningen er kun sjældent blevet anvendt som motiv. Men disse fælles motiver knytter dem ikke nærmere sammen, modeller og portrætter f. eks. opfattes i stillinger og former på beslægtet måde og virker ligeledes ikke som mere end et udgangspunkt, hver enkelt forarbejder efter individuelle metoder.

1. Henrik Bramsen »Det danske landskab og malerne« 1957, Lars Rostrup-Bøyesen »Bornholm i malerkunsten«, Danmark 8, 1940 og L. R.-B. »Bornholms kunsthistorie«, Bornholmerens Land – Øen i Øst, 1944, red. H. Hjort.
2. Lars Rostrup-Bøyesen.
3. Sophus Danneskjold-Samsøe »I kunstens tjeneste« 1953.
4. Gustav Engwall »Karl Isakson« 1944, p. 230.
5. Weilbachs Kunstnerleksikon 1952. Jørn Rubow »Edvard Weie«.
6. Tor Refsum »Edvard Weie«, Kunst og Kultur, Oslo 1944. A. E. Kofoed »Christiansøgs historie« 1961. Gustav Engwall »Karl Isakson« 1944.

IAKOB I SCT. IBS KIRKE

En nyopdaget bornholmsk runeindskrift.

Af sognepræst *Niels Aarup*.

I det monumentale værk »Danmarks Runeindskrifter« ved Lis Jacobsen og Erik Moltke gengives og behandles samtlige danske runeindskrifter, som var kendt i 1942, da værket udkom. Det drejer sig om 626 i alt, fordelt med 240 på egentlige runestene, 172 andre indskrifter på diverse genstande eller murværk, 88 på brakteater (møntlignende smykker) og 126 på mønter. Bornholm tegner sig for 42 indskrifter med broderparten på egentlige runestene, 37 i alt. Desuden 1 brakteat samt 4 andre indskrifter. Det kan nævnes, at medens så godt som alle runestene i det øvrige Danmark (herunder Skåne) dateres til perioden ca. 750–1050, stammer samtlige bornholmske runestene fra tiden ca. 1050–1150, altså fra kristen tid, og 23 af dem bærer kristne indskrifter eller symboler. Af indskrifter knyttet til kirker er der på Bornholm registreret 2, nemlig den meget fornemme på Aa kirkes døbefont samt en mindre på apostelfiguren under korbuen i Sct. Pouls kirke. Disse 2 indskrifter henregnes til perioden ca. 1100–1350.

Der gøres stadig runefund. Et af de seneste blev gjort 26. august 1964 i en bornholmsk kirke, Sct. Ibs kirke. Der knytter sig den ejedommelige omstændighed til dette fund, at indskriften alle dage har siddet på et sted, hvor mange mennesker passerede den. Den er imidlertid aldrig før blevet bemærket og registreret, ej heller da Nationalmuseet i forbindelse med udgivelsen af værket »Danmarks Kirker« foretog opmåling og fotografering af rummet, hvor den sidder. Til undskyldning skal dog anføres, at indskriften er ret uanselig. Man får ikke øje på den, hvis man ikke i forvejen ved, hvor man skal lede, og det var da også en tilfældighed, der førte til dens opdagelse.

I 1964 fik Sct. Ibs kirke nyt orgel, tegnet af arkitekt Rolf

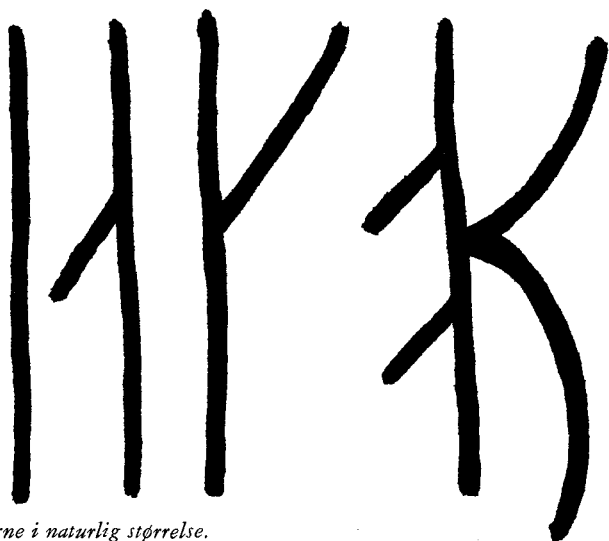
Graae, der også forestod forskellige restaureringsarbejder. Samtidig foretog amtsvejvæsenet en vejudretning ved kirken, hvorved en omlægning af kirkens parkeringsplads blev nødvendig. Efter et i den anledning afholdt møde med arkitekt Graae og amtsvejsinspektør Ib Andersen gik jeg sammen med dem ind for at se på det igangværende arbejde i kirken, og vi benyttede lejligheden til at gå en tur op i det romanske vesttårn, der, som det vil vides, har nogle seværdige hvælvede rum i helt oprindelig skikkelse fra slutningen af 1100-tallet. Her oppe står de indvendige mure uden puds og hvidtekalk, så det er muligt at studere den anvendte byggeteknik ganske nøje, hvilket naturligvis ikke var uden interesse for kirkens arkitekt. Da det er temmelig mørkt i tårnet, havde jeg medbragt en håndlampe. Den blev den direkte årsag til, at runerne blev opdaget.

I det øverste af de hvælvede rum (tårnets 3. stokværk) kom lyset ved et tilfælde til at falde sideværts ind på kalkmørtelen mellem 2 granitkvadre, således at overfladen blev belyst, medens de naturlige ujævnheder i materialet fremtrådte som skygger. Her ved viste der sig nogle fordybninger i mørtelen, som så lidt for regelmæssige ud til blot at være ujævnheder, og de tilstedeværende var enige om, at det var indridsede streger med i hvert fald nogen lighed med runer.

Efter at have tegnet indskriften af, rettede jeg henvendelse til Nationalmuseets runeekspert, dr. phil. Erik Moltke, som bekræftede, at der her var dukket en hidtil ukendt runeindskrift op.

Indskriften er ganske lille og indeholder intet af sensationel betydning, men frembyder ikke desto mindre flere interessante enkeltheder. Selve læsningen er uden problemer. Runerne danner kun et enkelt ord, nemlig navnet IAKOB; men såvel runernes form som betydningen af det skrevne navn er nok en nærmere undersøgelse værd.

Indskriftens 3 første runer er de i den pågældende periode almindeligt anvendte tegn for bogstaverne IAK. Den 4. rune er en såkaldt binderune, hvorved forstås 2 runer, hvis lodrette stave er smeltet sammen. Sådanne binderuner optræder sporadisk i de

Ibsker-runerne i naturlig størrelse.

ældste, danske indskrifter (fra før år 750), men er så godt som ukendte i de perioder, hvorfra størsteparten af vore runestene stammer. Omkr. år 1150 dukker binderunerne op igen, og vi møder eksempler herpå i 30–40 af vore yngre runeindskrifter.

Anvendelsen af binderuner skyldes sandsynligvis blot et ønske om at spare tid og plads, og de eksisterende kombinationer er tilsyneladende benyttet helt uden faste regler. I den foreliggende indskrift er tegnene for O og B knyttet sammen til en binderune. O-runen er den for perioden almindelige, hvorimod B-runen er speciel. Den sædvanlige B-rune ser ud omtrent som bogstavet B i vort alfabet; men her er anvendt en biform med »åbne bøjler«, som kun kendes fra 4 andre indskrifter, bl. a. en indskrift på en dobbeltkapitel fra Lunds domkirke. Her læses det samme enlige navn, IAKOB, oven i købet med ganske den samme binderune OB, der i øvrigt ikke kendes i andre danske indskrifter. Det kan være en tilfældighed, at denne binderune optræder identisk i Lund og i Ibsker. Runeskriften fremviser mange variationer; men identiske varianter behøver ikke på nogen måde at lede tanken hen på samme »håndskrift«. I øvrigt er indskrifterne i Lund og Ibsker

ikke ganske ens, idet der i Lund yderligere er anvendt binderune for bogstaverne AK.

På den anden side er det ikke udelukket, at der kan være en forbindelse. Bornholm hørte til Lunds stift i middelalderen, og bygningsmæssig forbindelse mellem domkirke og landsbykirke er hverken her eller i andre stifter noget ukendt fænomen.

Dr. Erik Moltke daterer Lund-indskriften til slutningen af 1100-tallet og giver i »Danmarks Runeindskrifter« flg. tolkning: »Navnet må i lighed med så mange enligtstående navne på romanske kirkebygninger antages at tilhøre en til kirken knyttet bygmester, muligvis endog ham, der har ledet opførelsen af tårnene«. Denne tolkning vil ord til andet kunne anvendes på Ibsker-indskriften, der må tidsfæstes til samme periode. Sct. Ibs kirke er opført i slutningen af 1100-tallet, og muligheden for, at byggeriet er blevet ledet af en af domkirkens bygmestre ved navn Jakob, kan ikke på forhånd udelukkes, omend noget bevis herfor selvsagt ikke kan gives. Indskriften lader sig i alle tilfælde tolke som en bygmestersignatur, også uden en forbindelse med domkirken som forudsætning.

Imidlertid åbner Ibsker-indskriften også mulighed for en helt anden tolkning, som ikke lader sig overføre på den tilsvarende indskrift i Lund. Her skal ikke redegøres for den sproglige udvikling, der har bevirket, at Sct. Jakobs kirke nu om dage hedder Sct. Ibs kirke. Der skal blot peges på, at kirken oprindeligt blev indviet til apostlen Jakob, og at det således kan være navnet på kirkens værnehelgen, der står at læse i tårnet, indridset af en runekyndig bygmester, der således endnu inden bygningens fuldførelse har villet navngive sit værk.

GAVEN TIL FREDERIK III

af civilingeniør J. Klindt

Fortumlede af oprørets voldsomhed og succes mødtes ledende bornholmere umiddelbart efter den 9. december 1658 for at overveje den fantastiske og farlige situation, deres ø nu med ét var bragt i:¹ Den svenske landshøvding Printzensköld lig på Rønne rådhus. Hele den svenske besætning dræbt eller fanget. 20 sømil borte det svenske Skåne, hvorfra undsætning til Printzensköld måske var undervejs. Og samtidig hele Danmark besat af svensk militær undtagen det indesluttede København, hvor Frederik III og hans mænd, der havde ofret Bornholm tidligere på året, holdt det allersidste stykke Danmark mod Karl Gustavs endelige forsøg på at udslutte nationen fuldstændigt.

Hvad ville de egentlig med deres opstand? De bornholmere, der kom til København ved juletid, fortalte, at deres landsmænd hjemme befandt sig i »stor confusion«. Ingen kan undre sig over det.

Men også denne fase af opstanden blev gennemført med en beundringsværdig konsekvens og enighed. Medens Jens Kofoed blev midlertidig militær leder på Hammershus og Rønnes borgmester, Claus Kam, civil leder, blev det besluttet at sende en delegation på 11 mand under ledelse af Hasles borgmester, opstandslederen Peder Olsen, til København og tilbyde Danmark at overtage Bornholm igen. Ingen kunne ganske vist vide, om København endnu holdt stand mod den svenske belejring, og ingen kunne vide, om svenskerne ville have opsnappet nyheden om opstanden og slået til, førend danske og hollandske skibe kunne nå at undsætte Bornholm, hvis egne unge mænd var tvunget i svensk krigstjeneste. Men der var tilsyneladende ingen vaklen.

Et hidtil upåagtet dokument² kaster lys over flere spørgsmål i denne forbindelse. Det drejer sig om intet mindre end bornholmernes eget første udkast til »gavebrevet« til Frederik III, dateret

13. december 1658, en uge før delegationens afrejse. Brevet lyder således (i en mere læselig retskrivning):

Stormægtigste højbårne fyrste, allernådigste herre og koning. Gud (den) allermægtigste Eders kongelige majestæt udi langvarigt kongelig regimente opholde og nådeligen med timeilig, evig velfærd velsigne.

Allernådigste herre og koning. Eftersom vi fattige indbyggere, gejstlige og verdslige, på Bornholm, udi næst forleden vinters tid, udi de traktater som da er sket mellem Danmark og Sverige – er overdraget, med conditioner at vi skulle nyde vore danske love og privilegier, så vidt (de) ikke stride mod de svenske fundamentale constitutioner, hvorom også en svensk oberst ved navn Johan Printzensköld er (kommet) hid til landet med kongelig befaling fra Kong Karl Gustav, at han (skulle) forkynde dette traktatpunkt for os, samt at et evigt fredsforbund skulle være og blive mellem disse riger, ja vi intet videre på denne liden udi havet liggende insul skulle graves, men vi sikkerligen at være under hans trohjertige protektion og værn, hvortil vi os og troligen forlod, dog med største hjertens grimmelse, at vi således fra vores meget fromme danske herre og koning skulle være fragiven.

Men eftersom vi med allerhøjeste forundring haver befundet, at de svenske aldeles haver okkuperet ideligen dag fra dag, siden fornævnte traktat er sket, ikke alene imod Eders kongelige majestæt, vores gode og milde, ja altid nådige herre og koning, under hvis regimente, såvel som Eders kongelige majestæts salige højlovelige ihukommelse hr. faders og forfædres, konger i Danmark, (vi ere) født og haver levet, men endogså imod alle vores danske landsmænd, som kan være forældre, søskende, svoger og andre meget kære og tro venner. Idet de svenske aldeles ingen kristen, god affektion imod os fattige danske bornholmske, eller andre vores forbemeldte naturaliserede³ haver bevist, meget mindre imod Eders kongelige majestæt selv, som er vor egen kære, nådige

herre og koning, men alle førskrevne fredstraktater (haver) dæmpet og tilintetgjort. Idet vi fattige indbyggere her på denne liden omfløtte ø aldeles ingen fred haver nydt, hverken efter traktaterne, meget mindre efter de løfter, som os (er) sket, da vi tvungen den svenske koning hyldede i Malmö, ej heller efter de løfter, som førbemeldte hans befalingsmand Printzensköld os da gjorde, da han denne insul annammede, så højligen, (men) med alene bare ord. Men ideligen, og stedse siden den tid, er os ej andet bevist, end som ruin, og fordrevne soldater til os at udskikke for skatter og usædvanlige pålæg, som vi ej muligen kunde tåle og afstedkomme, ja al trafik os forhindret, lov og ret ej nydt. Da de nu krig påny haver begyndt imod Eders kongelige majestæt vores fromme bårne herre og koning, haver de os frtaget en ulidelig del af vores mandskab til soldater, ryttere og båds mænd, nemlig mænd fra deres hustruer, børn fra forældrene og forældrene fra børn, som aldrig tilforn her (er) sket, hvorover vores næring og bjæring både til lands og vands er ganske forsvækket og fordærvet.

Ja, vi ere endog ydermere dagligen truet og undsagt, både mundtligt og skriftligt, af førbemeldte guvernør os bønderne at frtage og føre til krigs, dersom de alle (de) usædvanlige pålæg og pressurer ikke kunde formå at udgive, som af hos følgende skriftlige trusler erfares, hvilket ikke er lov og ret, ej heller vores protektion, men ikkun altid som fjendtlig os at ville ruinere og fordærve. Derfor, så og fordi de hverken haver holdt løfterne som i traktaterne er gjort, ej heller da vi den svenske koning tvungent hyldede, men altid efterlagt os at ruinere og ødelægge, haver vi råbt om hævn og redning ved Gud (den) allermægtigste, at vi fattige og betrængte folk og alle vores naturaliserede nådeligen måtte entlediges. Og (da vi) så haver fornummet, at os med ydermere soldater, ryttere og krigsfolk at skulle påføres, haver vi kendt deraf vor ganske ødelæggelse at søges,⁴ og ikke nogen protektion så vederfares. Og derimod med Guds nådige hjælp haver os

imod sådan ukristelig medfart med våben og væрге defenderet, og derved bleven både forbemeldte guvernør og hans krigsfolk tillige med fæstningen overmægtige, hvilket vi altsammen igen allerunderdanigst til Eders kongelige majestæt troiligen vil overlevere, med allerunderdanigst forhåbning, at vi derfor ligesom tilforn må blive og være under Eders kongelige majestæts nådigste protektion og nyde vore gode, danske love og privilegier, hvorpå vi ingenlunde tvivler, hvorfor vores underdanigste pligt der imod ydermere skal erkendes med liv, gods og formue så længe vi lever.

Og befaler Eders kongelige majestæt hermed under den allerhøjstes protektion.

Actum på Boringholm d. 13. decembris 1658.

Eders kongelige majestæts tro og pligtige undersætter.

På menige bornholmeres vegne, af adel, gejstlige og verdslige:

Jens Lauridsen (egen hånd)

Peder Larensen Moller

Peder Oelss

Jens Pedersen, ridefoged, på ganske bønders vegne

Christian Macabæus

Carl Matthiessen

Direch Wulsen.

Indholdet siger ikke noget afgørende nyt om opstanden, men bekræfter dens baggrund og har desuden interesse til sammenligning med det kendte gavebrev af 29. december, som kongen fik overrakt, og som vil blive refereret senere. Her skal det kun konstateres, at brevet er skrevet af folk, der kender, men ikke mestrer, tidens svulstige stil, og at det snarere virker som en undskyldning end som en fanfare fra frihedskampen. Man forsøger at undskylde, at traktatbrud fra svensk side gjorde det nødvendigt, at bornholmerne brød deres tvungne troskabsed til den svenske konge. Samtidig er der dog passager af ægte hengivenhed: »Hjertets grimmelse« — — — »os danske bornholmere« — — —. I al deres hjælpeløshed taler bornholmerne fra den tid til os om deres tilhørsforhold til det gamle land.

Ingen skal tro, at oprøret bare var en kort, hidsig affære, og at det ikke har været længe forberedt og har haft rødder langt ud i befolkningen.

Selv om brevct ikke siger os noget nyt om opstanden, er *underskriverne* af stor interesse:

Jens Lauridsen (Malmø)⁵: Øens provst, hvorom vi fra andre beretninger ved, at han var dansksindet, som den øvrige præstestand. Svenske beretninger nævner bl. a., at »hr. Jens i Rønne« før opstanden bad for den danske konge fra prædikestolen!

Christian Macabæus (fra Skovsholm i Ibsker): En af øens få danske adelsmænd, der underskriver på adels- og frimændenes vegne som deres nestor. Som major i militsen var han i 1645 dømt for landsforræderi – først til døden, derefter til landsforvisning – for fejhed i forbindelse med den svenske landgang, men var blevet benådet ved Frederik III's tronbestigelse. En mulighed, der ikke kan efterspores, da vi ikke har de originale underskrifter, er der dog for, at det drejer sig om sønnen af samme navn, der også boede på Skovsholm. Den 19. januar 1659 underskrev de begge to på adels- og frimændenes bekræftelsesbrev på gavebrevet af 29. december 1658.

Peder Lauridsen Møller: Rønnes ældste borgmester, der ikke var deltager i opstanden som sin kollega Claus Kam, og i hvis hus Printzensköld blev taget til fange.

Peder Olsen (der altid underskriver sig Peder Oelss): Han underskriver her ikke som opstandsleder, men som Hasles borgmester. Inden året var omme, skulle han også blive øens landsdommer.

Carl Matthiesen: Nexø's borgmester. Nexø var blevet fuldstændig udplyndret af svenskerne i 1645 og var kun langsomt ved at komme på fode.

Didrek Wolffsen: Borgmester i Svaneke, bror til helten Albret Wolffsen, der faldt i 1645.

Bortset fra borgmester Gregersen i Aakirkeby er hermed gejstligheden, adels- og frimænd, og borgere repræsenteret ved deres overhoveder, men endnu mangler bønderne, og her bemærker man overrasket, at det er Printzenskölds ridefoged og landsskriver

Jens Pedersen, der underskriver på bøndernes vegne. Han kan have været danskfødt, måske fra Skåne eller Blekinge, men hans stilling under opstanden er ukendt, bortset fra, at en bemærkning i Jens Kofoeds beretning måske kan tydes, som om han gav oprørerne et tip om, hvor Printzensköld befandt sig i Rønne.⁶ Han var i øvrigt udsat for alvorlige trusler fra Printzensköld om at gå hårdere frem, jfr. det følgende. Han blev imidlertid også taget til fange i Rønne den 8. december. Men ligesom de andre underskrivere var han jo endnu den lovlige – også den lovlige svenske – stænderrepræsentant, selv om ridefogeden fra den danske tid, opstandslederen Jens Lauridsen Risom, stadig befandt sig på øen. I øvrigt forsvinder han ud af Bornholms historie, da han i 1659 overdrager sin beholdning af korn til den nyansatte danske ridefoged.

Af underskriverne deltog Macabæus, Møller, Olsen og Matthiesen som leder af deres stænderdelegationer i edsaflæggelsen og hyldningen af Karl Gustav i Malmø i maj 1658, og det blev også dem, der sammen med Wolffsen og Gregersen på stændernes vegne var med til at konfirmere gavebrevet til Frederik III i januar 1659. Men var brevet blevet opsnappet, eller havde svenskerne anet uråd, ville de være blevet hængt sammen med opstandslederne.

Man har tidligere ment, at øst- og sydlandet var helt uden for opstanden, der jo blev ledet af Hasle- og Rønne-borgere, og det er endda blevet antydnet, at den dansk-hollandske hjælpeflåde landede ved Nexø, fordi man måske herved straks kunne tage de modvillige områder under vingerne.⁷ Med underskrifterne fra Svaneke, Nexø og Ibsker kan man heldigvis nu helt opgive denne teori.

De med brevet følgende »skriftlige trusler« er også afskrevet og består i 2 af Printzenskölds sidste, kendte breve. Det første er stilet til bornholmerne:

Såsom man ikke ved udi hvad sikkerhed og tryghed vi sidder her på landet for omstrejfende skibe og fartøjer, kan jeg

ikke uden hermed alvorligen formane og påminde samtlige indbyggere, både en og andre standspersoner, at de betragter sin ed som de for Gud har svoret sin regerende øvrighed, (og derfor) befinder sig villige, når noget fjendtligt påkommer og formærkes. Og da lade røre klokkerne samt tillige både en og andre søge til det sted, hvor de kan forebygge og afvende faren. Min fortroede fæstning skal jeg med Guds hjælp så forsvare, som jeg kan svare til for min aldernådigste herre og koning.

De som ikke haver leveret deres skatterug skulle den straks hid til slottet opføre, og skulle sandemændene i lige måde og her (tilføre) de sammenbragte blå, som er påbuden.

Og dette uden al forsømmelse.

Actum Hammershus den 20. novembris 1658.

Johan Printzensköld.

Dette åbne brev, hvis eksistens bl. a. nævnes af Rasmus Ravn,⁹ bekræfter Printzenskölds kendte ængstelse for en dansk-hollandsk landgang, og uvidenhed om hvorfra den virkelige fare lurer. Af hans andre breve fremgår det desuden klart nok, at han ikke stolede på, at bornholmerne ville røre en hånd imod en sådan landgang. Men det var jo et forsøg værd at minde dem om deres ed til den svenske konge.

Printzenskölds hentydning til »en og andre« bornholmske standspersoner tyder på, at hans mistanke allerede da har været rettet i en bestemt retning. Og der har jo været ikke så få, der følte sig truffet!

Det andet »trusselsbrev« er stilet til hans ridefoged, den netop nævnte Jens Pedersen:

Hilsen med Gud almægtig.

Jeg forundrer storligen, ridefoged Jens Persen, at I så sofnachtig håndterer skatternes opbørsel, og ikke det ringeste kommer ud af hænderne fra eder, og den ene tid skrider ind på den anden, så at hele året er nu straks forløbet.

Og formaner jeg eder yderligere alvorligen, at I tager eders embede og tjeneste i agt, conserverende eders velstand, som helt eller halvt hænger derpå. Ja, så lovende, at den første termin uden videre nachlessighed eller ene og anden udflugt bliver rigtig udi penge conteneret, både præsternes kongsskat og almuens ekstraordinære pension og skatter, tagende præsteskabet til assistance, at dette des snarere kan vinde sit fortgang og effektueres.

Men dersom de ikke ville vedfalde, skulle I lade mig vide, at jeg kan vide hver og en at rekommandere, og dersom bønderne ikke kan betale, så annoterer den samme, at man kan forskaffe dem til de steder, som de kunne bære musket, når de ikke ville aflægge deres rettighed.

Jeg sender og herhos 10 musketerer med en furer,⁸ som desmere skal drive derpå, og assistere eder, og vil ikke formode, at derudi tages nogen forsømmelse.

Befaler eder hermed Gud allermægtigste.

Af Hammershus den 25. novembris 1658.

Johan Printzensköld.

Dette, indtil nu sidste, kendte brev fra Printzensköld viser tydeligt, hvordan han er ved at miste tålmodigheden over de stædige bornholmere. Han truer nu hensynsløst med militærtjeneste, tvangsudskrivning med mere. Også dette brev synes bekræftet hos Ravn, der endda fortæller, at bønderne natten mellem 8. og 9. december dræbte en furer⁸ sammen med 6 soldater – 3 fangne og 2 undkomne.⁹ Altså meget nær det antal, der nævnes i brevet.

Med disse breve – formodentlig i en kasse, der hurtigt kunne sænkes ved en svensk bording – sejlede de udvalgte 11 bornholmere den 20. december til København, hvortil de allerede nåede den 21. Hvad der foregik i København i disse hektiske juledage kan man gisne om. Allerede den 24. december var oberst Michael Eckstein blevet udnævnt til kommandant og begyndte at forberede undsætningsekspeditionen. Den 28. december blev flere af opstandslederne udnævnt til høje poster, men først den 29. december

overrækker bornholmerne kongen deres »gavebrev«, og det i en helt anden skikkelse end det de havde med hjemmefra. Sådan lyder det nu:

Stormægtigste højbårne fyrste, allernådigste herre og koning:

Allerunderdanigst hermed giver Eders kongelige majestæt tilkende, at eftersom Bornholms land, og vi den tid som fattige undersætter til kongelig majestæt af Sverige udi forleden vinter, udi den fredsforedrag (som) da imellem begge rigerne blev afhandlet, til evindelige ejendom under Sveriges krone er hengiven, og den 29. april 1658 den svenske landshøvding Johan Printzensköld, oberst til hest, samme vores land og indvånere er overleveret. Og formedelst forannævnte landshøvding og oberst sig imod os samtlige indvånere der på landet alt for strenge, med ulidelige plager, pålæg og betyngninger, haver tribuleret, som vi ikke længere uden allerstørste ruin og ødelæggelse haver kunnet udstå, efter vores sandfærdige publice manifestis videre indhold. Des årsage haver vi ved Guds bistand selv udi herrens navn våben tagen i hånden, og den svenske magt nederslagen og fangen tagen, og til os slot og land bemægtiget, med al hvis støkker¹⁰ og munitiøn, som den svenske regering der på Boringholm havde.

Så over sådan fald ere vi hidkomne til København at søge vores gode og forrige herre og koning, koning Friderich den tredie, Danmarks, Norges, Vendis og Gotis koning, i allerunderdanigste forhåbning, at hans kongelige majestæt af kongelig mildhed ville annamme samme tagne land og undersætter udi hans kongelige beskirmelse og forsvar, og os fra vores fjenders videre gevalt ville beskytte og beskærme, så vi ikke ydermere udi deres åg og plager skulle geråde eller overdrages. Hvorimod vi underskrevne, som nu ere her nærværende tilstede, som samme land haver været med at vinde og tage fra Svenskers strenge åg og byrde, og vi andre fuldmægtige på vores egne, og på ganske Boringholms lands indbygges, gejstlige og verdsliges vegne, nu hermed samme

Boringholms land – med dets renter og indkomster, ganske overdrager og hengiver til hans kongelige majestæt og hans arvinger, fødte og ufødte, for evindeligt arv og ejendom at følge, hvorpå vi ydermere ville forskaffe samme lands indbygges underdanigste bekræftelses brev, når Gud vil, vi igen hjemkommer.

Og hermed ønsker hans kongelige majestæt megen lykke og velsignelse, at det må være os til gavn, og hans kongelige majestæt til glæde og gode, og Gud allermægtigste til ære og behag.

Til vitterlighed haver vi samtligen dette gavebrev med vores egne hænder underskrevet. I København den 29. decembris 1658.

Eders kongelige majestæts tro og pligtige undersætter og tjenere. På mine egne og menige Bornholms indbygges vegne, såsom fuldmægtig derfra, certificerer jeg og efterskrevne mine landsmænd der fra med egne hænder her underskrevet:

<i>Peder Oelss</i>	<i>Hans Christensen</i>
<i>Peder Jensen</i>	<i>Jens Larsen</i>
<i>Mogens Tidemand</i>	<i>Anders Staalle</i>
<i>Morten Mortensen</i>	<i>Jens Jensen</i>
<i>Morten Nielsen</i>	<i>Oluf Andersen</i>
<i>Mads Kofoed Pedersen</i>	

En sammenligning mellem gavebrevene viser først en stramning i stilen og holdningen, som tyder på, at Peder Olsen denne gang har haft dygtigere medarbejdere. Den klynkende tone er forladt, den prækære edsaflæggelse i Malmø er ligeledes faldet bort – hvorfor skulle den dårlige samvittighed da også manifesteres? Af den lange opremsning af svenske overgreb er der kun tilbage en kort angivelse af Printzenskölds urimelige skattepålæg, men intet angreb på Sveriges krone. Hvis gavebrevet skulle bruges ved eventuelle fredsforhandlinger, var det jo også klogt at nøjes med at gøre den døde Printzensköld til synderen.

Endelig er tonen skarpere f.eks. med hensyn til en ny overdragelse til Sverige. Men *privilegierne*, som uden tvivl har været diskuteret mand og mand imellem, og som så godt som har været lovet under kongens opfordringer til oprør, nævnes heller ikke her – et mundtligt løfte har sikkert været nok til at berolige bornholmerne. De kom jo også, omend i mere vage vendinger, end man havde kunnet ønske.

Til gengæld indeholder det nye gavebrev en væsentlig nyskabelse: Overdragelsen til kongen personlig, med alle indtægter, og til at følge hans arvinger. Vi har nu sikkerhed for, at det ikke var bornholmerne selv, der fik dette heldige indfald, men deres hjælpere i kongens følge, der således fik indført enevælden på Bornholm 2 år før det øvrige Danmark. Fredsforhandlingen i Stockholm viste tilfulde, at det var netop dette forhold, der fik Frederik III til at holde så krampagtigt fast i Bornholm, at Hannibal Sehested til sidst fik svenskerne til at gå med til at lade den blive ved Danmark.

Bornholmernes ydmyge ansøgning om at få lov at blive danske igen, fik i København den nødvendige drejning, så det blev et værdigt, og diplomatisk vel disponeret gavebrev, der fik den ønskede virkning. Bornholmerne kunne nok selv klare Printzensköld og hans musketerer, men må – nu som dengang og på godt og ondt – sande, at der er klogere hoveder i København end på en liden omflydt ø i Østersøen.

1. Om opstanden se J. Klindt »Urolige Tider« i »Bogen om Bornholm« 1957, og samme: »Disse Danske« 1958, samt Ebbe Gert Rasmussen i Bornholmske Samlinger II. 3. 1967. I et følgende bind af Bornholmske Samlinger vil kildematerialet til disse behandlinger blive aftrykt, og hertil vil også dokumentationen for de i denne artikel benyttede breve blive udskudt.
2. Rigsarkivet. Håndskriftssamlingen IV nr. 113. En bog i folio underholdende afskrifter af breve vedrørende Danmarks forhold til Sverige og det øvrige udland, Kronborgs og Københavns belejring 1658 11. maj–1659 8. februar. Afskrifterne er antagelig fra ca. 1700, og virker korrekte.
3. Naturalisere = give indfødsret.
4. Soge = gl. dansk = gennemvarme, bornholmsk = varme langsomt. Her i betydningen »blive fuldstændig«.
5. Jens Lauridsen kunne også være opstandslederen Jens Lauridsen Risom, men efter sammenhængen er det utvivlsomt provsten, der underskriver forrest og på gejstlighedens vegne.
6. Jens Kofoeds beretning: »Det blev os tilkendegivet inde hos min broders af en rønneborger ved navn Mads Persen, at dersom vi havde noget i sinde med landsherren, skulle det ske straks og snart, for den svenske ridefoged havde givet ham sådant til kende, eftersom vi havde redet hannem forbi med gevær...«.
7. Zahrtmann Borringholmernes historiebog II side 5, Ebbe Gert Rasmussen Bornholms Samlinger II. 3. side 134.
8. Furer = Fourer = underofficer, der behandler indkvartering m. v.
9. Rasmus Pedersen Ravn Borringholms Krønike 1671 ved Johannes Knudsen 1926, side 101.
10. Støkker = kanoner.

LEKTOR TH. LIND

(Redaktør af Bornholmske Samlinger 1939–1961)

Siden sidste bind af Samlingerne er udkommet, er den tidligere redaktør, lektor ved Rønne statsskole, Theodor Christian Lind afgået ved døden 9. august 1967 i Virum.

Desværre ville skæbnen, at jeg aldrig fik nogen personlig kontakt med lektor Lind, som jeg efterfulgte som redaktør i 1961 og i øvrigt også fulgte i embedet ved Rønne statsskole 1953 (dog med en afstand af 6 år, idet lektor Lind tog sin afsked allerede i sommeren 1947.

Disse linjer må derfor bygges på andres oplysninger og optegnelser.

Lektor Lind var født bornholmer, søn af fiskehandler Hans Oluf Theodor Lind og Jørgine Marie (født Sonne), og han blev student i Rønne 1904 efter den da helt sproglige ordning. 1915 blev student Lind cand. mag. med hovedfag historie og bifagene dansk og tysk. Undervisningsgerningen havde han taget op allerede 1913 ved Bogø kostskole. I 1920 udnævntes han til adjunkt ved Svendborg statsgymnasium, men et længe næret ønske om at komme til fødeøen igen indfries, da der i 1922 var et embede ledigt ved Rønne statsskole.

Dette blev indledning til en udvikling, der kulminerede i en periode, hvor lektor Linds navn træffes i forbindelse med næsten alt, hvad der har med historie at gøre her på øen.

En liste over de mange tillidshverv og kulturformidlende poster tager sig således ud:

1929. Medlem af bestyrelsen for Bornholms Museum.

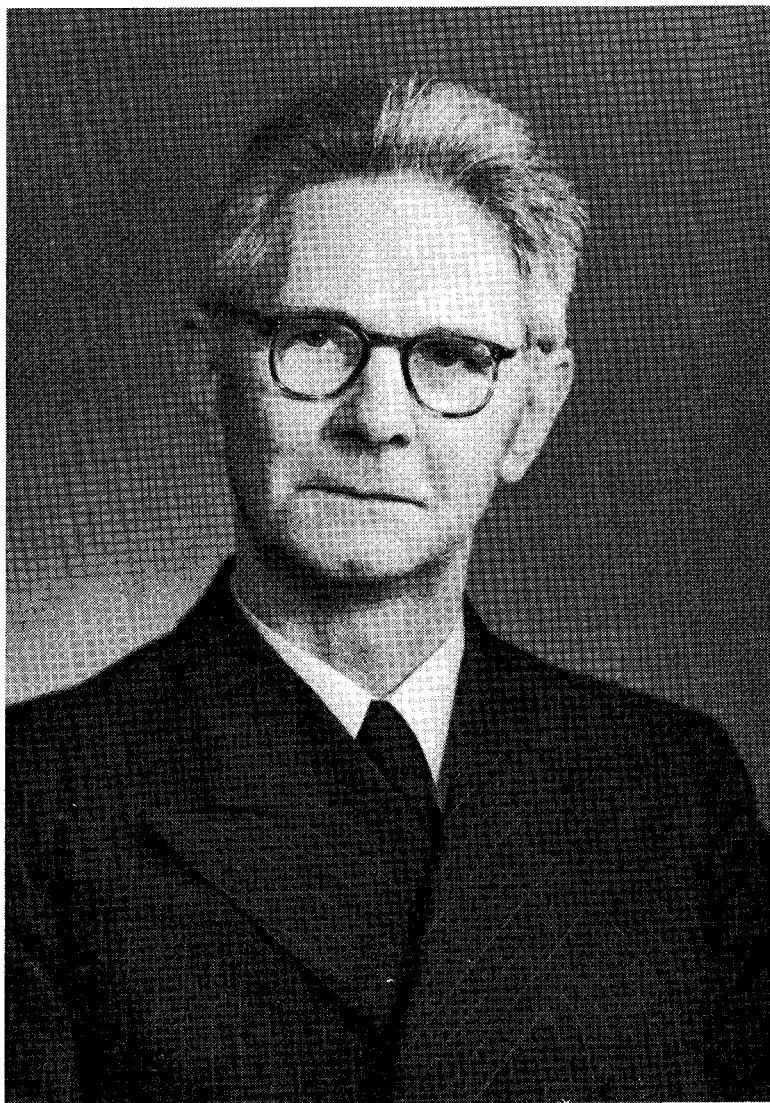
1930–49. Formand for bestyrelsen af museet og bestyrer.

1938. Formand for Bornholms historiske Samfund.

1933–49. Medlem af Rønne menighedsråd. – 1946–49 som næstformand.

1938–49. Medlem af Bornholms vestre provstiudvalg.

LEKTOR TH. LIND

Endvidere medlem af bestyrelsen for Bornholms Naturfredningsforening, Foreningen Bornholm, Rønne Foredragsforening, Bornholms Biblioteksforening, Foreningen Nordens Rønneafd.

De mange års arbejde med lokalhistorien her på øen affødte en række litterære arbejder ved siden af redaktionsarbejdet af Samlingerne (1939–61) og af Jul paa Bornholm (1933–62), nemlig udgivelsen af Johan Hansen: En bornholmsk Haandværkers Erintringer (1934), Bornholms Amtsråd (1842–1942 (1943) og Svankebogen (1955).

Det er mange år af Samlingernes historie, lektor Lind kom til at præge, idet hans medarbejde vist nok begyndte en rum tid før 1939. Vi kan kun håbe, at vi i fremtiden må kunne leve op til den støtte og ubestikkelige flid, som lektor Lind udviste i sit arbejde. Vi er vel i dag tilbøjelige til at sige, at generationen før os havde bedre tid og muligheder for de stille sysler. Det er måske også rigtigt, men vi må ikke glemme, at hvor vi kæmper med en umulig økonomi i forbindelse med et for lille oplagstal, når vi skal konkurrere i udstyr med, hvad publikum er vant til, kæmpede man i de første mange år af lektor Linds redaktørtid med helt andre problemer, som så vist ikke var mindre: papirrationering, dårlige papirkvaliteter, en primitiv reproduktionsteknik, pengeknaphed hos de købere, der trods al opfindsomhed er den økonomiske basis for Samlingernes eksistens, men som i årene efter krigen havde mange materielle savn, der måtte afhjælpes, før man kunne tænke på bøger.

Meget af det, der blev lavet i de år, ser måske mindre ud i dag på baggrund af den teknik, vi har i hænde nu, men efter den tids målestok er der blevet ydet et stort og påskønnelsesværdigt arbejde.

Måtte vi også i fremtiden kunne leve op til lektor Linds periode.

C. H. Kibsgaard.

Nekrolog i Jul paa Bornholm december 1967
og i Rønne statsskoles program juni 1968.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Ved Olaf Hansen

Generalforsamling d. 26/8 1967 i Ibsker. – På forsamlingshuset »Vaddam« var mødt 60 af samfundets medlemmer, der valgte fhv. overlærer Anker Kofoed, Svaneke, til mødets dirigent.

Formanden indledte mødet med at udtale mindeord om samfundets mangeårige formand og redaktør af samlingerne, lektor Th. Lind, Virum, der for nylig var afgået ved døden. – Omtalte bind 2 i II. række, der var udsendt primo december 1966. Bind 3 var i trykken, og korrekturark var fremlagt i salen. Formanden omtalte udveksling af skrifter med tilsvarende foreninger i Ystad og på Gotland. I samarbejde med foreningen Norden, Naturhistorisk Forening og Turistforeningen var arrangeret 2 rejser til Gotland. Begge med god tilslutning.

Lektor Kibsgaard oplyste, at der til bind 3 vil følge et supplerende bind med kildemateriale, der er benyttet, og hvoraf det meste er beroende i svenske arkiver.

Kassereren oplæste en del af det ikke afsluttede regnskab, der udviste en beholdning på kr. 13.107,05.

Fhv. bankbestyrer E. Kofoed, Virum, ønskede ikke genvalg, men foreslog kontorchef, cand. jur. A. C. Mørk Hansen, Birkerød, i stedet. Dette vedtog forsamlingen. Civilingeniør Klindt, lektor Davidsen og bogholder Olaf Hansen blev genvalgt til bestyrelsen.

Formanden bød Mørk Hansen velkommen i bestyrelsen og foreslog, at Emil Kofoed udnævntes til æresmedlem af samfundet, hvilket skete med forsamlingens store bifald.

Revisoren, pantefoged Møller Lau, ønskede ikke genvalg. I stedet rykkede suppleanten, bestyrer Jørn Uffe Hansen, op som revisor, og som ny suppleant valgtes malermester Harald Lind, Svaneke.

Årets »Bornholmerpris« blev tildelt magister Aage Rohmann, København, der har lagt et livs arbejde med Bornholms sprog og kultur.

Man kørte til Ibs kirke, hvor pastor Niels Aarup fortalte om kirken og dennes inventar. Men ganske særligt om det store vesttårn og dets arkitektur. Efter foredraget begav de fleste af medlemmerne sig op i tårnet under kyndig orientering af pastor Aarup.

Generalforsamling d. 31/8 1968 i Rønne. – Mødt var 45 medlemmer, og dommer Ole Mitens, Nexø, blev valgt til dirigent.

Formanden omtalte i sin beretning bl. a. det udsendte bind 3 og dets modtagelse i pressen med gode anmeldelser, og som det er hensigten at afslutte med et bind om kildematerialet. – På grund af sygdom er samfundets kasserer, skattesekretær Aage Hansen, afgået, og formanden takkede Hansen for det gennem mange år udførte arbejde i historisk samfund.

Lektor Kibsgaard fortalte om det kommende bind 4.

Regnskabet for 1966/67 og 1967/68 forelagdes af Olaf Hansen. Begge disse samt beretningen godkendtes.

Genvalg til bestyrelsen af overlærer Frede Kjølner og lektor Kibsgaard. I stedet for skattesekretær Aage Hansen valgtes samfundets revisor, bestyrer Jørn Uffe Hansen, Rutsker.

Som ny revisor valgtes malermester Harald Lind, Svaneke, med major Holger Jørgensen, Rønne, som suppleant.

»Bornholmerprisen« tildeltes lektor Aa. Davidsen. Formanden motiverede udvælgelsen med at nævne ikke blot lektorens arbejde i Bornholms historiske Samfund, men i særdeleshed hans enestående indsats for at genoprette og videreføre Bornholms Museum.

Lektor Davidsen takkede og sagde bl. a.: »Det, man af skæbnen bliver sat til, skal man ikke have belønning for.«

Efter generalforsamlingen fortalte lektor Davidsen levende om Erichsens Gård gennem tiderne og om menneskene i den. Og de forudsætninger, der har betinget, at den står så fuldkommen i dag.

Efter denne introduktion spadserede medlemmerne til Laksegade, hvor Davidsen igen fortalte om gården og viste omkring.

Olaf Hansen.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Regnskab 1/4 1968 til 31/3 1969.

Indtægter:

Tilskud fra min. for kulturelle anliggender:

Fast årligt tilskud	950,00	
Ekstraordinært tilskud	1.350,00	2.300,00

Tilskud fra kommuner:

Åker	50,00	
Åkirkeby	100,00	
Allinge-Sandvig	100,00	
Klemensker	100,00	
Nyker	200,00	
Nylars	50,00	
Olsker	25,00	
Pedersker	20,00	
Rutsker	25,00	
Rønne	100,00	
Svaneke	100,00	
Vestermarie	50,00	
Østerlars	25,00	
Østermarie	50,00	995,00

Tilskud fra pengeinstitutter:

Bornholmerbanken	150,00	
Handelsbanken	100,00	
Andelsbanken	50,00	
Bornholms Spare- og Laanekasse	225,00	
Svaneke Sparekasse	100,00	625,00

Bornholms Amt	1.000,00
Salg af bøger	3.181,34
Indgået i renter	211,17

8.312,51

Beholdning pr. 1/4 1968	14.637,82
-------------------------------	-----------

22.950,33

OLAF HANSEN

Udgifter:

Møder	33,00
Annoncer og porto	154,20
Dansk historisk Fællesforening	235,45
Brandforsikring	33,60
Brevpapir	118,13
Moms	124,77
Diverse udgifter	86,08
	785,23
Beholdning pr. 31/3 1969	22.165,10
	22.950,33

FORENINGEN BORNHOLM

Ved Olaf Hansen

Generalforsamling d. 4/7 1967 på Bornholmerpladsen i Rø. Denne formede sig som en gammeldags skovtur med medbragt madpakke. Der var fint fremmøde og alle pladser i »lysthuset« var besat.

Efter spisningen en kort generalforsamling. Formanden omtalte stubmøllerne, hvoraf Egebymøllen er under reparation og på det nærmeste færdig. De andre to møller er i god stand.

Bankdirektør Kaj Nielsen forelagde regnskabet. Dette og beretningen godkendtes.

De afgående bestyrelsesmedlemmer: civilingeniør Klindt, bankdirektør Kaj Nielsen, inkassator Otto Rohmann, gårdejer A. Andersen og bogtrykker Gornitzka genvalgtes.

Begge revisorer blev genvalgt.

Under eventuelt omtaltes strandfredningerne, hvor der endnu intet var sket med foreningens forslag fra 1964. Bornholmerpladsen er godt besøgt af turister.

Efter generalforsamlingen et besøg i klipperne med en dejlig sejltur i aftenbelysning. Den ny istandsatte parkeringsplads blev besat og beundret.

Generalforsamling d. 28/5 1968 på Hotel Finnedalen. 40 deltagere. Dirigent købmand Ernst Kjærgaard, Nexø. Som foregående år formede mødet sig som en skovtur med madpakke.

Formanden nævnte i sin beretning Egebymøllen, som nu er istandsat. Svanechemøllen skal have ny krydsfod, hvortil egetræet leveres af »Danske Møllers Venner«. Vandmøllen i Vang vil blive købt med jord, ca. 3300 m², af ejeren K. K. Finne. Og møllen vil blive sat i stand, muligvis køreklar! – Beretningen godkendtes.

Regnskabet udviste indtægter på kr. 3.535,29. Til reparation af Svanechemøllen var hensat kr. 2.000,00. Reparationen af Egeby-

møllen havde kostet kr. 6.411,80. Regnskabet sluttede med et underskud på kr. 8,99. – Foreningen har 230 medlemmer.

Til bestyrelsen var genvalg af Olaf Hansen, William Harild, Frede Kjøller og E. Maegaard Sonne.

Som revisor valgtes bestyrer Jørn Uffe Hansen, Rutsker, der afløste N. E. Harild, Nexø.

Efter generalforsamlingen kørtes til Vang havn, hvorefter vandmøllen blev beset samt de gamle anlæg af dæmninger, der hører med til mølleanlægget. Turen sluttede i Ringedalen oppe ved Kaja Månses hul.

Generalforsamling d. 28/5 1969 på Hotel Stammershalde. – Før mødet adgang for interesserede til at besøge stubmøllen i Tejn. – Traditionen tro begyndtes der med den medbragte madpakke. Købmand Ernst Kjærgaard dirigent.

I sin beretning omtalte formanden købet af vandmøllen i Vang. Da der manglede en udstykning forelå endnu intet skøde. Der er ryddet op ved møllen, beskæftigelsesarbejde med 2 mand ansat, Falck-Zonen har ryddet nogle store træer. Man vil forsøge at få en af de gamle mølledamme til at holde vand om sommeren. – Svanekemøllen har træet liggende til krydsfoden, men der er endnu ikke råd til udførelsen. Egeby og Tejn møllerne er i meget fin stand. Møllen i Tejn holdes af en lokal komité med pensionatsejer Kjøller som formand. Møllen vil nu blive oplyst og bliver derved et vartegn for byen. – Strandfredningerne er optaget i den nye naturfredningslov, omtrent som foreningen kunne ønske det.

Regnskabet udviste en balance på kr. 3.471,37 og et overskud på kr. 30,35.

Til bestyrelsen genvalg af Jørn Klindt, Kaj Nielsen, A. Andersen, Gornitzka og Rohmann.

Revisoren, Villy Riis, Allinge, genvalgt.

Efter generalforsamlingen en tur i Troldskoven samt besøg ved oldtidsminderne ved Stammershalde.

LOVE FOR BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

§ 1.

Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.

§ 2.

Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift (»Bornholmske Samlinger«) med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.

§ 3.

Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.

§ 4.

Foreningen holder generalforsamling hvert år i juli eller august måned efter bekendtgørelse i øens dagblade en uge i forvejen. Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindeligt stemmeflertal.

§ 5.

Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 7 medlemmer for 2 år, således at der afgår skiftevis 3 og 4 medlemmer hvert år, første år ved lodtrækning. Samtidig vælges 1 revisor for hvert år.

§ 6.

Bestyrelsen konstituerer sig med en formand, en næstformand, der også er sekretær, og en kasserer, og vælger af sin midte redaktøren for »Bornholmske Samlinger« samt et forretningsudvalg på 3 medlemmer, hvoraf redaktøren skal være medlem.

§ 7.

Kontingentet fastsættes af generalforsamlingen. Det andrager for tiden kr. 5,00, der opkræves samtidig med leveringen af foreningens publikation for det pågældende år.

§ 8.

I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.

Bekræftet på generalforsamlingen den 25. august 1951.

Ved generalforsamlingen 30/8 1969 vedtoges, at kontingentet skal være 25,00 kr.

MEDLEMSFORTEGNELSE

Aagesen, Henning, kommuneassistent, Vandrerhjemmet, Rønne.
 Allbrektsen, R., toldforvalter, Allinge.
 Allinge-Sandvig Bibliotek, Allinge.
 Ambrosen, K. J., laboratorief, Snerlevej 46, Gentofte.
 Anker, H. C., ejendomsmægler, Rådhusstræde 4 B, København K.
 Ancher-Jensen, el-installatør, Hovedgaden 30, Vig st., Sjælland.
 Andersen, Agner, løjtnant, Skottegården 48, st., Kastrup.
 Andersen, K., bogholder, Rytterskolevej 10¹, Brønshøj.
 Andersen, Tage, bagermester, Listed pr. Svaneke.
 Andersen, Emil, borgmester, Vestergade 20, Svaneke.
 Andersen, Finn, dyrlæge, Lofoten 10, Århus N.
 Andersen, Berta, fru, Dalgas Boulevard 1⁴, 2000 København F.
 Andersen, H. Lind, landinspektør, A. Nielsensvej 10, Løgstør.
 Andersen, Carl A., forretningsfører, Borgm. Nielsens Vej 6, Rønne.
 Andersen, Helge K., radioforhdl., Åkirkebyvej 117, Rønne.
 Andersen, Henry, dampskibseksksp., Byledsgade 64, Rønne.
 Andersen, Ib, civilingeniør, Sejersvej, Rønne.
 Andersen, Ib Tylvad, laboratoriel., Syrenvej 37, Vejle.
 Andersen, Jens Tylvad, lærer, Østergade, Holsted.
 Andersen, A. Tylvad, fhv. mejeribestyrer, Bølshavn pr. Svaneke.
 Andersen, Erling Vang, Thorkildsvej 43, 3700 Rønne.
 Andersen, K. Willy, gårdejer, Tornegård pr. Gudhjem.
 Andersen, Kjeld, civilingeniør, Rønnebæk pr. Næstved.
 Andersen, Poul, savværksejer, Frostegårds skæreri pr. Åkirkeby.
 Andersen, Poul, sparekassedir., Torvet, Nexø.
 Andersen, Søren, boghandler, Hasle.
 Asmund, Finn, dommer, Damgade 4, Rønne.
 Bang, Vilh., dommerfuldmægtig, Sdr. Allé 17, Rønne.
 Barfod, Jørgen, lektor, Ved Fortunen 10 A, Kgs. Lyngby.
 Baunkjær, Bente, fru, Rønnevej pr. Hasle.
 Bech, Aage, toldassistent, Skovbrynet 58, st., Næstved.
 Bech, E. M., købmand, »Produkten«, Allinge.
 Beck, Jørgen, bogbindermester, St. Torvegade 26, Rønne.
 Bendtsen, P. P., kæmner, Møllebakken, 3790 Hasle.
 Bendtsen, H. P., lektor, Holmehus, Vemmelev.
 Bendtsen, K. P., sognepræst, Nyker.
 Bendtsen, Ove, adjunkt, Ribegade 1³, København Ø.
 Bendtsen, Th., murermester, Rø.
 Bergsøe, Bent, eksp.sekr., Tværmarksvej 33, 2860 Søborg.

- Bertelsen, E. H., kaptajn, Allégade 17, København F.
 Bidstrup, Anna, fru, St. Torvegade 103, Rønne.
 Bidstrup, H., tømmerhandler, Svanekevej 1 A, Rønne.
 Bidstrup, Poul, købmand, Stettestræde 19, Rønne.
 Birkebæk, August, lektor, Sdr. Allé 40, Rønne.
 Bjerregaard, Inge, fru, Tværstræde 1, Nyker.
 Bjeverskov, Ove, repræsentant, Almegade 28, Rønne.
 Blang, Levy, provst, Haslevej 34, Rønne.
 Blekinge Musei och Hembygdsförening, Blekinge Museum, Karlskrona.
 Blemsted, Karl, adjunkt, Kobbelvænget 44, Brønshøj.
 Blem Bidstrup, Jørgen, disponent, Lygtestræde 3, Rønne.
 Bloch, Harald, overlærer, Havnegade 4, Rønne.
 Bloch, Søren, bestyrer, Idrætshallen, Herning.
 Boas, Vilh., departementschef, Justitsministeriet, København K.
 Bodilsker Folkebogsamling, Centralskolen, Nexø.
 Boesen, J., civilingeniør, Sdr. Allé 55, Rønne.
 Bornholmeren, Dagbladet, Storegade, Rønne.
 Bornholms Hjemstavnsforening af 1942, c/o Hartvig Krabbe Nielsen, Frankrigshusene 8, st., København S.
 Bornholms Centralbibliotek, Rønne.
 Bornæs, Frank, provisor, Fredensborg.
 Boss, H. C. Hasager, læge, Storegade 22, Svaneke.
 Boss, H.C. Hasager, direktør, Haslevej 73, Rønne.
 Brams, Oluf, lærer, Helligpeder pr. Hasle.
 Brandt, Helga, frøken, Lykkesholms Allé 16, København V.
 Brandt, Aage, fru, fhv. gårdejer, Gl. Skole, Nylars pr. Køllegård.
 Brandt, Poul, autovognmand, Dampmøllegade 27, Rønne.
 Broch, Henry R., driftsbestyrer, Sdr. Landevej 1, Nexø.
 Brønnicke, Ebba, frøken, Henningsens Allé 4, Hellerup.
 Bøggild, Hansaage, journalist, Blykobbevej 41 pr. Rønne.
 Bøjholm, A., ostehandler, St. Torvegade 22, Rønne.
 Carlsen, Finn, kontorass., Gartnervangen 21, Rønne.
 Carlsen, Knud D., overlæge, Højmarken 4, Mølholm pr. Vejle.
 Carlquist, Svend, kommunaldirektør, Ystad.
 Christensen, C., hotelejer, Møllebakken, Ndr. Strandvej 6-8, Svaneke.
 Christensen, frk. E. Kofoed, lærerinde, Fjeldstervang Skole pr. Kibæk.
 Christensen, Fridolf, grosserer, Svaneke.
 Christiansø Bibliotek, Christiansø pr. Svaneke.
 Christophersen, B., lrs., Antonistræde 3, Rønne.
 Christoffersen, Vagn, papirhdl., Østergade 61, Rønne.
 Collstrup, Ellen Margrethe, lærerinde, Opnæsgård 63, Hørsholm.
 Dahl, Aage, pastor, Grønnevej 36, Virum.
 Dam, Holger, ingeniør, Nybyvej 65, Åkirkeby.
 Dam, Inger, fru, Toldkammeret, Nexø.
 Dam, Knud A., civilingeniør, Ishøj Bygade 120 pr. Tåstrup.

MEDLEMSFORTEGNELSE

Dam, M. Alling, regnskabsfører, Almindingen pr. Åkirkeby.
 Dam, Ove, overlærer, Genforenings Plads 48, København NV.
 Danmarks Lærerhøjskoles Bibliotek, Emdrupborg, København NV.
 Dansk Folkemindesamling, Det Kgl. Bibliotek, Christians Brygge 8, København K.
 Dansk Folkemuseum, Nationalmuseets 3. afd., Frederiksholms Kanal 12, København K.
 Davidsen, Aage, lektor, Haslevej 65, Rønne.
 Dellgren, Kaj, bagersv., Onsbæk Blokhuis, Rønne.
 Det kongelige norske Videnskabers Selskabs Bibliotek, Trondheim.
 Dybvad, Jacob, boghandel, Oslo.
 Eimose, Jens Erik, elektriker, Brogade 26, Køge.
 Elkær-Hansen, N., amtsmand, Storegade 36, Rønne.
 Engell, Erik, afdelingsbest., Strandjægervej 14, Dragør.
 Engell, Mogens, typograf, Villa Smørenge, Vestermarie, 3720 Åkirkeby.
 Engel, Poul Jørgen, Abildgårdsvej 16, 2830 Virum.
 Erhvervsarkivet, Vesterallé 12, Århus C.
 Erichsen, Knud, civilingeniør, Fuglebakkevej 28, København F.
 Eriksen, Poul, Lindevej 2, Åkirkeby.
 Eriksen, Svend, vand- og gasm., Storegade 9, Åkirkeby.
 Esbjerg Centralbibliotek, Esbjerg.
 Fabricius, Jørgen, sognepræst, Søborgstræde 11, Rønne.
 Fagerlund, Astrid, fru, Borgm. Nielsens Vej 14, Rønne.
 Falk, Th., afdelingsingeniør, Rødtjørnvej 25, Vanløse.
 Folkerman, E., grosserer, Trongårdsvej 27, Kgs. Lyngby.
 Folkmann, V. V., premierløjtn., Tornegård, 3714 Bodilsker.
 Frederiksen, Edith, frk., Lauravej 14², lejlighed 26, 2500 København Valby.
 Frederiksen, Jørgen, direktør, Frederikssundsvej 14-16, København NV.
 Friberg, Egon, Engesvang, Jylland.
 Friberg, Knud, lærer, Knudsker pr. Rønne.
 Friis, Niels, direktør, V. Voldgade 104, København V.
 Fritz, Sven, arkitekt, Kærvej 11, Åbyhøj.
 Funch, Erik, Varehuset City, Hovedgaden 66, Kgs. Lyngby.
 Funch, Frede, assistent, Zahrtmannsvej 22, Rønne.
 Funch, Grethe, frk., ovresygeplejerske, Åkirkeby sygehus, 3720 Åkirkeby.
 Funch, Kaj, Blykobbevej 30¹, th., 2770 Kastrup.
 Funk, Niels, boghandler, Torvet, Nexø.
 Gad, Knud, bryggeriejer, St. Torvegade 115, Rønne.
 Gelting, H. H., gårdejer, Skillingeled pr. Mørkøv.
 Gentofte Kommunebibliotek, c/o boghandler Aug. Olsen, Strandvej 189, Hellerup.
 Gertzen, E., kommunelærer, Amager Boulevard 134, København S.
 Gjellerup, Jul., boghandler, Sølvgade 87, København K.
 Gjessing, M., fru, Brøndstræde 1, Svaneke.
 Glogengieser, Gerda, frk., sygeplejerske, Tvedvej 129⁹, th., 6000 Kolding.

- Gornitzka, Axel, bogtrykker, Allinge.
 Green, Albin, avlsbruger, Baunet pr. Åkirkeby.
 Green & Søn, Arvid, Boghandel, Grønnevej 291, Virum.
 Gross, N., vand- og gasmester, Nørregade 38, Allinge.
 Grunth, Inger, fru, direktør, Holma Hodda, Gudhjem.
 Grønval, R., sparekassebogholder, Sdr. Strandvej 2, Svaneke.
 Gudhjem Bibliotek, Gudhjem.
 Hagstrøm, Edith, frk., kontorassistent, Stengade 9, Rønne.
 Hammer-Pedersen, manufakturhdl., Kong Gustavsvej 16, Nexø.
 Hammer-Pedersen, K., statsaut. revisor, Poppelvej 3, Horsens.
 Hansen, Ancher, stenværksbest., Vang pr. Hasle.
 Hansen, Bent, civiling., dr. tech., Valmuevej 18, Hørsholm.
 Hansen, Conrad, udmager, Havnegade 5, Allinge.
 Hansen, Daniel, sparekasserevisor, Sdr. Allé 34 B, Rønne.
 Hansen, Fritz Rothe, bankbud, Lyngbygårdsvej 71, 2800 Kgs. Lyngby.
 Hansen, H., gårdejer, Fuglesangen 2, Allinge.
 Hansen, Georg Kofoed, kæmner, Klemensker.
 Hansen, Hans, kaptajn, Sct. Mortensgade 10, Rønne.
 Hansen, Henning, bankbogholder, Postgade 6, Svaneke.
 Hansen, Herman, landinspektør, Paradisvej 12, Nexø.
 Hansen, Ib, Lærkens Kvarter 2 B, Albertslund.
 Hansen, Jens Fr. Rønne, restauratør, Lufthavnsrestaurationen, Rønne.
 Hansen, Johs., fru, Byledgade 67, Rønne.
 Hans, Johs., grosserer, Snellemark 14, Rønne.
 Hansen, Jens C., tandlæge, Bryggervangen 5, Kalundborg.
 Hansen, Johannes, gårdejer, Sandegård pr. Gudhjem.
 Hansen, Jørgen U. Langeskov, montør, Borgm. Nielsens Vej 39, Rønne.
 Hansen, Jørn Uffe, Rutsker Forsamlingshus pr. Hasle.
 Hansen, Knud, adjunkt, Fredensvej 9, Nykøbing M.
 Hansen, Niels, kontorchef, Hostrup Have 10, København V.
 Hansen, Olaf, bogholder, Stenbrudsvej 13, Nexø.
 Hansen, P. A., postkontrollør, Amager Landevej 3 A², Kastrup.
 Hansen, Poul, avlsbruger, Lykkevang pr. Lobbæk.
 Hansen, Robert, kæmner, Søndergade 27, Østermarie.
 Hansen, Thorvald, savskærer, Kirkestræde 27, Rønne.
 Hansen, Werner, forretningsfører, Jernbanegade 10, Åkirkeby.
 Hansen, Aage, skattesekretær, Sdr. Villavej 20, Rønne.
 Hansen, Victors, Boghandel, Bruunsgade 45, Århus C.
 Hansen, Aage K., skoleinspektør, Sdr. Allé 31, Rønne.
 Hansen, Aage Mørk, kontorchef, Kirsebærlunden 3, Birkerød.
 Harild, A. A., apoteker, Ndr. Strandvej 21, Nexø.
 Harild, Knud, arkitekt, Camilla Nielsensvej 5³, København F.
 Harild, N. E., sparekassedirektør, Sdr. Strandvej 14, Nexø.
 Harild, Sven, boghandler, Gudhjem.
 Harild, H. W., fhv. gårdejer, Birkeløkken 11, Allinge.

MEDLEMSFORTEGNELSE

Harild, Bodil, fru, Kildebakkestræde 7, Nexø.
 Harvest, J., ingeniør, Skovbrynet, 3713 Pedersker.
 Hasle Bibliotek, Hasle.
 Hein, Hans, ingeniør, Auløsveien 16, Haslum, Oslo.
 Heinø, Aage, malermester, Nørregade 24, Rønne.
 Hellesen, V. K. toldinspektør, Hjulmagervej 12, Randers.
 Henriksen, Elna, Rørskærsvvej 3, 2820 Gentofte.
 Henriksen, Leif, faglærer, Pingels Allé 74, Rønne.
 Henriksen, Hanne Sonne, Solsortevej 22, Glostrup.
 Henriksen, Poul, kaptajn, Skovsøen 44, Bagsværd.
 Hermann, Povl, direktør, civiling., Svanevænget 15, København Ø.
 Hermansen, V., kommunesekretær, Svinninge.
 Hermind, Frants, sekretær, cand. jur., Højbo pr. Lejre.
 Herning Centralbibliotek.
 Hey, Gunnar, overkirurg, Sygehusvej 11, Rønne.
 Hintze, Leif, prokurist, Raadhusstræde 3, Rønne.
 Hjorth, Ida, fru, lektor, Haslevej 61 A, Rønne.
 Hjørring Centralbibliotek, Hjørring.
 Holm. H. C., tandlæge, Krystalgade 12, Rønne.
 Holm, Bent, overtrafikass., Østervoldgade 23, Rønne.
 Holm, Aage G., civildommer, Ebeltoft.
 Holm, N. F., sektionschef, Tinglev.
 Holm, Rigmor, fru, Nordskovvej 21 pr. Rønne.
 Holm, Ulla Colberg, lærerinde, frk., Reerslev Skole pr. Hedehusene.
 Holm-Hansen, Erik, Lyngbyvej 438, Gentofte.
 Holst-Jensen, Poul, lektor, Storegade 41, Rønne.
 Høg, Jens, toldforvalter, Toldkammeret, Rønne.
 Høgh, Børge, programleder, Danmarks Radio, Ll. Madsesgade, 3700 Rønne.
 Høst & Søn, Andr., Boghandel, Bredgade 35, København K.
 Haagenzen, Alfred, guldsmed, St. Torv 8, Rønne.
 Haagenzen, Augusta, fru, Nørresand, Gudhjem.
 Ibsker Folkebogsamling, Årsdale Skole pr. Svaneke.
 Ipsen, Karl Gunnar, avlsbruger, Damsbo pr. Åkirkeby.
 Ipsen, Henrik, Vejlands Allé 73, 2300 Københavns S.
 Ipsen, Erik, arkitekt, Olfert Fischersgade 21, København K.
 Ipsen, Helene, fru, c/o Poul Ipsen, Strandvejen 25, Rønne.
 Ipsen, Henry, organist, Storegade, Hasle.
 Iversen, Esther, fru, Sydskrænten 4, Holte.
 Jacobsen, J. P., fyrmester Christiansø pr. Svaneke.
 Jacobsen, Sofie Kofoed, fru, Ø. Farimagsgade 14³, København Ø.
 Jensen, Axel, fhv. gårdejer, Villa Udsigten, Rø.
 Jensen, Chr., kantor, Marianelundsvej 2, Birkerød.
 Jensen, Egon, avlsbruger, Slettevang pr. Gudhjem.
 Jensen, Ejner, fabrikant, Sdr. Allé 51, Rønne.
 Jensen, Erik Stender, ingeniør, Frydenhøj, Tejn.

- Jensen, Gudmund, Bølshavn pr. Svaneke.
 Jensen, H., postmester, Fakse.
 Jensen, H. H., advokat, Nørregade 16, Nexø.
 Jensen, J. Hjorth, civilingeniør, Blykobbvej 38 pr. Rønne.
 Jensen, K. A., konsulent, Haslevej 69, Rønne.
 Jensen, Jørgen, Duebakken, 3760 Gudhjem.
 Jensen, Jørgen R., Bjørnsonsvej 46¹, 2500 København Valby.
 Jensen, Kirstine, frk., N. J. Fjords Allé 16, st., København V.
 Jensen, Knud W., blikkenslagerm., Bagerpladsen 11, Rønne.
 Jensen, Ove Bøgeskov, skoleinspektør, Fuglebakkevej 12, København F.
 Jensen, Peter, viceskoleinspektør, Svanekevej 1 B, Rønne.
 Jensen, Preben Holm, direktør, Aasen 29, Nexø.
 Jensen, Ruben, fotograf, Damgade 2, Nexø.
 Jensen, Svend, vognmand, Lobbæk.
 Jensen, Svend Torben, Søndergade 38, Rønne.
 Jensen, Thomas E., journalist, Engblommevej 34, København NV.
 Jeppesen, C. O., Søndermarksvej 14, Tåstrup.
 Johansen, Charles, autovognmand, Borgm. Nielsens Vej 49, Rønne.
 Johnson, F., viceforstander, Gartnervangen 29, Rønne.
 Johnsen, A., ingeniør, Dalstrøget 96³, 2860 Søborg.
 Jonsson, Ivar G., civilingeniør, Bøgholmen 29, Holte.
 Jørgensen, Arne, adjunkt, Tjørnevej 9, 3700 Rønne.
 Jørgensen, Georg, forretningsfører, Torsvang 62, Kgs. Lyngby.
 Jørgensen, Holger, kontorchef, Sdr. Fasanvej 41⁴, København F.
 Jørgensen, Holger, major, Asavej 14, Rønne.
 Jørgensen, Ludv. M., gårdejer, Krusegård, Rutsker pr. Hasle.
 Jørgensen, Poul, kommuneass. Falsterbovej 5, Rønne.
 Jørgensen, P. Fischer, apoteker, St. Torv 7, Rønne.
 Jørgensen, René, adjunkt, Strøbyergsvej 37, Ålborg.
 Jørgensen, Robert, kæmner, Præstevænget 14, Åkirkeby.
 Kalmoes, P., universitetsbibl., Læssøegade 193, Odense.
 Karlsen, Børge, statsaut. revisor, Torvegade 1, Rønne.
 Kert, Rigmor, fru, Torvet 4, Åkirkeby.
 Kgl. Bibliotek, Det, Christians Brygge 8, København K.
 Kibsgaard, Carl H., lektor, Zahrtmannsvej 16, Rønne.
 Kjalke, Poul, politimester, Østergade 5, Rønne.
 Kjærgaard, Ernst, købmand, Nexø.
 Kjøller, A. H., kontorchef, Bellahøjvej 180, København F.
 Kjøller, Alfred, overlærer, Ll. Madsesgade 116, Rønne.
 Kjøller, Aage, borgmester, Bækken 6, Rønne.
 Kjøller, Bendt, fotohandler, Havnegade 45, Allinge.
 Kjøller, Frede, overlærer, Østermarie.
 Kjøller, H. C., inspektør, Skindergade 34, København K.
 Kjøller, N. F., prokurist, Ved Klosteret 23², København Ø.
 Klemensker Bibliotek, Klemensker.

MEDLEMSFORTEGNELSE

Klemensker kommune, Klemensker.
 Klindt, Jørn, civilingeniør, Vimmelskafte 32, 3700 Rønne.
 Klint, Johs., overlærer, Mariendalsvej 75, København F.
 Knoop, Richard, læge Nygade 2, Klemensker.
 Koch, Hansine ,frk., pensionatsejer, Melstedvej, Gudhjem.
 Koefoed, A., fru, Fiskerbakken 5, 3700 Rønne.
 Koefoed, H., universitetslektor, Tyttebærvej 10, 5260 Hjallelse.
 Koefoed, Magda, fru, Søndergade 16, Rønne.
 Koefoed, Jørgen, lektor mag. scient., Skovbogårdshallé 3, Valby.
 Kofod, Aage, biografdirektør, Havnegade 32, Allinge.
 Kofod, Frede, arkitekt, Lindevej 44, Hareskov.
 Kofod, Helmer, professor, dr. phil., Malmosevej 131, Virum.
 Kofoed, Bent, amtsligningsinsp., Tværstræde 1, Rønne.
 Kofoed, Anker, overlærer, Svanegade 1, Svaneke.
 Kofoed, Chr., bankassistent, Jul. Thomsensgade 20², København V.
 Kofoed, Dorte, fru, Nørregade 18, Rønne.
 Kofoed, Ejvind, gårdejer, Hans Rømersvej 20, Åkirkeby.
 Kofoed, Ellen, frk., forstanderinde, Centralsygehuset, Rønne.
 Kofoed, Erling, bankfuldmægtig, Byledsgade 94, Rønne.
 Kofoed, E., fhv. bankbestyrer, Grønnevej 254², Virum. – Æresmedlem.
 Kofoed, Erik Eckteen, lektor, Eskeager 6, Søborg.
 Kofoed, H. Sonne, redaktør, Classensgade 35-I, København Ø.
 Kofoed, Inger-Merete, Kildestræde 4, Nexø.
 Kofoed, Jens M. G., rentier, Storegade 29, Nexø.
 Kofoed, N. A., gårdejer, sognerådsformand, Knarregård pr. Nexø.
 Kofoed, Svend E., fhv. amtslæge, Laksegade 9, Rønne.
 Kofoed, Sv. Aa., elektromekaniker, Nordskovvej 27, pr. Rønne.
 Kofoed, Vilh., snedkermester, Ndr. Strandvej 37, Nexø.
 Kofoed-Hansen, J., tømrermester, Strandvejen 15, Ålborg.
 Korsgård, J., læge, Åkirkeby.
 Kramp, O. og G., tandlæger, Doktorbakken 3, Åkirkeby.
 Kramp, Svend, stud. mag., Hammerensgade 3-V, København K.
 Kristensen, Palle, vand- og gasm., Smedegade 2, Rønne.
 Kure, Aage, laborant, Åkirkebyvej 111, pr. Rønne.
 Kure, Børge, redaktionssekr., Thorkildsvej 41, Rønne.
 Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Bibliotek, Stockholm.
 Kure, Poul, fuldmægtig, Kastrupvej 254, st. Kastrup.
 Køie, Rose, Gudhjem.
 Kähler, Vald., civilingeniør, Gyldenlundsvej 27, Charlottenlund.
 Kaalund-Jørgensen, A., journalist, Bornholms Tidende, Rønne.
 Kaas, H., gårdejer, Kåsegård, Poulsker.
 Kaas, Ole, Nørregård, Ibsker pr. Svaneke.
 Ladelund Landbrugsskoles Bibliotek, Brørup.
 Landsarkivet for Sjælland, c/o C. E. C. Gad's Boghandel, Vimmelskafte 32, København K.

- Larsen, Carl A., grosserer, Vennemindevej 53, København Ø.
 Larsen, Arne, lektor, Sdr. Allé 25, Rønne.
 Larsen, E. Boesen, civiling., Sdr. Allé 53, Rønne.
 Larsen, Henning, faktor, Harbovej 24, Rønne.
 Larsen, Inger M., håndarb.lærerinde, Kuleborgvej 25, Åkirkeby.
 Larsen, Vald. isenkræmmer, Kirkestræde 6, Rønne.
 Larsen, Kaj, opsynsmand, Hammershus pr. Allinge.
 Lau, Carl Møller, fhv. pantefoged, Sandgade 9, Rønne.
 Lau, O. Rasch, farvehandler, Ll. Madses Gade 15, Rønne.
 Lehmann, Henning, murer, Hovedgaden 8, Birkerød.
 Lind, A., landsretssagfører, Vesterbrogade 191 mezz. th. København V.
 Lind, Harald, malermester, Postgade 3, Svaneke.
 Lind, H. O., assurandør, Strandgade 21, København K.
 Lind, Ingrid, fru, Postgade 3, Svaneke.
 Looft, Axel, maskinmester, Maribo Sukkerfabrik, Maribo.
 Lund, Arne E., Lundsminde, Nyker.
 Lund, C., kontorchef, Ellinorsvej 33, Charlottenlund.
 Lund, Henry, lektor, Nordvestvej 5 D, Holbæk.
 Lund, Johannes, snedker, Engvej 7, pr. Rønne.
 Lund, Ludvig, købmand, Postgade 19, Svaneke.
 Lund, Magda, frk., cand. pharm., Munkegade 18, Nexø.
 Lund, Tage, prosekter, Julius Bechgårdsvej 8, Århus.
 Lyster, Carl, regnskabsfører, Almindingen pr. Åkirkeby.
 Løfholm, Carl, musiker, Lyshøj pr. Klemensker.
 Løvgreen, Ejnar, sparekassekasserer, Sdr. Allé 42, Rønne.
 Madsen, Arne, sognepræst, Karlebo Præstegård, pr. Kokkedal.
 Madsen, Karl, lektor, Højdevej 1, Hasseris, Ålborg.
 Madsen, Lykke, frk., Lindehøjvej 1, Birkerød.
 Madsen, Hans, overlærer, Svanekevej 42, Rønne.
 Marchmann, Sv., toldkontrollør, Snellemark 5, Rønne.
 Marcussen, Edv., købmand, Torvegade 26, Nexø.
 Markussen, F., trafikflyver, Hyttelunden 8, 2660 Brøndby Strand.
 Markussen, Holger O., statseks. ejd.mgl., Alhambravej 17¹, København V.
 Markussen, O., boghandler, Gl. Kongevej 132, København V.
 Matsen, Bjørn Holm, Zoffmannsvej 47, Køge.
 Mauritsen, Axel, kioskejer, Allinge.
 Menmark, Erik, tobakshandler, Jagtvej 99, 2200 København N.
 Meyer, Niels, overpakmester, Kastrupvej 201, 2770 Kastrup.
 Michaelsen, Andreas, lærer, Vojens Borger- og Realskole, 6500 Vojens.
 Michelsen, Hans, stud. med., Strandvejen 651, 2930 Klampenborg.
 Mikkelsen, Einar, kaptajn, Vilhelmshåbsvej 6, Charlottenlund.
 Mikkelsen, Valdemar, professor, Willemoesgade 23⁴, København Ø.
 Mitens, Ole, dommer, Åsen 19, Nexø.
 Mogensen, Ejnar, snedker, Dybbølsgade 48³, København V.
 Mortensen, Inger, fru maskinchef, Søborgstræde 2, Rønne.

MEDLEMSFORTEGNELSE

Munch, Alfred, førstelærer, Hovedskolen, Nyker.
 Munch, Gunnar, politikommissær, Bakkekammen 5, Risskov.
 Munch, Hans V., købmand, Strandgade 3, Nexø.
 Munch-Christensen, direktør, Poppelvej 2, Nakskov.
 Munk, G. Foverskov, provisor, Buddingevej 332, Søborg.
 Munksgaards Boghandel, Nørregade 6, København K.
 Møller, K. V., major, Nordskovvej 23, pr. Rønne.
 Mølgaard, A., dyrlæge, Torvegade 21, Nexø.
 Møller, Per, redaktør, Overgaden n. Vandet 37, København K.
 Nantsen, Valdemar, værkfører, Margrethevej 12, Rønne.
 Nationalmuseets 2. afdeling, Prinsens Palæ, Frederiksholms Kanal 12, København K.
 Nexø Folkebogsamling, Nexø.
 Nexø Kommuneskoles Bibliotek, Kong Gustafsvej, Nexø.
 Nexø og Omegns Bank, Nexø.
 Nielsen, Chr. P. overlærer, Vestergade 29, Svaneke.
 Nielsen, K. O., skovfoged, Segen pr. Årsballe.
 Nielsen, Knud Schiøts, skoleinsp., Skovgade 22, Svaneke.
 Nielsen, Konrad Kock, direktør, Søtoften 24, Gentofte.
 Nielsen, J. A., skovrider, Rø.
 Nielsen, Martin, snedkermester, Klemensker.
 Nielsen, N. B. major, Fasanvang 10, Allerød.
 Nielsen, P. Grønvang, avlsbr., Thorkildsvej 82, Rønne.
 Nielsen, P. Winther, toldkont., Oldtidsvej 17, Kregme pr. Frederiksværk.
 Nielsen, Svend, faktor, Voldgade 16, Rønne.
 Nielsen, Th., rentier, Breidablik, pr. Rønne.
 Nielsen, Th. Bors, stadsdyrlæge, Havnegade 36, Allinge.
 Nielsen, Viggo, provst, Sdr. Allé 45, Rønne.
 Nisbeth, Hanne, fru, lærerinde, Østerled 69, Rønne.
 Nissen, Johan, flyverløjtnant, Aagaardsvej 17, Vordingborg.
 Noack, Ellen, frk., lektor, Storegade 14, Rønne.
 Nordisk Boghandel, Østergade 16, København K.
 Nordiska Bokhandeln A/B, Drottninggatan 7, Stockholm.
 Nordiska Museets Bibliotek, S-115 21 Stockholm NO.
 Nyker Folkebogsamling, Nyker.
 Nykjær, K., kommunebogholder, Kapelvej 14, Rønne.
 Nylars sogneråd, Kjøllegård st.
 Odense Centralbibliotek, Odense.
 Olesen, Aug., landinsp., Jernbanevej 1, Rønne.
 Olesen, Henning, pastor, Bredgade, Nexø.
 Olsen, Ernst G., boghandler, Snellemark 21, Rønne.
 Olsen, Fritz, amtsfuldmægtig, Teglgårdsvej 19, Rønne.
 Olsen, Gerda, frk., kontorassistent, Agnetevej 8², Kgs. Lyngby.
 Olsen, H. C., overlæge, Maglehøjvej 9, Stenløse, pr. Nexø.
 Olsen, Karl H., kioskejer, Jernbanekiosken, Rønne.

Olsen, Wichmann, Palle, assistent, Grønnevang 41, Hørsholm.
 Olsen, Per Holtmann, Sdr. Villavej 4, Rønne.
 Olsen, Torsten D. Jyllingevej 118, Vanløse.
 Olsen, Aage, motorvognsfører, Kong Gustafsvej 4, Nexø.
 Olsen, Gunnar, forretningsfører, Rosenvej 20, Rønne.
 Olsen, Poul E., kontorassistent, Rømersgade 13, Rønne.
 Olsen, Svend, civilingeniør, Sdr. Villavej 4, Rønne.
 Olsker sognebibliotek, Centralskolen, Tejn.
 Ottosen, Jørgen, sognepræst, Vestermarie Præstegård, pr. Rønne.
 Parksø, Svend, fuldmægtig, Nørrebakke 3, Rønne.
 Pedersen, Karl Kofod, malermester, Tempelvej 6, Svaneke.
 Pedersen, E. Juul, toldass., Haslevej 110, Rønne.
 Pedersen, Gudmund, bankbogholder, Vestergade 53, Hasle.
 Pedersen, Hans P., arbejdsmand, Engvej 13, pr. Rønne.
 Pedersen, J., bankrevisor, Sdr. Landevej 29, Nexø.
 Pedersen, L. Bach, gårdejer, Kyndegård, Nyker.
 Pedersen, Viggo, snedkermester, Havnepladsen, Gudhjem.
 Pedersker kommune, Pedersker st.
 Pedersen, Ove Funch, formand, Zahrtmannsvej 91, Rønne.
 Pedersen, Thorborg, frk., bibliotekar, Sandgade 3, Rønne.
 Pedersen, Jørn, stud. mag., Østerbrogade 72³ th., 2100 København Ø.
 Pehrsson, Jennart, ingeniør, Iskällareleden 12 B I, Göteborg.
 Pelle, Aage, ingeniør, Skovmærkevej 8, Kgs. Lyngby.
 Petersen, E. Briand, direktør, Lillegade 27, Rønne.
 Petersen, E. Sonne, fru, Storegade 30, Nexø.
 Petersen, Karl Th., skræddermester, Jernbanevej 6, Rønne.
 Petersen, Martin, fabriksbestyrer, Havnen 7, Nexø.
 Pihl, Niels Chr., elektriker, Tjørnevej 5, Rønne.
 Platou, T., boghandler, Storegade 11, Svaneke.
 Povlsker Bibliotek, Centralskolen, Nexø.
 Pålson, P. E. navigationslærer, Marstal.
 Randers Centralbibliotek, Randers.
 Rasmussen, Algot, pressefotograf, Grønnegade 8 A, Rønne.
 Rasmussen, C. T., overlærer, Vestergade 14, Svaneke.
 Rasmussen, Gert, læge, Storegade 16, Hasle.
 Rasmussen, Ebbe Gert, adjunkt, Markvejen 2, Knudsker, Rønne.
 Rasmussen, Gunhild, frk., I Pilene 5, Svaneke.
 Rassing, Sv. Aa., skoleinspektør, Smallesund 92, Rønne.
 Ravn, P., pantefoged, Bakken, Årsdalevang, pr. Svaneke.
 Reitzels Boghandel, C. A., Nørregade 20, København K.
 Rich, J. Chr., overlærer, cand. theol., Tårnvej 80, Vanløse.
 Rostrup, Otto, fru civilingeniør, Strandvej 274 B, Charlottenlund.
 Rigsarkivet, Rigsdagsgården, København K.
 Riis, E. V., major, Zahrtmannsvej 17, Rønne.
 Riis, Jens, cand. pharm., Solhøj, Nyker, 3782 Klemensker.

MEDLEMSFORTEGNELSE

- Rohmann, Arne, fuldmægtig, Landbrugets Afsætningsråd, V. Farimagsgade 6, København V.
- Rohmann, Bent, kontorchef, Stormgade 25, Nexø.
- Rohmann, Knud, kriminalassistent, Sandflugsvej 27, pr. Rønne.
- Rohmann, Otto, inkassator, Bredgade 9, Nexø.
- Rohmann, Aage, magister, Svanemosegårdsvej 17, København V.
- Rosbach, Hertha, fru, Belmannsvej 9, Rønne.
- Roskilde Bibliotek, Roskilde.
- Ruge, Emil, keramiker, Dybbøl Banke, pr. Sønderborg.
- Rutsker sogneråd, pr. Hasle.
- Rømer, Karen, frk. apoteker, Augustenborggade 25¹³ opg. G. Århus C.
- Rømer, Ellen, fru, Sdr. Allé 30, Rønne.
- Rømer, G., gårdejer, Møllegård, Hasle.
- Rømer, Johan, Bülowvej 5 C, København V.
- Rømer, K., tandlæge, Hersegade 3 B, Roskilde.
- Rønne Haandværkerforening v/ arkitekt H. Ploug, Malmøvej 17, Rønne.
- Rønne, Steen, fotograf, Borgergade 140⁵, København K.
- Samson, Ludvig, ingeniør, Kordilgade 34, 4400 Kalundborg.
- Samuelson, Per, lærer, Stenbrudsvej 27, Nexø.
- Schou, Karl Johan, læge, Søndergade 14, Rønne.
- Schou, Elna, frk., sygeplejerske, Sct. Mortensgade 11, Rønne.
- Schou, H. E., fiskeeksportør, Snogebæk pr. Nexø.
- Schroeder, oberstløjtnant, St. Almegård, Almegårds kaserne, Knudsker, pr. Rønne.
- Schrøder, Karen Markman, frk., Ordrupvej 134 F, Ordrup.
- Sejer, Johan, Dampmøllegade 30, Rønne.
- Silkeborg Centralbibliotek, Silkeborg.
- Sjøberg, Knud, boghandler, St. Torvegade 1, Rønne.
- Sjøholm, Jørn, toldassistent, Sjøborgstræde 8, Rønne.
- Skovgaard, A., kontorchef, Teglstrupvej 38, København Ø.
- Skovgaard, Anna, frk., købmand, Vestermarie, pr. Rønne.
- Skovgaard, Louise, frk., overlærer, Duevej 124⁴, København F.
- Skovgaard, Ove, avlsbruger, Søvang, Rø.
- Skovgaard, W., skoleinspektør, Centralskolen, Klemensker.
- Sode, Hans Chr. sergent, Storegade 20, Nexø.
- Soelberg, Svend, advokat, Havnegade 2, Svaneke.
- Sommer, Th. sygehusinspektør, Centralsygehuset, Rønne.
- Sonne, Karl Vilh., bankkasserer, Storegade 49, Rønne.
- Sonne, Niels Jørgen, snedkermester, Smedegade 36, Åkirkeby.
- Sonne, O. E., amtsforvalter, Grønnehave B. 72, Helsingør.
- Sonne, Viggo, fru, kioskejer, Fiskerbakken 3, Rønne.
- Sorth, H. J., glarmester, Rø.
- Staffensen, Karl-Georg, fuldmægtig, Asavej 13, pr. Rønne.
- Stangegaard, Erik, inspektør, Sandgade 5, Rønne.
- Stangegård, N. C., bogtrykker, Nordmarksvej 110, Kastrup.

- Stangegaard, Svend, cand. pharm., Møllebakken 31, Brønshøj.
 Skolebiblioteket, Statsskolen, c/o lektor Aug. Birkebæk, Sdr. Allé 40, Rønne.
 Sonne, Henrik, assistent, Højkær 39¹¹, Rødovre.
 Steen, Anny, frk., lærerinde, Povlsker vestre skole, pr. Bodilsker st.
 Steen, M. L. Kofoed, fru, arkitekt, Skjoldagervej 27, Gentofte.
 Stender, Svend, gårdejer, Æblestien 4, Rønne.
 Stender, Jørgen, grosserer, konsul, Nørregade 8, Rønne.
 Steenstrop, Kurt, journalist, Buen 23, Rønne.
 Strømgreen, Erik, professor, dr. med., Risskov.
 Stub-Jørgensen, Chr. bibliotekar, Lindevej 26, Århus C.
 Stub-Jørgensen, J., skoleinspektør, Torvegade 7, Østermarie.
 Svaneke Bibliotek, c/o bibliotekar fru Soelberg, Svaneke.
 Svendsen, Erik, overtoldass., Markvejen 4, pr. Rønne.
 Svendsen, H. H., depotchef, Ingersvej 30, Glostrup.
 Svendsen, Hans, sognerådsformand, 18 sg. pc., Nyker.
 Svendsen, Johannes, Gudhjem Ismejeri, Gudhjem.
 Svendsen, Johs. Aaby, skoleinsp., Centralskolen, Åkirkeby.
 Svendsen, K., forvalter, Strandvejen 8, Fakse Ladeplads.
 Svendsen, K. M., frk., assistent, Østerbrogade 85⁴, København Ø.
 Svendsen, Otto, inspektør, Fabritius Allé 16, Klampenborg.
 Svendsen, V., kontorchef, Bryggervangen 58², København Ø.
 Sørensen, Edith, fru, Østbanegade 21 st., København Ø.
 Sørensen, P. A., installatør, Snellemark 39, Rønne.
 Sørensen, Th., overlærer, Nybyvej 18, Åkirkeby.
 Teist, Fr., hrs., Nybrandeskovgård, pr. Svendborg.
 Thamdrup, C. M., vicebygn.insp., Jvæskylåvej 1, Esbjerg.
 Thoms, Johannes, overlæge, Storegade 23, Rønne.
 Thomsen, Dagny, frk., overlærer, Storegade 83, Hasle.
 Thomsen, J. C., fiskeeksportør, Stenbrudsvej 5, Nexø.
 Thors, Jørn, amtsrådssekretær, Sandflugtsvej 30, pr. Rønne.
 Thorsboe, L. A., trafikkontrollør, Hvidkildevej 14, København NV.
 Thrane, Axel, lærer, Ryttegårdsvej 32³, Farum.
 Thøgersen, Grethe, Tåstrup Have 4, Tåstrup.
 Toxværd, Jens L. grosserer, Søndergade 10, Rønne.
 Tranberg, Karsten, assurandør, Margrethevej 22, Rønne.
 Tranberg, Aage, bestyrer, Afholdshotellet, Gudhjem.
 Ulnitz, Johs., overlærer, Fru Stenbergsvej 5, Rønne.
 Universitetsbiblioteket, Fiolstræde 1, København K.
 Universitetsbiblioteket, Uppsala.
 Vahlun, Svend, civilingeniør, Nystedvej 12, Veddelev pr. Roskilde.
 Vejle Amtsbibliotek, Vejle.
 Vestermarie Bibliotek, Almegård, pr. Lobbæk.
 Wahl, Bente, fru, Danebod Højskole, Als.
 Westall, Per Ole, ingeniør, Kastanievej 6, Helsingør.
 Westh, Frederik, inkassator, Hørve.

MEDLEMSFORTEGNELSE

Westh-Jensen, Werner, kontorass., Allévej 5, pr. Rønne.
Westh, Henning, toldkontrollør, Ørnevej 16, Vejle.
Westh, Poul amtsinspektør, Snellemark 16, Rønne.
Wiberg-Larsen, B., administrationschef, Adolphsvej 55, Gentofte.
Wichmann, C., civilingeniør, Cementfabriken »Dania«, Mariager.
Wichmann, Jac., fru landsretssagf., Storegade 13, Nexø.
Wichmann, Jørgen, bankfuldmægtig, Frankrigsgade 29², København S.
Wichmann, Tønnes, oberstløjtnant, Segen, Årsballe, pr. Rønne.
Willadsen, Poul, grosserer, Begoniavej 25, Gentofte.
Winther, Jens, cand. mag., Gl. Kongevej 49, København V.
Vinten, Barbra, fru, Zahrtmannsvej 13, Rønne.
Ziener, Gert, Jægersborg Allé 213, 2820 Gentofte.
Ødbergsen, J. C. S., direktør, Brogade 2 B, Nexø.
Østermarie Folkebibliotek, Østermarie.
Aagesen, Vagn, lektor, Teglværksvej, Slagelse.
Aakerlund, Niels, lærer, Snorrebakken 62, pr. Rønne.
Åkirkeby Bibliotek, Åkirkeby.
Ålborg Centralbibliotek, Ålborg.
Åkirkeby Håndværker-, Industri- og Borgerforening,
c/o murermester Arne Chr. Jensen, Nygade, Åkirkeby.
Århus Folkebibliotek, Mølleparken, Århus C.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1966-67

Ved *Esther Iversen*.

ARKIVER . BIBLIOGRAFI

Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919. (Foreløbige Arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland). 145 s. + tillæg. 1965-67.

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt af Harald Jørgensen. 27 + 315 s. 1966.

Iversen, Esther: Litteratur om Bornholm 1963-65. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 147-60. 1966.

SAMLEVÆRKER . TIDSSKRIFTER

Bornholmske Samlinger. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. Bd. 39-40. 275 s. 1965-66.

Alfabetisk indholdsfortegnelse, personregister, sag og stedregister til 1. række. Liste over berigtigelser. Udarbejdet af Emil Kofoed. Bornholmske gaardnavne, samlet af Olaf Hansen.

- 2. række. Red.: Carl H. Kibsgaard. Bd. 2-3. 1966-67.

Bd. 2. Valdemar M. Mikkelsen: Bornholms natur, beboere og naturfredning gennem tiderne. Fritz Lindahl: Om tre forgyldte sølvpokaler. Poul Kallmoes: Falskmøntnersagen på Bornholm 1843-1847. Knud Fougt: Bornholmske exlibris. E. Hjorth Westh: Frigård og Frilys historie gennem 400 år. Hansaage Bøggild: Rønne-potternes kontrakt. Johannes Thoms: Gammelt sølv. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund. Foreningen Bornholm. Helge Nielsen: Foreningen Svanekes Venner. Esther Iversen: Litteratur om Bornholm 1963-65. - Bd. 3. Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658.

Jul paa Bornholm. 34.-35. årg. Red. af Christian Stub-Jørgensen. 1966-67. à 48 s. ill.

Klippeøen. Årg. 25-26. Red. af H. Sonne Kofoed. 1966-67.

Medlemsblad for de bornholmske hjemstavnsforeninger.

BLANDEDE SKRIFTER

Bornholm i billeder. Red.: B. Ilsted Bech og Mogens Dam. 1.-2. årg. à 56 upag. s. 1966-67.

Bornholm og bornholmere. Foto: Sune Jonsson. Tekst: Henning Ipsen. 128 s. ill. 1967.

Bornholm-stævnet 1966. Dansk Hjemstavn. Udg. af Landsforeningen for Hjemstavnskultur. Nr. 23. 40 s. + 4 tvl. 1967.

Bøgeskov-Jensen, Ove: Oldefars bornholmskort. Klp. årg. 25, nr. 9, s. 1-2. 1966.

TOPOGRAFI

Bernhardsen, Bris: Portræt af en ø. Ny udg. Tegninger af Pentti Melarti. 32 s. ill. 1966.

Denmark. Written by Ian Grimble. III. by John More. London, 1966.

Bornholm s. 64-82, ill. og 4 tvl.

Kirk, Hans: Fra Dueodde til Hammeren. I hans: Danmarksrejsen. Med tegninger af Alex Secher. S. 201-207. 1966.

Kjølner, Frede: Bornholms moser. J. p. B. årg. 35, s. 34-41, ill. 1967.

- Bornholms natur under årets gang. J. p. B. årg. 34, s. 15-20, årg. 35, s. 11-16, ill. 1966-67.

Mikkelsen, Valdemar M.: Bornholms natur, beboere og naturfredning gennem tiderne. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 9-47, ill. 1966.

Udg. som særtryk af Bornholms Naturhistoriske Forening.

Norn, Otto: Bornholmske byer og fæstningen Christiansø. Ny udg. 1967. 71 s. ill.

ENKELTE LOKALITETER

Kofoed, Anker E.: Fører over Fæstningen *Christiansø*. Nyt opl. 16 upag. s. ill. 1965.

Leistikow, Gunnar: *Christiansø*. Tiny Eden in the Baltic. Am. Sc. R. Bd. 55, s. 143-52, ill. 1967.

Granitknuden, der nær var blevet Østersøens Gibraltar under anden verdenskrig. {*Hammeren*}. Samvirke, 39. årg. nr. 18, s. 18-20, ill. 1966.

Niebe, Axel: *Nexø* havn og by. Nogle spredte indtryk og oplevelser fra gamle dage. J. p. B. årg. 35, s. 9-10, ill. 1967.

Også med titel: Spredte indtryk og oplevelser fra Nexø i gamle dage. Polbl. årg. 33, s. 137-38. 1966.

LITTERATUR

- Jørgensen, Mads-Bjørn: Om passionsfremstillingen i *Ny Kirke* på Bornholm. Kirkehist. Saml. 7. rk., bd. 6, s. 471–73. 1967.
- Kjøller, Frede: *Poulsker Højlyng*. J. p. B. årg. 34, s. 40–44, ill. 1966.
- Westh, E. Hjorth: Frigård og Frilys historie gennem 400 år. *Ruts-ker*. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 109–24. 1966.
- Bevaringsplan *Rønne*. Udg. af Det Særlige Bygningssyns Sekretariat. 71 s. ill. og 2 kort. 1967.
- Egevang, Robert: *Rønne* i året 1761. Udg. af Rønne Byforening. 23 s. ill. 1967.
- *Rønnes brand 1760*. 8 s. ill. 1967.
- Særrtryk af »Bornholmeren«, 24. august 1967. Udg. af Rønne Byforening.
- Gamle huse i *Rønne*. 1761–1967. Kildesamling. Ved Robert Egevang og Viggo Petersen. 155 s. ill. 1967.
- Nørrekås 1842–1967. Fra fiskerleje til lystbådehavn. (*Rønne*). Af O. Hansen og Ejnar Kjøller. 47 s. ill. 1966.
- Nielsen, Helge: Foreningen *Svanekes* Venner. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 145–46. 1966.
- Nepper-Christensen, Carl: Sct. Laurentius Kirke. Kortfattet gennemgang af *Østerlars* Rundkirke. (Omslagstitel: *Østerlars Kirke*). Træsnit: Sigurd Vasegaard. Udg. af Østerlars menighedsråd. 5. opl. 24 s. ill. 1967.
- Harild, Bodil: Der skrives gennemgående for lidt om *Aakirkeby*. J. p. B. årg. 34, s. 30–34, ill. 1966.

BOG- OG PRESSEVÆSEN

- Fougst, Knud*: Bornholmske exlibris. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 99–108, ill. 1966.
- I bornholmernes tjeneste*. Bornholms Tidende gennem hundrede år 1866–1966. Under red. af H. Stenbæk. 195 s. ill. 1966.

KIRKELIGE FORHOLD

- Lerche Nielsen, Jean*: Kapel i hønsehuset. Katolsk Ugeblad. 115 årg. s. 6–7, ill. 1967.
- Interview med Pater van Haaren om cistercienserklosteret i Rutsker.

ESTHER IVERSEN

ØKONOMISKE FORHOLD

Sparekassen for Nexø og Omegn. 1866 – 1. maj 1966. Red. af H. E. Enna. 40 upag. s. ill. 1966.

RETS- OG FORVALTNINGSFORHOLD

Fagre nye verden. Kan vi risikere at opleve noget tilsvarende. Dansk Toldtidende, årg. 65, s. 369–70. 1967.

Optryk af: Fortegnelse over Supplicanter om det ledige Toldinspecteurombede på Bornholm, Oktober 1829.

Grundværdikort over købstæder i Bornholms Amt ved vurderingen pr. 1. august 1965. Udg. på foranstaltning af Statens Ligningsdirektorat. 34 upag. s. ill. 1966.

Kallmoes, Poul: Falskmøntnersagen på Bornholm 1843–47. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 65–97, 1966.

Niebe, Axel: Politibetjentens opgaver var mange i gamle dage... Polbl. årg. 34, s. 128. 1967.

Politiforhold i Nexø i gamle dage.

Pedersen, Axel H.: Politiofficianten på Christiansø. Polbl. årg. 34, s. 290–91. 1967.

MILITÆRET

Bonavedderne. 1. LKMP november 1964. 48 s. ill. 1965.

I. O.: Kontreadmiral Carl Rothe. En djærv søofficer og reorganisatoren af den bornholmske milit. Hjemmeværnet, 1967, nr. 9, s. 4–5, ill.

Jacobsen, H.: Bornholmske CF-Sektion. (Bornholmske Udrykningskolonne) gennem 25 år. 1941 – 15. 10 – 1966. 28 s. 1966.

Knutsen, O.-S.: Bornholm – ei øy der viljen til forsvar er levende. Af O.-S.K. Heimeværnsbladet, 1966, nr. 7–8, s. 28–29, ill. Oslo 1966.

Marineregimentet. 2. lette kompagni, 1. infanteribataillon, Bornholms Værn. Marts 66. (Omslagstitel: Primo Leo). 109 upag. s. ill. 1967.

FORENINGER

Hansen, Olaf: Bornholms Historiske Samfund. [Generalforsamling 1964, 1965, 1966]. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 137–40. 1966.

LITTERATUR

- Foreningen Bornholm. [Generalforsamling 1964, 1965, 1966].
Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 141–43. 1966.
Stender, Jørgen: Rønne Jagtselskab 1892–1967. 14 s. ill. 1967.

SKOLEVÆSEN

- Pedersen, Robert*: Mine tre skoler. [Rønne]. J. p. B. årg. 35, s. 20–22, ill. 1967.

FOLKEMINDER

- Bostrup, Nina*: Juleforberedelser – »forr i tider«. J. p. B. årg. 34, s. 8–14, ill. 1966.
Mathiesen, Eske K.: Ringridning i Østermarie. Folkeminder, bd. 3, s. 85–103, ill. 1966.

GEOLOGI

- Bondam, Jan*: Undersøgelser vedrørende de geokemiske forhold i kaolinforekomsten ved Rønne på Bornholm. M.D.G.F. bd. 17, s. 297–356, ill. og 1 kort. 1967.
Bornholms undergrund. Af Henning Sørensen m. fl. I: Danmarks natur. Bd. 1, s. 35–102, ill. 1967.
Bruun Christensen, Ole: Om purbeckien aflejringerne i det nedsænkede område ved Salene Bugt, Bornholm. M.D.G.F. bd. 16, s. 465–66 og 1 tvl. 1966.
Jensen, Aage: Hydrothermal alteration along thin veinlets in the Rønne granodiorite. Mat. fys. M. bd. 34, nr. 12, 11 s. ill. og 2 tvl. 1965.
– Mineralogical variations across two dolerite dykes from Bornholm. M.D.G.F. bd. 16, s. 369–455 og 10 tvl. 1966.
Mineraler i diabasgangene ved Listed og Kås.
Jessen, Gorm: »Bornholmske diamanter«. Varv, årg. 1966, nr. 2, s. 21–24, ill.
Kopf, M.: The petrophysical character of the »granites« of Bornholm. Geologiska Föreningens Förhandlingar, bd. 89, s. 3–14, Stockholm, 1967.
Poulsen, Chr.: Fossils from the lower Cambrian of Bornholm. Mat. fys. M. bd. 36, nr. 2. 50 s. ill. og 9 tvl. 1967.

Poulsen, Valdemar: Cambro-Silurian stratigraphy of Bornholm. M.D.G.F. bd. 16, s. 117–37. 1966.

– Early Cambrian Distacodontid Conodonts from Bornholm. Biol. M. bd. 23, nr. 15. 12 s. ill. og 1 tvl. 1966.

– An early Ordovician trilobite fauna from Bornholm. M.D.G.F. bd. 16, s. 49–115, ill. og 5 tvl. 1965.

Skelbrokalken ved Risebæk.

Schmidt, Harry: Bornholm – die Ostseeinsel auf der Grenze zwischen Mittel- und Nordeuropa. Geographische Berichte, 34, s. 43–60. 1965.

Sjørring, Steen: Turen går til Hammerknuden. Varv, årg. 1967, s. 105–10, ill.

FLORA

Lange, Morten: Mykologisk kongres på Bornholm d. 10.–12. oktober, 1964. Bot. T. bd. 60, s. 330–32. 1965.

SUNDHEDSVÆSEN

Sommer, Th. Bornholms Centralsygehus gennem 25 år. 1942–1967. 63 s. ill. 1967.

SKOVBRUG . HAVEBRUG

Bøggild, Hansaage: Abetræet, araucaria araucana [på Christiansø]. Haven, årg. 67, s. 16, ill. 1967.

– Havebrug på Christiansø. Haven, årg. 66, s. 278–79, ill. 1966.

– Morbærtræer i klippely. Haven, årg. 66, s. 332–33, ill. 1966.

Hansen, Viggo: År og dag i skoven. Grønne og gulnede blade fra Rønne Udmarks Skov. 55 upag. s. ill. 1966.

Kjøller, Frede: Vestermarie Plantage gennem 100 år. 40 s. ill. 1966.

– Østerlars plantage gennem 100 år. Omslagstitel: Østerlars Udmark 1866 – 19. september – 1966. 53 s. ill. 1967.

ERHVERVSFORHOLD

Bornholms befolknings- og erhvervsforhold. Udg. af Bornholms Erhvervsråd. 68 s. 1966.

Iversen, Erik: Bornholms Bagermesterforening 1914–1964. 16 s. ill. 1964.

LITTERATUR

2102 *hjemmearbejdende kvinder ønsker beskæftigelse på Bornholm.*
Udg. af Bornholms Amts-Arbejdsanvisningskontor ved Bent Nielsen og Poul Johannesen. 37 blade. 1966.

SAMFÆRDELSE

Aktieselskabet Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866. Dets tilblivelse og historie. Af Jørgen Vibe og E. J. Wøldike Nielsen. 143 s. ill. og 10 tvl. 1966.

Ferry to Bornholm. A salute to Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866. The Compass. Ed. by Mobil Oil Corporation, New York. Vol. XXXVI, nr. 4, s. 14–19, ill. 1966.

KUNST

Saxtorph, Niels M.: Jeg ser på kalkmalerier. 1967.

Kalkmalerier i bornholmske kirker s. 231–34, ill.

KUNSTNERBIOGRAFIER

Bøggild, Hansaage: *Billedhuggeren Ole Christensen.* Kunst. 13. årg. s. 36–38, ill. 1966.

Høst, Oluf: Fra Orion til Gudhjem. Red. af Henning S. Møller. 55 s. ill. 1967.

Tekst og illustrationer udvalgt efter dagbøger fra perioden 1927–1959.

– Tegninger og notater. Indledning ved Jacob Paludan. (Nord, 3). 56 s. ill. 1966.

Gelsted, Otto: *Oluf Høst.* Billedkunst. 1. årg. nr. 3, s. 48–49, ill. 1966.

Lübecker, Pierre: *Oluf Høst.* En af farvens store digtere. Kunsten i dag, 1965, nr. 4, s. 15–19, ill. 1965.

Mindeudstillingen for *Oluf Høst.* Louisiana Revy. 7. årg. nr. 2, s. 1–15, ill. 1966.

Bidrag af Knud W. Jensen, Jacob Paludan, Ejner Johansson, Uffe Harder, Sven Havsteen-Mikkelsen, Henning Ipsen, Mogens Jørgensen, Otto Gelsted og Oluf Høst.

Den store *Høst.* Af Virtus Schade og Erik Andersen. Kunst. 13. årg. s. 79–80. 1966.

Stub-Jørgensen, Christian: Bornholmerskolens store bornholmer. {*Oluf Høst*}. J. p. B. årg. 34, s. 4–7, ill. 1966.

Bøggild, Hansaage: Stadig at rejse og stadig at male. J. p. B. årg. 35, s. 23–27, ill. 1967.

Malerinden *Kamma Salto*.

Køje, Henning: *Johan Frederik Tryde*. 14. april 1882 – 15. maj 1967. J. p. B. årg. 35, s. 28–29, ill. 1967.

Bøggild, Hansaage: *Sigurd Vasegaard*. J. p. B. årg. 35, s. 17, ill. 1967.

KUNSTINDUSTRI

Bøggild, Hansaage: Rønne-potternes kontrakt. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 125–29, ill. 1966.

Eblers, Louis: Det bornholmske lertøj. I hans: Dansk lertøj, s. 49–63, ill. 1967.

Lindahl, Fritze: Om tre forgyldte sølvpokaler. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 49–64, ill. 1966.

Thoms, Johannes: Gammelt sølv. En bornholmsk lødighedsstempeling. Bh. S. 2. rk. bd. 2, s. 131–36, ill. 1966.

Uldall, Kai: Bornholmsfabrikken. I hans: Gammel dansk fajence. 2. udg. s. 115–21, ill. 1967.

TEATER

Kofoed, A. E.: Omkring »Dilettantkomedien« i Svaneke. J. p. B. årg. 34, s. 23–28, ill. 1966.

Lyster, Ole: Theatret 1893–1943. 43 s. ill. 1967.

Om Rønne Theater.

SPROGET . NAVNEFORSKNING

Hansen, Olaf: Bornholmske gaardnavne. 27 s. 1966.

Særtryk af Bornholmske Samlinger. Bd. 40, s. 249–75.

Koefoed, H. A.: Bornholmsk og skånemålene. 8 upag. s. 1967.

Særtryk af kronik i Bornholms Tidende den 18. og 19. 4. 1967.

SKØNLITTERATUR

Hammer, Ane: En aandelig Klage-Viise om Enken Grethe Larsdatter, som boede i Sandvig paa Bornholm. Noter ved V. Svendsen. 29 upag. s. 1966.

Fotografisk gengivelse af skillingsviise fra 1785. – Nyttårshilsen fra CEB-tryk og Bornholmeren.

LITTERATUR

- Hansen, Jakob*: Udvalgte arbejder. Udvalg og indledning ved Jul. Bomholt. Udg. af Statsfunktionærernes Laaneforening. 299 s. ill. 1967.
- Hauch-Fausbøll, Poul*: 5 Gudhjem digte. Med træsnit af forfatteren. 16 upag. s. ill. 1967.
- *Prinsessehaven*. 11 upag. s. og 2 tavler. Oslo, 1967.
- Stub-Jørgensen, Chr.*: Hav og Højlyng. Digte fra Bornholm 1926–67. Udvalg ved Johs. Tougaard Larsen. Tegninger af Olaf Rude. 112 s. ill. 1966.
- Vibe, Jørgen*: Bornholmervers 1916–1966. Med tegninger af Paul Høm. 63 s. ill. 1966.

HISTORIE

- Guichard, René*: Essai sur l'histoire du peuple burgonde de Bornholm (Burgundarholm) vers la Bourgogne et les Bourguignons. 397 s. ill. 1965.
- Ipsen, Henning*: De utrolige dage. I: Danske forfattere om besættelsen. Red. af Hans Jørgen Lembourn. 1966. s. 181–87.
- Rasmussen, Ebbe Gert*: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658. Bh. S. 2. rk. bd. 3. 182 s. ill. 1967. Er også udsendt som selvstændig bog.

MØNTER

- Glimt fra arbejdsmarken*. I: Nationalmuseets Arbejdsmark, s. 173–75, ill. 1967.
Guldfund på Hammershus.
- Jacobsen, Anne*: Skattefundet fra Hammershus. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad. 1967, s. 229–34, ill.
- Lindahl, Fritze*: Guldskatten fra Hammershus. Skalk. 1967, nr. 5, s. 3–8, ill.

BIOGRAFIER

- Kunstnerbiografier findes under Kunst.
- Portrætter af kendte bornholmere afgang ved døden sidste år*. Med korte biografiske data. J. p. B. årg. 34, s. 44–47, årg. 35, s. 42–47, ill. 1966–67.
- Bjarni, Poul*: Jâ hausar. J. p. B. årg. 34, s. 36–39, ill. 1966.

- Blum, Tage*: Da jeg boede i Rønne. Erindringsbilleder. Klp. årg. 25, nr. 12, s. 13–14. 1966.
- Danmarks første frihedskæmper, dr. {J. J.} *Dampe* – statsfange på Christiansø. Dansk Fiskeritidende, årg. 85, nr. 50, s. 9–13, ill. 1967.
Optrykt efter: Studiestræde. Skikkelser og skæbner, s. 39–46, ill. 1967.
- Falkesgaard, J. I.*: De gamle byfoged-, birke- og herredsfuldsmægtige. Red. af Jep Lauesen Frost. 1967.
Svaneke Købstad og Øster Herred med Christiansø. s. 207–22.
- Fjerdingstad, Christian*: Escapade dans le passé ou La vie d'un Da-nois en France. Chatillon-sous-Bagneux, 1967.
Barndomserindringer fra Christiansø og Bornholm s. 15–59 og 39–50.
- Kennebo, Angelo: Slægten *Graa* på Bornholm. 26 upag. blade. 1967.
- Bomholt, Jul.: Indledning om *Jakob Hansen* i: Jakob Hansen: Ud-valgte arbejder, s. 11–84, ill. 1967.
- Hansen, Grete: Et dødsleje. Nogle erindringer om min far forfatte-ren *Jakob Hansen*. 11 s. ill. 1967.
Optryk fra Tilskueren, årg. 1929, II, s. 13–19.
- Stub-Jørgensen, Christian: *Hans Hjorth*. 4. 2. 1878 – 2. 6. 1966. J. p. B. årg. 34, s. 21–22, ill. 1966.
- Læreren *Th. Lind*. Af to gamle elever. J. p. B. årg. 35, s. 7–9, ill. 1967.
- Stub-Jørgensen, Christian: Minder om *Th. Lind*. J. p. B. årg. 35, s. 4–6, ill. 1967.
- Houmann, Børge: Talt og skrevet om *Martin Andersen Nexø* 1899–1964. Martin Andersen Nexø Bibliografi II. 200 s. 1967.
- Koefoed, H. A.: *Martin Andersen Nexø* under litterær indflydelse? Proceedings of the Fifth International Study Conference on Scan-dinavian Literature, 1964, University College, London, s. 61–81. 1966.
- To Nexø-studier. Lotterisvensken. *Martin Andersen Nexø* og Bornholm. 87 s. 1967.
- Madsen, Arne: To Nexø-huse. {*Martin Andersen Nexø*}. Klp. årg. 25, nr. 12, s. 11 og 15, ill. 1966.

- Nexø, Martin Andersen*: Til og i Australien, 1894. 39 s. 1966.
Fingerede rejsebreve, optrykte efter Illustreret Familieblad, Kristiania, 1894. Med efterskrift af Børge Houmann.
- Wissenschaftliche Konferenz des Nordischen Instituts »*Martin Andersen Nexø* als Dichter und Mensch«. 27–30. Mai 1964. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe XV, 1966, nr. 1. 51 s. 1966.
- Børge Houmann: Martin Andersen Nexø – ein kämpferischer Humanist. István Bernáth: Martin Andersen Nexø in Ungarn. Erika Kosmalla: Das Menschenbild in Martin Andersen Nexø's Roman »Pelle der Eroberer«. Horst Bien: Zur Entwicklung der Schaffensmethode im Frühwerk Andersen Nexø's. Jørgen Vibe: Martin Andersen Nexø und Bornholm. Hans Jürgen Geerds: »Ich bin Epiker und Realist«. Hans Scherfig: Martin Andersen Nexø. Børge Houmann: Martin Andersen Nexø und sein Verhältnis zu Deutschland.
- Bøggild, Hansaage: Sønderjyde på Bornholm. Uddrag og referat af breve fra lærer *Lourents Petersen*, Østermarie, til hans fynske ven Rasmus Nielsen 1861–1872. 79 s. ill. 1966.
- Løfholm, Carl: En veterangrav på Sct. Ols kirkegård. J. p. B. årg. 35, s. 33, ill. 1967.
- Dan-k-amerikaneren *Emil A. Rasmussen*.
- Brandt Nielsen, E.: *Peter Nikolaj Skougaard*. Grundtvigs matematiske ven. Grundtvig Studier, 1966, s. 7–38.
- Nielsen, Jan: Adjunkt *Ivan Stchekunoff*. J. p. B. årg. 34, s. 29–30, ill. 1966.
- S. K.: *P. Chr. v. Stemann*. 20. 7. 1891–11. 7. 1966. Amtmand på Bornholm 1934–1961. J. p. B. årg. 34, s. 35, ill. 1966.
- Sonne Kofoed, H.: Alinjahorinj som kom net ud å sajla! {*Christian Stub-Jørgensen*}. Klp. årg. 26, nr. 9, s. 12, ill. 1967.

Benyttede forkortelser:

Am. Sc. R.	American Scandinavian Review
Bh. S.	Bornholmske Samlinger
Biol. M.	Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Biologiske Meddelelser
Bot. T.	Botanisk Tidsskrift
J. p. B.	Jul paa Bornholm
Klp.	Klippeøen
M. D. G. F.	Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening
Mat. fys. M.	Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Matematisk-fysiske Meddelelser
Polbl.	Politibladet

